V. Necla Geyikdağı

DOĞU SORUNU VE OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ

KAYNAK YAYINLARI

V. Necla Geyikdağı

DOĞU SORUNU VE OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ

Kaynak Yayınları No: 983
Yayıncı Sertifika No: 42150
ISBN: 978-625-7697-00-2

1. Basım: Aralık 2020

Genel Yayın Yönetmeni
Tunca Arslan

Editör
Musa Sarıkaya

Sayfa ve Kapak Tasarım
Fatma Yalçın

Baskı ve Cilt
Murat Yalçınkaya - Assum Basım ve Mücellit
Maltepe Mah. Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi B/Blok 315 Zeytinburnu/İst.
Tel: 0212 613 00 01
Sertifika No: 42010

© Bu kitabın yayın hakları Görev Kitap ve Yayıncılık Ticaret Limited Şirketi'nindir.
Eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

KAYNAK YAYINLARI
GÖREV KİTAP VE YAYINCILIK TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Kuloğlu Mh. Gazeteci Erol Dernek Sk. Erman Han No: 5 /10 Beyoğlu 34433, İstanbul
www.kaynakyayinlari.com • iletisim@kaynakyayinlari.com
Tel: 0212 252 21 56-99 Faks: 0212 249 28 92

Profesör Dr. V. Necla Geyikdağı iktisat yüksek lisansını Montreal'deki Concordia Üniversitesi'nden aldıktan sonra doktorasını İngiltere'de Bradford Üniversitesi'nde uluslararası iktisat / işletmecilik alanında tamamlamıştır. 1991-1998 yılları arasında ABD'nin New York eyaletinde çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliği yaptıktan sonra Türkiye'ye dönerek Yeditepe Üniversitesi'nde çalışmıştır. 2017'de bu üniversiteden emekli olmuştur. Londra'da Tauris Academic Studies'ten yayımlanmış *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854-1914* başlıklı bir kitabı bulunmaktadır. Türkçe yayımlanmış *Osmanlı Devletinde Yabancı Sermaye* kitabından başka *Management International Review, Transnational Corporations, International Review of Economics and Business, Economia Internazionale, Middle Eastern Studies, International Journal of Middle Eastern Studies, Business History* ve *Enterprise & Society* gibi uluslararası dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanmıştır. Son yıllarda çalışmalarını Türkiye'nin iktisat tarihi üzerine yoğunlaştırmıştır.

V. Necla Geyikdağı

DOĞU SORUNU VE OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ

V. Necla Geyikdağı

DOĞU SORUNU VE OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 11

I- DOĞU-BATI SORUNU 13

II- İNGİLİZLER VE TİCARET 35
İngilizler Akdeniz'de 36
Dünya Ticaretinde İngiliz Egemenliği 40
Osmanlı-İngiliz Ticareti 45
1838 Ticaret Antlaşması 47
Ticaret Anlaşmasının Etkileri 52

III- DERİNLEŞEN İLİŞKİLER 59
Yunan İsyanı 61
Rusya Karşısında Telaş 66
Reformlar 71
İflas ve İsyanlar 82

IV- SERMAYE İLİŞKİLERİ 91
Borçlar 91
Doğrudan Yatırımlar 103

V- BÖLÜŞÜM DİPLOMASİSİ 107
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının Sonuçları 107
Ermeni Olayları 111
Değişen İngiliz Politikası ve II. Meşrutiyet 114
İtalyan ve Balkan Savaşları 124
Ekonomik ve Siyasi Çıkarlar 130

VI- DOĞU SORUNU ÇÖZÜLÜYOR MU? 137
İttifak Arayışları 137
Savaş Yılları 141
İşgal Yılları 153
Kurtuluş 176

VII- DEĞERLENDİRME 193

FOTOĞRAFLAR 213

KAYNAKÇA 223

DİZİN 237

Annem Mübeccel İnep'in anısına,
sevgi ve şükranla

ÖNSÖZ

Birkaç yıl önce okuduğum, İngiliz casusu ve arkeolog Gertrude Bell'in yaşamını anlatan İngilizce bir kitapta, Bell'in sevgilisi binbaşının 1915'te, Çanakkale Savaşı'nda ölümünü anlatan hayali bir sahne, bu kitabı yazmak için beni gayrete getirdi. Bu sahnede, savaştan önce Anadolu'da konsolos olarak İngiliz devletine hizmet etmiş olan bu binbaşının, savaşa meydan okurcasına ortaya atıldığı bir sırada Türkler tarafından başından vurulup ölüşü ve Seddülbahir kalesini alan İngiliz askerlerinin köye girişi beklendikten sonra, adeta kalleşçe, arkadan vurularak öldürülmeleri duygusallıkla hikâye ediliyordu. Bu uydurulmuş sahne bende uzun zamandan beri edindiğim düşünceleri ve duyguları tazeledi. Bu savaş konusunda yazan çoğu yabancılar, Türklerin vatanlarını korumak içín kahramanca savaştıklarını bilseler de "Türklerin kendileri kadar asil bir yiğitlikle" davrandıklarını kabul etmek istemezler. Türk askerine yapılan bu saygısızlığa bir cevap vermek istedim.

Tarih boyunca, Türkler İngilizlere karşı hiçbir kötülük yapmamışlardı. İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'nun çok zayıf bir döneminde bu zayıflıktan çok iyi yararlanarak kendileri için çok yüksek çıkarlar elde ettikleri ticari ve diplomatik ilişkiler kurmuşlar-

dı. Buna rağmen diğer Avrupa güçleriyle birlikte hareket ederek imparatorluğun bölünmesine ve bu bölünmeden elde edecekleri payın en yüksek seviyede olmasına çalışmışlardı. Türklere karşı neden bu kadar düşmanca davranıyorlardı? Bu sorunun cevabını ararken bu çalışma ortaya çıktı.

Yıllardan beri üzüldüğüm bir diğer husus da okumuş insanlarımızın, özellikle gençlerimizin yabancılara karşı hayranlık duymaları ve her konuda onları haklı görmeleridir. "Batı bizi neden sevsin ki, biz her zaman herkese kötülük yapmışız" gibi söylemleri gençlerden çok işittim. Batı'nın üstün propaganda teknikleri ne yazık ki çok etkili olmaktadır. Halkımız, özellikle gençlerimiz, kendilerini haksız yere zayıf taraf olarak görmektedir. Batı'nın, en azından geçmişte yaptığı ikiyüzlülüğü ortaya koymak bu şüphecilerin gerçekleri anlamalarına yardımcı olabilir diye düşünüyorum. Kendi halkına güveni olmayan bu insanlara, yabancıların yazdıklarından deliller göstermek amacıyla okuduğum çok sayıdaki kitap, dergi ve gazete arşiv kaynaklarını belirttim. Yabancı karşısında duyulan ezikliğin de belki bu yüzden sergilenen aşırı hamaset gösterilerinin de toplum sağlığı bakımından zararlı olduğunu düşünerek objektif olmaya özen gösterdim. Tarihte olanları doğru anlamanın bugünü anlamak için çok önemli olduğunu sanıyorum.

Yazdıklarımı okuyarak bana destek veren eşim Yaşar Geyikdağı'na, Kaynak Yayınları Genel Müdürü Sayın Mehmet Sabuncu'ya ve editörlük görevini titizlikle yapan Sayın Musa Sarıkaya'ya teşekkür ederim.

V. Necla Geyikdağı
Mayıs 2020

I

DOĞU-BATI SORUNU

Alman yazar ve devlet adamı Ernest Jackh 1944'te yayımlanan kitabı *Yükselen Hilal: Türkiye, Dün, Bugün ve Yarın*'da (The Rising Crescent: Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow)[1] dünyadaki hiçbir ulusun Türkler kadar Batı dünyasının kötülüklerine maruz kalmadığını yazmıştı. Batılı devletlerin düşmanca tutumlarının barışçı Türkiye Cumhuriyeti'nde de süregeldiğini görmek bizi bu düşmanlığın nedenlerini düşünmeye zorluyor. Daha çok hükümdarların keyfi davranışlarıyla ülkeler fethetmenin ve başka ulusları egemenlik altına almanın olağan sayıldığı devirlerde, Osmanlı hükümdarları da Anadolu dışında üç kıtada yeni ülkeler açmış ve çeşitli ırk ve dinlerden halkları egemenliği altına almıştı. Bağımsızlığını Osmanlı'ya karşı kaybeden çeşitli ulusların uzun yıllar, hatta asırlar boyunca Osmanlı'ya ve Türk'e düşmanca duygular beslemesi bir ölçüde anlaşılabilir. Fakat bu olumsuzlukları yaşamamış olan Batı Avrupalıların Türklüğe onlardan daha da çok düşman olmalarının nedenlerini anlamak güç.

1 Türkiye'de ilk baskı, Uğur Kitabevi, 1946.

Fransız Devrimi'nden önce, geleneksel Hıristiyanlar Müslümanları "fanatik kâfirler" olarak görüyordu. Çünkü onlar Hıristiyanlığa karşıydı. Fransız Devrimi'nden sonra, akılcı (rasyonel) aydınlanmaya karşı oldukları düşünülerek Müslümanlar gene "fanatik" olarak görüldü. Bu nedenle Avrupalı aydınlar ve hükümdarlar, fanatiklerin akılcı görüşü kabul ederek kendilerine çekidüzen vermeleri gerektiğini düşündüler. Bu nedenlerle, 19. yüzyılda Batılı misyonerler "kâfirleri" "gerçek iman"a getirmek için faaliyet gösterdi. Devrim sonrası, rasyonalistler yeni bir sınıflandırmayla "millet" tanımını yaptılar. Aynı dili konuşan ve aynı geçmişe sahip olan halklar kendilerini diğerlerinden ayrı bir millet olarak görmeye başladılar. Çok yeni olduğu halde bu tanım Avrupa halkları için çok önemli gelişmeler yarattı. Kendilerini "büyük ulus" (la grande nation) olarak gören Fransız devrimcileri ve diğerlerinin etkileri ve kışkırtmalarıyla Balkanlar'ın küçük nüfuslu ulusları da Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlarını sıklaştırdılar.

"Doğu Sorunu" (The Oriental Question ya da La Question d'Orient) kavramı ilk defa, Napolyon Savaşlarından sonra, Viyana Kongresinde Rus Çarı Aleksandr tarafından kongredeki devletlerin dikkatini Doğu Avrupa'da Osmanlı idaresinde yaşayan Hıristiyan milletlere ve yeni başlayan Yunan ayaklanmalarına çekmek için kullanılmıştı. Amacı, Osmanlı Devleti'ne karşı ortak hareket etmek için Avrupa ittifakı sağlamaktı. İdaresindeki doğu Hıristiyanlarının da isyan edebileceğinden çekinen Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın genişlemesinden çekinen İngiltere'nin etkisiyle bu konuda bir tartışma kabul görmedi. Rusya'nın İstanbul'u ele geçirerek Osmanlı'yı Avrupa'dan tamamen çıkarma emellerini diğer devletler çok iyi biliyordu. Osmanlı topraklarının paylaşılması anlamına gelen Doğu Sorunu kavramı kongreden sonra günlük gazetelerde bile sıkça kullanılmaya başlandı. İngiltere ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu kendi çıkarları açısından ve Doğu Avrupa'yı kendi etkileri altına alabilmek için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasından yana tavır almışlardı.

"Doğu Sorunu" eğer adil bir paylaşım yapılabilse sorun olmaktan çıkacaktı. Ne var ki adil paylaşım konusunda anlaşamıyorlardı. Avrupalının Doğu sorunu olarak adlandırdığı bu durum, aslında Osmanlı Devleti için (belki de bütün Doğu devletleri için) bir "Batı Sorunu"ydu. Bu devirden itibaren güçlü veya zayıf Müslüman devletlere karşı açık veya gizli Avrupa saldırıları artmaktaydı. Hem Batı Avrupalılar hem de Ruslar, Rumların ve diğer Balkan uluslarının Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması ve kendi devletlerini kurması için 19. yüzyıl başlarından beri uğraştılar ve başarılı oldular. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında da Ortadoğu ve Kuzey Afrika topraklarını imparatorluktan kopardılar. Fakat sonraki Müslüman ülkelerin bağımsız olmalarına yanaşmayarak sömürge veya manda yönetimine girmelerini, en azından kendi nüfuz alanları içinde kalmalarını sağladılar. Uygar ve aydın olduklarını devamlı dile getiren Batılı güçler Hıristiyan uluslara bağımsızlık isterken Müslüman halklara bu hakkı çok gördüler. Hatta yüzyıllarca süper güç olarak yaşamış olan bir İslam devletini tamamen yok etmek emellerini gizlemediler. Bugün bile bu "Batı Sorunu"nun çözülemediği söylenebilir.

İngilizler, Fransızlar, Hollandalılar, İspanyollar ve Portekizliler 16. yüzyıldan başlayarak Kuzey Amerika, Asya ve Afrika'da sömürgeler elde etmeye giriştiler. 17. yüzyılda Kuzey Amerika'daki kanlı İngiliz-Fransız çekişmesi, sonunda İngiltere'nin üstünlüğüyle sonuçlanmış ve bu bölgede İngilizler hâkim olmuştu. İngilizler, New York bölgesini de Hollandalılardan kolaylıkla almıştı. İngilizler 18. yüzyıl başlarında İspanya'dan Cebelitarık'ı ve Minorka Adası'nı aldılar. Yüzyılın ortalarında gene Fransızlara üstün gelerek Hindistan'a yerleştiler. Yüzyılın sonunda da Avustralya, Yeni Zelanda ve Seylan ile Asya ve Orta Amerika'da birçok adayı ele geçirdiler. Avrupalılar, özellikle İngilizler, dünyanın çeşitli bölgelerinde yerli halkları sömürgeleşmeye ve köleleşmeye mahkûm ederken Türkleri Balkanlar'dan, hatta Anadolu'dan çıkarmaya yeltendiler. Martin Bernal'e göre bunun başlıca nedeni 18. yüzyılda Avrupa'da yükselen ırkçılıktı.

Bernal, *Black Athena* kitabında Avrupa'da yükselen ırkçılığın Mısır ve Fenike gibi Doğu uygarlıklarının eski Yunan'a katkılarını inkâr edecek derecede geliştiğini ve Yunanların bu gelişmelerden, hemen ve her bakımdan, nasıl faydalandıklarını ve kısa zamanda eski Yunan'ın "dinamik Avrupa ırkının çocukluğu" olarak görüldüğünü anlatmaktadır. 19. yüzyıla kadar bilim insanları arasında eski Yunan medeniyetinin ortaya çıkışında eski Mısır ve Güneybatı Asya medeniyetlerinin çok önemli bir rolü olduğu konusunda fikir birliği vardı. Hem klasik hem de Helenistik devirde (MÖ 500-50) Yunanların kendileri de dinlerinin, felsefelerinin ve matematik bilgilerinin gelişiminde eski Mısır medeniyetinin derin izler bıraktığını belirtmişlerdi. Ayrıca kullandıkları kültürel eşyanın ve en başta alfabelerinin Fenike'den geldiği biliniyordu. "Eski model" olarak bilinen bu açıklamalar, 19. yüzyılda itibardan düştü ve Bernal'in deyimiyle bir "Aryan modeli" ileri sürüldü. Aryan model Yunan uygarlığının gelişiminde Mısır ve Asya medeniyetlerinin etkilerini reddederek bu medeniyeti Ege havzasının medenileşmiş insanlarıyla kuzeyden gelen dinamik halkların karışmasıyla oluştuğunu savunmaktadır.[2] Eski modeli yıkma nedeni, Bernal'e göre keşiflerle birlikte yeni bir çağın başlaması değil, Hıristiyanlık ve teknolojik ilerlemeler gibi diğer faktörlerle birlikte Avrupa'da gelişen ırkçılıktı. Bu ırkçılık Afrika ve Asya uygarlıklarının Yunan uygarlığının temelini oluşturduğunu kabul etmek istemiyordu.

Irkçılık ve teknolojik gelişmeler, durağan Doğu kültürlerine saldırıyı güçlendirdi. Bernal'e göre bütün kültürlerde değişik görünüşlü insanlara karşı az veya çok bir önyargı bulunur. Fakat Kuzey Avrupa, Amerika ve diğer sömürgecilerin önyargıları o kadar güçlü ve yaygındır ki özel bir açıklama gerektirir.[3] Aristo Yunan ırkını zekâ, yetenek ve cesarette diğerlerinden üstün görerek bu durumu diğer halkları kendine tabi kılmak veya köle yapmak için

2 Martin Bernal, *Black Athena Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, London, Vintage Books, 1991, s.1-7. Türkçesi için bkz. Martin Bernal, *Kara Athena*, 4. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016. (YN)

3 *Age*, s.201.

haklı bir neden olarak görmüştür. Yunan fikirlerini benimseyen Avrupalı düşünürler de 17. yüzyıldan itibaren benzer bir inançla, kendilerinden daha koyu tenli Çingene, Ortadoğulu ve Afrikalı halkları küçük görerek onlara hakaret etmeyi ve onları köle olarak kullanmayı olağan görmeye başladılar. Köle sahibi Amerikan kolonicileriyle yakın ilişki içindeki İngiliz filozof John Locke 17. yüzyıl sonlarında, David Hume 18. yüzyılda Avrupalı insanların yerli halkın topraklarına yerleşmelerini haklı çıkarmak için Amerika kıtasının gerçek sahibi Kızılderilileri kötülemeyi sürdürdüler. Locke ve Hume gibi Benjamin Franklin de koyu renk teni ahlaki ve zihinsel düşüklük olarak görüyordu. Bunlara göre Afrika ve Amerika yerlileri topraklarını işlemeyi bilmediklerinden toprağın sahibi sayılmazlar ve onlara karşı savaşan ve gıdalarını temin ettikleri topraklarını sahiplenen Avrupalı haklıdır.[4]

Avrupa aydınlanmasının büyük filozof ve yazarlarından Montesquieu 1748'de yayımlanan *Kanunların Ruhu* kitabında, ardından Rousseau 1762'de *Toplum Sözleşmesi*'nde coğrafi determinizmi izleyerek iklim ve topografyanın erdemli ve yetenekli insan yetiştirmek için gerekli olduğunu belirttiler. Daha sonraki romantikler de Avrupa'nın serin ikliminin bilimsel gelişmeye uygunluğu nedeniyle insan faziletinin kaynağının Avrupa'nın dumanlı dağlarında bulunduğunu ifade ettiler.[5]

Voltaire onlardan daha ileri giderek genel Doğulu yabancı düşmanlığını Türk düşmanlığına dönüştürdü. Voltaire 1768-1774 Türk-Rus savaşları sırasında Çariçe II. Katerina'yla mektuplaşmış, Osmanlı padişahına ve Türklere küfür yağdırmıştı. Çariçe'ye 30 Ekim 1769'da şunları yazmıştı:

> "Majesteleri, Türkleri öldürerek beni hayata döndürüyorsunuz. ...Demek ki ben haklıydım, Muhammet'ten daha çok peygamberim: Tanrı ve senin muzaffer orduların, ben

4 *Age*, s.202-203.
5 *Age*, s.204.

Te Catharinam laudamus te dominam confitemur [Katerina seni övüyoruz seni hükümdarımız olarak kabul ediyoruz] duasını okurken beni duydular. Melek Cebrail Osmanlı ordusunun tamamen bozguna uğradığını bana bildirdi."[6]

Her vesileyle hoşgörü savunucusu olduğunu gururla söyleyen bu filozof, hoşgörüsünü (!) Türklere karşı çok değişik bir biçimde acımasızca ifade ediyordu. 27 Şubat 1769'da Katerina'ya yazdığı bir mektupta "Onları [Türkleri] rezil etmek yetmez, ebediyen Asya'ya sürülmeleri gerekir" diyordu.[7] Savaş sonunda Küçük Kaynarca Antlaşması imzalandığında bir dostuna yazdığı mektupta Yunanistan henüz Türk buyruğundan kurtulamadığı için duyduğu üzüntüyü dile getirmişti: "Benim Kato [Katerina] çok muzaffer. Eğer Joseph [Avusturya İmparatoru] isteseydi, daha doğrusu parası olsaydı Avrupa'da artık Türk kalmayacaktı. Sofokles'in, Euripides'in ve Anakreon'un ülkesi özgür olacaktı."[8]

Gerçi, 1763'te Lady Montagu'nun Osmanlı Devleti'ne seyahati hakkında yazdığı mektup ve anılarını okuduktan sonra, Kont d'Argental'a yazdığı bir mektupta Türkler hakkındaki önyargılardan kurtulmayı öğrendiğini, Türklerin söylendiği kadar "vahşi ve gaddar" olmadıklarının anlaşıldığını belirtmişti.[9] Ne yazık ki bu okuduklarının etkisi uzun sürmemişti.

Diderot da Türkleri mahkûm etmekte Voltaire'den geri kalmamıştı. Türk-Rus Savaşı sırasında arkadaşı heykeltıraş Falconet'ye 20 Mayıs 1769'da yazdığı mektupta "beni sevinçten havalara sıçratmak istiyorsan bana sürekli olarak 50 veya 60 bin Türk'ü öldürmeyi öğret" demişti. Katerina'ya hitap ederken "sana bu savaşı

6 Jean Christophe Rebejkow, "Voltaire, Diderot, Catherine II and the Russo-Turkish War of 1768-1774", *Journal of Historical Archeology and Anthropological Sciences*, c.3, sayı 3, 2018, s.393.
7 Agm, s.394.
8 Agm, s.393.
9 S. G. Tallentyre, *Voltaire in His Letters: Being a Selection from His Correspondence*, G. P. Putnam's Sons, New York, 1919, s.183.

yaşatanlara ve Türklere ilelebet lanet olsun" diye yazmıştı.[10] O da Voltaire gibi Yunanistan'ın bağımsızlığını, Atina ve Isparta'nın yeniden doğuşunu hayal etmişti. Avrupa aydınlanmasının bu büyük öncüleri her vesileyle Türkleri gaddarlıkla suçluyor, aynı zamanda Türkler için alenen gaddarca niyetler besliyorlardı.

Fransız fizyokrat iktisatçı Turgot da bilimsel ilerlemenin toplumsal ve kültürel gelişmeye yol açacağı inancını taşıyordu. Eski Mısır ve Çin medeniyetleri matematik, felsefe ve metafizikte varlık göstermişlerdi; ama sonra hurafe ve dinsel dogmalara kapıldıklarından bilimsel gelişme durmuştu. Bu ülkelerin despot yönetimleri çöküntülerini getirmişti.[11] Turgot gelişme göstermeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun yok olmasından bir üzüntü duymayacağını belirtmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışının bütün Avrupa devletleri için iyi olacağını, Hindistan yolunu tutan tekelin yıkılmasıyla yeni ticaret yolları açılacağını, zenci köleliğinin kalkacağını, kendi tebaasına düşman olan bir halkın elinden gücünün alınmasının ona bir saldırı olarak kabul edilemeyeceğini, aksine insanlığın ortak haklarının verilmesi olarak görülmesi gerektiğini yazmıştı.[12]

Aydınlanma Çağı (1680-1780) insanın ve toplumun mükemmelleşmesinin ilerleme (progress) ve akıl ve mantık (reason) kullanarak mümkün olacağı düşüncesi ve inancını taşıyordu ve gelenekçiliğe, bilim karşıtlığına ve otoriteye karşı çıkıyordu. 18. yüzyıl sonlarında orijinallik, bireycilik, hayal gücü, heyecan ve kendini ifade gibi kavramlar kabul görmeye başladı ve aydınlanma ülküleri olan akılcılık ve evrenselliğin reddedildiği romantik akım başladı. Aydınlanmacılar düzenlilik ve istikrarı savunarak Çin, Mısır ve Roma gibi uzun ömürlü ve güçlü devletleri inceleme-

10 Jean Christophe Rebejkow, agm, s.395.
11 Martin Bernal, *age*, s.199.
12 Le Baron de Grimm, *Mémoires Historiques, Littéraires et Anecdotiques Tirés de la Correspondance Philosophique et Critique*, c.III, Chez Colburn, London, 1813, s.452-453.

yi tercih ettiler. Romantikler ise uzak, soğuk, küçük ve saf olarak tanımladıkları idealler seçtiler. Buna uygun olarak eski Yunan'ı buldular. Latin klasiklerini bırakarak Homeros okumaya başladılar. Özellikle İngiltere'de uzun zamandan beri beslenmekte olan Helen hayranlığı çoğaldı ve yayıldı. Tarihsel deliller yok sayılarak Yunan medeniyetinin orijinalliği savunuldu.

Almanya'ya da taşan bu Helen hayranlığının öncülerinden biri Johann Joachim Winckelmann adında, kendi kendine Yunanca öğrenmiş tutkulu bir adamdı. Yunan sevgisinin özünde eski Yunan'da görülen homoseksüelliğe hayranlığının olduğu söylenmektedir.[13] Winckelmann, Aristo'nun Mısırlılar hakkındaki ırkçı yaklaşımını benimseyerek onların "çarpık bacaklı" ve "küçük küt burunlu" olduklarını ve güzel bir modellerinin bulunmadığını iddia ediyordu.

Goethe, Winckelmann ve Lessing gibi yazarların etkisinde olan Göttingen akademisyenleri üstün kariyer özellikleri geliştirirken bunların asıl birleştirici unsurları ırk araştırmaları ve ırkçılıktı. Yeni kurulan Alman üniversitelerinin Avrupa-merkezciliği göze çarpıyordu. Bernal'e göre "geç 18. yüzyıl ve erken 19. yüzyıl Alman düşünürleri Kant, Fichte, Hegel ve Schegel iki yüzyıl devam edecek olan şovenizmin ve ırkçılığın sağlam bir temelini oluşturdular".[14]

Yunan isyanı için Rumları hazırlayan, isyan başladıktan sonra cesaretlendiren, maddi ve manevi hiçbir yardımı esirgemeyen böyle bir Avrupa bulunuyordu. Romantik şairler, İngiliz Byron ve Shelley, Fransız Hugo, Alman Novalis ve Hölderlin yazılarıyla, Delacroix hayali "Sakız Adası Katliamı" tablosuyla Rumların yanındaydı. 19. yüzyıl boyunca bu gelenek şiddetlenerek devam etti. Hegel geleneğinden gelen Karl Marx da yaşamı boyunca Yunanistan'ı sevmiş, Yunan medeniyetinin bütün önceki medeni-

13 Martin Bernal, *age*, s.213.
14 *Age*, s.206.

yetlerden üstün olduğunu belirtmişti.[15] Diğerlerinde olduğu gibi bu Yunan sevgisi aynı zamanda Türk düşmanlığına dönüşmüş, 1853'te *New York Daily Tribune*'deki bir yazısında Marx Türklerle yapılan ticareti eleştirmiş, Türklerin ticaretten anladıkları şeyin "göçebe devirlerindeyken kervanları soymak, şimdi birazcık daha medenileştikleri için her çeşit keyfi ve ezici haraç kesmekten ibaret" olduğunu yazmıştı.[16]

19. yüzyılda Batılıların Osmanlı İmparatorluğu'na gösterdiği ilgi artmıştı. Avrupa, Osmanlı topraklarını bir yandan büyük bir pazar olarak gördüğünden ticaret yoluyla ekonomik çıkarlarını güçlendiriyor, öte yandan kültürel ve siyasi baskılarla gerileyen bir toplumu daha da zayıflatmaya çalışıyordu. Düzgün yolu bile bulunmayan bu topraklarda, en elverişsiz koşullarda seyahat eden gezgin veya gezgin kılıklı casuslar, bu ülke hakkında kitaplar yazıyordu. Bunların büyük çoğunluğu Osmanlı yönetimi ve egemen bir millet olan Türk halkı hakkında olumsuz tasvir ve kanaatlerle doluydu.

İstanbul'a ilk kez, eniştesi olan Fransız elçisiyle 1755'te gelen 22 yaşındaki genç teğmen François de Tott'un asıl görevi Türkçe öğrenerek bu ülkeyi incelemek ve Fransa için önemli bilgiler toplamaktı. 1770'lerde Osmanlı donanması ve ordusu için danışmanlık yaparak bunların ıslahı için çalışmıştı. Onun bu ıslahat çalışmaları, Osmanlı ordusunun zayıf kalmasını isteyen II. Katerina'nın tepkisini çekmiş ve hoşnutsuzluğunu filozoflara yazdığı mektuplarda dile getirmişti. 1774-1784 yılları arasında tuttuğu günlüklerden hazırladığı anıları *Mémoires du Baron de Tott Sur les Turcs et les Tartares* [Baron de Tott'un Türkler ve Tatarlar Hakkında Anıları] 1785'te yayımlanınca kısa zamanda İngilizce, Almanca ve başka Avrupa dillerine çevrilmişti. Yazar kitabın önsözünde Türklerin soğuk iklimlerde yaşarken kahraman olsalar da sıcak

15 *Age*, s.295.

16 Karl Marx, "The Ottoman Empire and the Turks", *New York Daily Tribune*, 19 Nisan 1853.

iklime geldiklerinde cüretkâr ve fanatik olduklarını, ayrıca "cahil" ve "kibirli" olduklarından kendilerini Türk olmayanlardan üstün gördüklerini söylüyor.[17] Burada Montesquieu ve Rousseau gibi düşünürlerin iklimin karakter üzerindeki tezlerinin etkisi görülüyor. Türklerin örfleri, saray yaşamı, cesaretleri, davranışlarında bulunduğu söylenen asaleti ve cömertlikleri hakkında Avrupa'da daha önce yanlış bilgi edinilmiş olduğunu belirtiyor. Montesquieu'nün, cehaletleri yüzünden Türklerin iyi vasıfları olamayacağı, ancak yapıcı olmak yerine hep yıkıcı olduklarını açıkladığını hatırlatıyor ve ona katılıyor.[18] Arkasından Lady Montagu'nün 1725'te yayımlanan, Avrupa'daki yakınlarına ve dostlarına yazdığı mektuplardan oluşan kitabını eleştiriyor ve yazarın Türkleri olduklarından çok daha iyi gösterdiğini yazıyor. Lady'nin kendisi gibi iyi Türkçe bilmediğinden birçok şeyi anlayamamış olduğunu ve iyi niyetli bir insan olduğundan iyi şeyler yazdığını iddia ediyor. Padişahların despotluğu, eve kapatılan kadınların çektikleri, kadın ve erkeğin birbirini görüp tanımadan evlenmesi, mülkiyet hakkı ve gelecek garantisi bulunmayışı ve köle kadın pazarı konularına değinerek önsözünü bitiriyor. Arkasından Türklerin dili fakir olduğu için Farsça ve Arapçadan sözcükler aldıklarını ve dile uymayan bir alfabeyle, doğru dürüst yazamadıklarını belirtiyor. Kadınların özgürlükten yoksun oluşu, mülkiyet haklarının bulunmayışı ve köle pazarı gibi kötü şeylerin mevcudiyeti bir gerçek. Ancak bunlar ve diğer eleştiriler, Türkleri hor gören bir tarzda ifade ediliyor. Kitabın devamında yazar gene sıkça Türklerin cehaleti, fanatizmi ve despotizminden bahsediyor.

Baron de Tott'un kitabının iyi bir eleştirisi daha önce, İzmir'de konsolosluk yapmış olan Charles de Peyssonnel tarafından kitabın yayımlandığı yıl yapılmıştı. Peyssonnel, Tott'un kitabındaki yanlışları, önyargılı düşünce ve hükümleri maddeler halinde

17 Baron de Tott, *Mémoires du Baron de Tott Sur les Turcs et les Tartares*, Chez J. E. Dufour & Ph. Roux, Maestricht, 1785, s.x-xi.

18 *Age*, s.xvi.

düzeltmişti. Lady Montagu'nun kitabını haksız yere eleştirdiğini, Padişah I. Mahmut'u devlete ve halka çok büyük zararlar veren üç kişiyi idam ettirdiği için haksız yere despotlukla suçladığını, Türkçenin aslında Çağatay dili olduğunu ve bu dilde yazılmış eserlerin Kralın kütüphanesinde bile bulunduğunu ve diğer hatalarını göz önüne sermişti.[19] Baron de Tott'un kitabı Avrupa'da çok okunmuş ve insanların Türkler hakkında yanlış fikirler edinmelerinde etkili olmuştu. Bir İngiliz yazar, Sir William Eton da Tott'un kitabını beğenenlerdendi. Eton'ın 1798'de yayımlanan kitabı *A Survey of the Turkish Empire* (Türk İmparatorluğu Üzerine Bir İnceleme) Osmanlı Devleti'nin vilayetlerde yarattığı canavarlıkların görenleri şoke ettiği, koca şehirlerin harap edilip yoksul köyler haline dönüştürüldüğü ve çoğunun izi bile kalmadığı, gaddarlıklarının tarihin kanlı sayfalarında yer aldığı gibi bir yığın dayanaksız ve düşük yalanlarla doluydu. İngiltere'nin Rusya'yla ortak çıkarları olduğunu savunuyor ve "Türklerin Avrupa'dan kovulmalarını ve Yunan [Bizans] İmparatorluğunun yeniden kurulmasının Britanya'nın lehine olacağını" ümit ediyordu. Türkler için "cahil", "uyuşuk", "bağnaz", "gaddar" gibi sıfatları kullanarak aşırı bir düşmanlık sergiliyordu.[20] Başka bir İngiliz, Hobhouse bile Eton'un gerçeklerden uzak olan hikâyelerine hayret ettiğini, bütün Hıristiyan kralların birleşerek bir Haçlı ordusuyla Türklere saldırmalarını istemesindeki mantıksızlığı, Fatih'in İstanbul'u aldığında Ayasofya'yı ahıra ve ziyafet salonuna çevirdiği gibi asılsız şeyleri, bunları çok eskiden yazmış olan uydurmacı yazarlardan kopya ettiğini belirtmişti.[21]

İstanbul'u gördükten ve Türkleri tanıdıktan sonra Türkler hakkında övgüyle yazan Alphonse de Lamartine bile 1833'te gemiyle

19 M. de Peyssonnel, *Observations Critiques Sur les Memoires de M. le Baron de Tott*, Chez J. E. Dufour & Ph. Roux, Maestricht, 1785.

20 W. Eton, A *Survey of the Turkish Empire*, T. Cadell & W. Davies, London, 1798.

21 John Cam Hobhouse, *Travels in Albania and Other Provinces of Turkey in 1809 & 1810*, c.I, John Murray, London, 1855, s.373-375, 456.

İstanbul'a yaklaşırken "İstanbul'a karşı duyduğum küçümsemeyi kaybetmeye başladım" diyor. Daha önce bu ülke hakkında öğrendikleri onda nasıl kötü duygu ve düşünceler yaratmışsa bir şair gözüyle ve art niyetsiz bakınca güzellikleri görebiliyor.[22]

Amerikalı misyoner Josiah Brewer, Osmanlı Devleti'ndeki Musevileri Hıristiyanlığa geçirmek amacıyla 1827'de geldiği İstanbul'da daha çok Rumlar arasında yaşamıştı. Yunanistan'ın henüz tam bağımsızlığına kavuşmadığı o günlerde Rumların sızlanarak anlattığı "mezalim" hikâyelerini 1830'da yayımlanan anılarında gerçekmiş gibi anlatmıştı. Türklerin fizik olarak çok güçlü ve iyi ahlaklı ve terbiyeli olduklarını[23] kabul etmesine rağmen, onları her vesileyle gaddarlıkla suçlamaktaydı. Rum isyanı sırasında Türklerin İzmir'de ve köylerde Rumları öldürdüğünü sıkça anlatıyor[24], fakat Mora'da isyanı başlatırken Rumların katlettiği 50.000 kadar Türk'ün lafını hiç etmiyor.

İngiliz Charles Mac Farlane'nin çeşitli tarihlerde yayımlanan Türkler hakkında yalan ve iftiralarla dolu kitapları muhtemelen Türk düşmanlığını körüklemede en başarılı olanlardandır. 1829'da yayımlanan iki ciltlik *Constantinople in 1828 A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital* (1828'de İstanbul Türk Başkentinde On Altı Ay İkamet) kitabının ilk sayfalarında kendisini İzmir'e getiren gemiye denetim için çıkan kale kumandanını "şişko, pis, yaşlı Türk"[25] olarak sıfatlandırdıktan sonra, başka birçok İngiliz gibi eski Yunan mitolojisinden okuyup hatırladıklarını şairane bir biçimde aktararak devam ediyor. Gemi İzmir limanına demir atmadan önce gördüğü manzarayı ve bu manzaranın bir ucundaki görüntüyü tasvir ediyor:

22 M. De Lamartine, *Souvenirs, Impressions, Pensées et Paysages Pendant Un Voyage en Orient 1832-1833 ou Notes d'un Voyageur*, L. Hachette et Cie, Paris, 1854, s.158.

23 Josiah Brewer, *A Residence at Constantinople in the Year 1827 with Notes to the Present Time, Durrie and Peck, New-Haven*, 1830, s.217.

24 *Age*, s.69, 82.

25 Charles Mac Farlane, *Constantinople in 1828 A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital*, c.I, Saunders and Otley, London, 1829, s.8.

"Bütün haşmetiyle Spil Dağı, gizemli ve heybetli! klasik mitolojinin ilahlarının gezindiği ki sesleri bu dağlardan daima çıkan gök gürültüsü olarak hayal edilebilir; hayalperest bir göze göre onun çıkıntılı kayaları gururlu ve bahtsız Niobe'nin şeklini korumaktadır."[26]

Sonra sayfalarca, her vesileyle Türklerin Rumlara yaptığı gaddarlık hikâyeleri anlatılıyor:

"Müslümanlar Mora'da ve başka yerlerdeki kardeşlerinin kayıplarını ve (ara sıra) uğradıkları mezalimin intikamını almaya karar verdiklerinde aylarca Küçük Asya'daki ve bu müminlerin [Hıristiyanların] bolca bulunduğu İzmir'deki zararsız ve silahsız Rumlara karşı çeşitli kanlı eylemlerle öyle cinayetler işlediler ki ölüm bunların yanında bir lütuf sayılır."[27]

Mora'daki 50.000 kadar zararsız ve silahsız Türk'ün Rumlar tarafından 1821 baharında nasıl tamamen katledildiklerinden bahsetmiyor. Rum din adamları tarafından da desteklenen bu katliamdan çok az Türk kurtulabilmişti.[28]

Mac Farlane ayrıca, Türkleri fiziksel olarak çirkin bulduğunu söylüyor ve onların cahil olduklarını iddia ediyor. İzmir'de gördüğü kışlayı beğenmeyerek Türklerin inşa ettikleri camiler dışındaki

26 Charles Mac Farlane, *Constantinople in 1828*, c.I, s.11. Efsaneye göre Teb şehrinin kraliçesi Niobe altısı kız ve altısı erkek 12 çocuk doğurmuş. Doğurganlığıyla övünürken Leto'nun sadece iki evladı olduğunu söylemiş. Bunu analarına hakaret sayan Artemis ve Apollon, Niobe'nin bütün çocuklarını öldürmüş. Niobe ağlayarak Spil Dağına sığınmış ve Zeus onu sürekli ağlayan bir taşa çevirmiş (Böyle bir efsane Türkler tarafından uydurulsaydı herhalde bu yazar ve diğer bazıları böyle vahşice bir şeyin ancak gaddar Türklerin kafasından çıkabileceğini söylerdi).

27 Charles Mac Farlane, *age*, s.28.

28 William St. Clair, *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence*, Oxford University Press, London, 1972, s.11-12; David Howarth, *The Greek Adventure Lord Byron and Other Eccentrics in the War of Independence*, Atheneum, New York, 1976, s.28-29.

binaların herhalde bir kuşak ayakta kalmasının hesaplandığını, İzmir'deki kışlanın da ancak o kadar dayanabileceğini yazıyor.[29] Bu konuda yanıldığı, kendisi açıkça itiraf etmese de kitabın ikinci cildinde İstanbul'da yeni tamamlanmış olan Davutpaşa ve Selimiye kışlalarını gezdiği zaman anlattıklarında görülüyor. Özellikle Selimiye'nin kapılarındaki altın yaldızlı lapis lazuli mavi süslemelere, kapı üstü saçakların zarafetine hayran kaldığını hayretle belirtiyor. Bu arada, gene alaycı bir küçümsemeyle "söylemeye gerek yok, buna hiçbir Türk eli değmemiştir" diyor.[30] Türklerin çok beceriksiz olduğunu söylerken kendi bilgisizliğini de gösteriyor. Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk üretim bölgesi olduğundan hayal edilebilecek en güzel desenli ipekliler burada dokunurmuş ve bunları dokuyanlar Rum ve Ermeniymiş. Türklerin bir tezgâha el sürdüğü nadiren görülürmüş. Herhalde o devirde ipek dokumacılığının çok gelişmiş olduğu Diyarbakır ve Halep gibi kentlerde de ipeğin Rumlar tarafından dokunduğunu veya halıcılığın Orta Asya'da Rumlar tarafından icat edildiğini düşünüyor.

Bu kitapta anlatılan en çarpıcı şeylerden biri 1827'de, Navarin'de Osmanlı donanmasına saldırarak onu yok eden İngiliz, Fransız ve Rus müttefik donanma subaylarının, bu olaydan hemen sonra, İzmir'e rahatça ve küstahça gelip gitmelerini ve Türkler aleyhine çevrilen entrikaları yansıtan olayları anlatmasıdır. Bu sayfalarda, müttefik donanma subaylarının şehir içinde haşmetle boy göstermeleri, valinin soğukkanlılığı, Rumların sevinçle ve sakınmadan Türklerin yenilgisinden dolayı birbirlerini kutlamaları ve bütün bunlar karşısında Müslüman Türk'ün tepkisizliği anlatılıyor.[31] Buna rağmen *Frankfort Gazette*, İzmir'deki bütün yabancıların ve Hıristiyanların Türkler tarafından barbarca katledildiğini yazmış ve bu haber kitabın yazarını bile güldürmüştü. *Frankfort Gazette* Türkler hakkında kötüleyici ve yalan haber veren tek ga-

29 Charles Mac Farlane, *Constantinople in 1828*, c.I, s.51.
30 Charles Mac Farlane, *Constantinople in 1828*, c.II, s.60-63.
31 Charles, Mac Farlane, *Constantinople in 1828*, c.I, s.243-273.

zete değildi. Kötüleme kampanyası Avrupa'nın her ülkesinde sürüp gidiyordu. Bu sırada İzmir'deki diğer yabancılar, İngilizlerin danslı eğlencelerini, bu kadar felaket içinde, doğru bulmayarak protesto etmişler.[32]

Mac Farlane, kitabının ikinci cildinde II. Mahmut'un tahta çıkışı ve Yeniçeri Ocağının kaldırılışı sırasında yaşanan kanlı olayları uzunca anlattıktan sonra Padişahın reform çabalarına da değiniyor. Mülkiyet hakkını güven altına alan kanunları yaparken kendisinin buna uymadığını ve istediği zaman tebaanın malına (genellikle haksız elde edilen zenginliğe) el koyduğunu yazıyor.[33] Sultanın yeni ordusu için Avrupa müziğini tercih ettiğini, fakat İtalyan eğitmenin Türkleri yeteneksiz bularak Ermenileri tercih ettiğini belirtmekten geri kalmıyor[34] ve alaylı bir şekilde yeni asker kıyafetlerinin tenkidini yapıyor.[35] Rumların eski Yunanlara benzemediğini ve düşük karakterli olduklarını söyleyenlere karşı, onların dört asır alçaltıcı Türk yönetiminde kaldıklarını ve 20 asırdan beri gerçekten özgürlüklerinin olmadığını belirterek Rumlar için kötü konuşan kötü dilli insanların "Hellas'ın çocuklarına haksızlık yaptığını" iddia ediyor.[36]

Bu kitabın eleştirisini 1830 yılında, yayımladığı *Le Courrier de Smyrne* gazetesinde Alexandre Blacque yapmıştı. Blacque, gazetenin 30 Mayıs ile 18 Temmuz arasında yayımlanan dört makalesinde Mac Farlane'in kitabındaki yalan ve yanlışları ortaya koymuştu. Ayrıca Mac Farlane'in casus olduğunu ima etmiş, yazdıklarından daha çok bilgiyi devlet memurlarına gizlice rapor ettiğinin söylendiğini belirtmişti. Mac Farlane kitabında Türkiye'ye ilk ziyareti olduğunu yazmıştı; ama Blacque, bu geziden önce onun on kez bu topraklara gelmiş olduğunu hatırlatıyordu.[37]

---

32 *Age*, s.274.
33 Charles Mac Farlane, *Constantinople in 1828*, c.II, s.140-150.
34 *Age*, s.172-173.
35 *Age*, s.186-191.
36 *Age*, s.431-432.
37 Orhan Koloğlu, *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi*, Müteferrika Yayınları, İstanbul, 1998, s.47.

Mac Farlane ilk gezisinden 18 yıl sonra tekrar Osmanlı topraklarına geldiğinde İngiliz devleti bu ülkenin ekonomisini ve siyasi ilişkilerini kontrolü altına almıştı. Belki de bu durum nedeniyle Mac Farlane daha küstahça yazmaya başlamıştı. 1850'de iki cilt olarak yayımlanan *Turkey and Its Destiny* [Türkiye ve Alın Yazısı] kitabında II. Mahmut zamanında başlatılan sanayileşme hareketinin çeşitli beceriksizlik ve yolsuzluklar nedeniyle başarısız olduğunu yazmıştı. Bu çok verimli topraklarda modern usullerle ve planlı tarım yapılmadığı için fakir kalındığını, "Türklerin ot bürümüş ormanları açmak için çok tembel olduklarını, boş arazileri de ağaçlandırmak için gene çok tembel ve bilgisiz" olduklarını söylüyordu.[38] Devlette çalışanlar "namussuz ve açgözlü" olup merkezden uzaklaştıklarında baskıcı ve zalim oluyorlardı. İyi eğitim almamış olan genç Padişah Abdülmecit'in haremindeki kadınların kaprisleriyle yönlendirildiğini ve bu kadınların "sadece onun hazinesini boşaltmakla kalmayıp aklını ve bedenini de mahvettiklerini" düşünüyordu.[39]

Kitabın ikinci cildinde yazar tersane ve donanmanın durumunu bir müfettiş titizliğiyle incelemiş, tersanede ve başka yerlerde "eski savurganlık, hilekârlık ve yolsuzluk ruhunun şiddetini kaybetmediğini" gördüğünü yazıyordu.[40] Zeytinburnu ve Makriköy (Bakırköy) bez fabrikalarını dolaşmış ve nasıl kötü işletildiklerini tespit etmiş, sonra İzmit'e gitmiş, Hereke ipek fabrikasını incelemiş, oradaki savurganlık, beceriksizlik ve kötü yönetimi dile getirmiş. Bursa ve Edirne'de uzun ve zahmetli geziler ve araştırmalar yapmış; fakat bu araştırmaların gerçek amacını hiç belirtmemiştir.

Mac Farlane 1853'te, Kırım Savaşı öncesindeki kargaşalı günlerde yayımlanan *Kismet; or, the Doom of Turkey* [Kısmet veya

38 Charles Mac Farlane, *Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of That Country*, c.I, Lea and Blanchard, Philadelphia, 1850, s.52.

39 Charles Mac Farlane, *Turkey and Its Destiny*, c.I, s.53.

40 Charles Mac Farlane, *Turkey and Its Destiny*, c.II, s.206.

Türkiye'nin Kötü Sonu] kitabının ilk sayfalarında Osmanlı'nın yanında yer alan diplomat ve politikacılara şu soruları yöneltiyordu:

- "Uygar Hıristiyan güçler gerçekten birleşip her biçimde Hıristiyanlığa zulmeden, Hıristiyan karşıtı barbar bir hükümeti destekleyebilir mi?

- "Gerçek özgürlük, adalet veya dinsel hoşgörü yaratıldı mı; Avrupa topraklarındaki Hıristiyan çoğunluk (Babıâli'nin tebaası) hâlâ silahlı Müslüman azınlık tarafından ezilmiyor mu?

- Avrupa vilayetlerinde olduğu gibi Küçük Asya'da da Türkler yok olup yeryüzünden silinmiyor mu?"[41]

Yazar büyük bir çelişki içinde bu sorulara "önyargı ve dogmatizm" bulunmayan yanıtlar vereceğini söylüyor. Fakat Türklerin sadece Avrupa'dan değil, Anadolu'dan da hatta yeryüzünden silinmesini arzu etmek haksız bir önyargı değil mi? Bunun "Hıristiyan güçler" tarafından "Hıristiyan halklar" adına, aslında o devirdeki dinsel toleransın en yüksek olduğu devletlerden birini "Hıristiyan karşıtı" olarak göstermesi dogmatizmini sergilemiyor mu? Kendi devleti ve dış politikasıyla da ters düşerek Tanzimat'la Osmanlı'yı Avrupalılaştırmaya çalışmanın çok yanlış sonuçlar verdiğini, halkı soysuzlaştırdığını, durumun yirmi yıl öncesinden daha kötü olduğunu belirtiyor. Kısacası artık Avrupa güçlerinin Osmanlı'yı diplomatik alanda yalnız bırakmasını "uygar Avrupa ailesinin" hızla genişlediği için artan toprak ihtiyacı karşısında "Hıristiyan dininin ve hayırseverliğin" gerekleri de düşünüldüğünde eski antlaşmalar, protokoller, diplomatik karmaşa ve siyasi düzenlemelerin geçersiz kalacağını belirtiyor. Mac Farlane'e göre "Hıristiyan Avrupa" yakında Avrupa'da Türk kalmadığını görecek, Türkler Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının batısında tutunamayacak, daha da doğuya sürülecek ve iki üç kuşak içinde Anadolu'nun büyük bir bölümü Avrupa gibi güzel olacak. Bu arada zayıf

41 Charles Mac Farlane, *Kismet; or, the Doom of Turkey*, Thomas Bosworth, London, 1853, s.1-2.

ve azalmış Türk nüfusu için de iyilik olarak onları yavaş yavaş Hıristiyanlığa çevirmeyi öneriyor. Bunun için "sine qua non" (olmazsa olmaz) Türk Hükümetinin yıkılmasını şart koşuyor.[42]

İngiliz iktisatçı Nassau Senior da 1857'de Türkiye ve Yunanistan'ı ziyaret ederek bir kitap yazmıştı. Bu ziyaret sırasında tanıştığı, Osmanlı Devleti'nde yaşayan ve iş yapan yabancılarla konuşarak onların düşünce ve kanaatlerini aktarmış. Bu insanlar da çok bol olarak "kötü huylu", "namussuz", "bilgiye kayıtsız", "Hıristiyan düşmanı", "kadını eve kapayan", "fanatik" gibi sıfatlar kullanarak Türklerin topraklarının yakında paylaşılacağını beklediklerini hevesle anlatıyordu. Zaten yazarın önyargısı kitabın ilk sayfasında görülüyor. Henüz yoldayken bindiği gemi Arnavutluk yakınından geçerken çorak kıyıları görünce "muhtemelen Türk idaresi yüzünden terk edilmiş ve kıraç" olduğunu yazarak Türklerin gittikleri yerde yaşamı yok ettiklerini ima ediyor.[43]

Burada Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler hakkında yazılan birkaç kitap söz konusu edilmiştir. Bunlar gibi daha birçok kitap, makale ve gazete haberleri yazılmıştır. Bu yazarları okuyarak Türkleri tanıyan Avrupa insanının tarafsız ve iyi şeyler düşünmesini beklememek gerekir. Önce Aydınlanma devrinin büyük düşünür ve yazarları, sonra hem onların etkisinde hem de kendi devletlerinin yayılmacı politikalarının izinde çeşitli yazarlar Türkleri yok sayabilmek için ellerinden geleni yapmışlardı.

İngilizler 1830'lardan itibaren reform yapması için Osmanlı yönetimine baskı yaptılar. Amaçları Hıristiyan azınlığın sosyal ve ekonomik refahını garanti etmekti. Tanzimat Fermanı (1839) ve özellikle Islahat Fermanı (1856) bu telkinler ve baskılar sonucu yayımlandı ve uygulandı. Kapitülasyonlar yabancılara zaten büyük imtiyazlar tanımıştı. Hıristiyan azınlıklar istedikleri Avrupa

42 *Age*, s.146.

43 Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*, Longman, Brown, Green, Longmans and Roberts, London, 1859, s.1.

ülkesinin tebaasına geçerek Osmanlı kanunlarından kaçmanın yolunu bulmuşlardı. Ancak İngilizler ve diğer Avrupalılar Müslüman toplumun iyiliği için yapılacak reformlara karşı çıktılar. Dördüncü bölümde anlatılacağı gibi, Birinci ve İkinci Meşrutiyet hareketleri, Osmanlı'yı güçlendireceği korkusuyla Batılılarca iyi karşılanmadı.

Türkler için bir istibdat devri olan Abdülhamit devri bile yabancılar ve Hıristiyan azınlıklar için altın bir devir olmuştu. Bağımsızlıklarından sonra fakir ve çorak Yunanistan'dan Batı Anadolu'ya ve İstanbul'a göçen Rumlar, Avrupalıların da yardımıyla, ekonomik fırsatları çok iyi değerlendirip zenginleşmişler, okullar ve yardım kurumları açarak birbirlerini ve Yunanistan'ı desteklemişlerdi. Abdülhamit'in bankeri Zarifi bir Rum'du. Devlet yönetiminde ve diplomaside Rum ve Ermeniler önemli görevlere getirilmişti. Amerikan misyoner okullarında eğitilen Ermeniler, elde ettikleri yeni becerilerle sosyal ve ekonomik konumlarını yükselttiler. Müslüman halk ile Hıristiyan azınlık arasındaki refah farkı iyice açıldı. Bütün bunlara rağmen azınlıklar hoşnutsuzluk belirtiyor ve sorun yaratıyordu. Dünya Yahudi Birliği'nin (Alliance Israélite Universelle) İzmir'deki okulunun daha önce Bulgaristan'da bulunmuş olan direktörü Gabriel Arié 1893'te yazdığı bir raporda şunları belirtmişti:

> "Türkiye'ye girince, bir Bulgar'ı her şeyden çok etkileyen şey solunan özgürlük havasıdır. Bu teorik olarak despot hükümet altında insan anayasal devletlerde olduğundan daha çok özgürlük duyuyor... Burada korkunç bir polisin, ezici vergilerin ve ağır sivil görevlerin bulunmayışını Sultan'ın Müslüman olmayan tebaasının takdir etmesi gerekir." [44]

44 Aron Rodrigue'den akt. Andrew Mango, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, The Overlook Press, New York, 1999, s.17.

Bu arada, çok az da olsa dürüst insanlar zaman zaman hükümetlerinden Türklere yapılan kötülüklere son verilmesini istemişlerdi. İngiliz başbakanı Benjamin Disraeli 1870'lerde, araştırmacı diplomat Marmaduke Pickthall İkinci Meşrutiyet'ten sonra devletlerinin Türklere yaptıkları haksızlıkları, başarısız da olsa frenlemeye çalışmışlardı. Ancak önyargılı ve fanatik saldırılar öyle güçlüydü ki bunların hiçbir olumlu etkileri olmadı.

Birinci Dünya Savaşı sonunda üç imparatorluk -Osmanlı, Rus ve Avusturya-Macaristan- tarihe karışmıştı. Ernest Jackh, Rus Çarlığı'nın Sovyetler Birliği'ne dönüşümünü, Türk halkının padişahlıktan cumhuriyete geçişiyle kıyaslar. Jackh'e göre her iki durumda da yabancı işgale ve müdahaleye karşı koyma bakımından bir benzerlik vardır. Ancak her iki ülkedeki geçiş süreci çok temel bir fark gösterir. Savaş sonunda Ruslarla imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması Rus olmayan ulusların yaşadığı Baltık ülkeleri ve Ukrayna gibi Çarlık topraklarında bağımsız devletler kurulmasını öngörerek toprak kaybına yol açmaktaydı; fakat 180 milyon Rus'un ulusal yaşamını sona erdirmek gibi bir tehdit taşımıyordu. "Öte yandan Sèvres 18 milyon Türk'ün ulusal yaşamını sonlandırmak için bilfiil tasarlanmıştı."[45]

Batı'nın bu çifte standartlı ve ikiyüzlü tutumu günümüzde de süregeldiğinden, bu durumun nedenlerinin irdelenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumayı diplomasisinin merkezine koyduğunu iddia eden İngiltere'yle ilişkiler incelenerek Türk ulusunun neden böyle bir saldırıya maruz kaldığı araştırılmaktadır. Askeri alanda güçlü olmayan devletler daha çok ticaret ve keşif yollarıyla dünyaya açılarak zenginleşir ve bu zenginlik daha sonra siyasal egemenlik getirebilir. İngiltere'nin çok güçlü bir sömürge imparatorluğuna dönüşmesi de denizcilikte ilerlemesi ve dünya

45 Ernest Jackh, *The Rising Crescent: Turkey, yesterday, today and tomorrow*, Farrar & Rinehart, Inc., New York, 1944, s.160.

ticaretini eline geçirmesiyle gerçekleşti. Yarattığı büyük sömürge imparatorluğu yanında Çin ve Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük ve bağımsız ülkelerin ekonomilerini kontrol ederek onları ekonomik olarak bağımlı duruma getirdi. İngiltere Türklerden hiçbir kötülük görmemiş ve Türkiye'yi büyük bir pazar olarak kullanmış, ilerdeki bölümlerde görüleceği gibi, bu ülkeyle olan ilişkilerden hep kazançlı çıkmıştı. Buna karşılık İngiltere özellikle imparatorluğun son yüzyılında Türklere düşmanca bir tavır almıştı. Bu küçük çalışmada, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar ülkemizi ve tarihimizi çok büyük ölçüde etkileyen bu devletin ülkemizdeki faaliyetleri incelenerek bu düşmanlığın nedenleri araştırılmaktadır.

II

İNGİLİZLER VE TİCARET

Fernand Braudel, 16. yüzyıl başında İngiltere'nin kıta Avrupa'sına göre "geri kalmış" bir ülke olduğunu belirtiyor. Henüz güçlü bir donanması bulunmuyordu, nüfusunun büyük bir kısmı köylüydü ve varlığını sadece iki kaynaktan sağlıyordu: çok büyük miktarda yün üretimi ve güçlü bir dokuma endüstrisi.[46] Serüvenci tacirler (merchant adventurers) adı verilen ihracatçı tacirler, ancak Calais ve Anvers gibi Avrupa merkezleri üzerinden faaliyet gösteriyordu. Ancak denizciliğin çok ilerlediği ve yeni ticaret yollarının keşfedildiği bu yüzyılda yeni bir çığır açılıyordu. İngiliz tacirler kazanç ve zenginlik umarak Doğu Akdeniz'e açılmaya başladılar. Zaman zaman Girit, Sakız Adası, Kıbrıs, Trablusşam ve Beyrut'a giderek ticaret yaptıkları biliniyordu. Anthony Jenkinson'ın 1553'te Halep'e giderek ticari imtiyazlar elde etmesi, bazı

46 Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce, Civilization & Capitalism 15th-18th Century*, c.2, Fransızcadan çev. S. Reynolds, Harper & Row Publishers, New York, 1979.

yazarlara göre Doğu Akdeniz ticaretinin ve Levant Şirketinin temelini oluşturdu.[47]

İngilizler Akdeniz'de

İngiltere deniz gücünü ve dış ticaretini güçlendirerek İspanya'nın denizlerdeki egemenliğine meydan okuyordu. Kraliçe I. Elizabeth, politik ve dini çekişmelerinden yıldığı İspanya'ya karşı bir müttefik arayışıyla Osmanlı Devleti'ne yakınlaşma gereği duydu. İngiliz tacirleri de Osmanlı topraklarında Venedikliler ve Fransızlar gibi rahatça iş görebilmek için harekete geçtiler. Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'dan izin alarak 1578'de, tam yetkili temsilci sıfatıyla William Harborne'u İstanbul'a gönderdiler.[48] Harborne Padişah'tan Kraliçe Elizabeth'e yazılmış bir mektup almayı başarmış ve mahir bir diplomat olduğunu kanıtlayarak Londra'ya dönmüştü. Bu iltifatkâr mektupta III. Murat, Harborne'u gönderen tüccarlara Osmanlı topraklarının açık olduğunu ve aynı özgürlüğün İngiltere'ye gidecek Osmanlı tüccarına da verilmesi gerektiğini bildirmişti. Elizabeth cevabında Sultan'ın birkaç İngiliz tüccarına gösterdiği teveccühün bütün İngiliz tacirlerine verilmesini isteyerek bu eşit koşullardaki hakların Sultanın tebaasına verileceğini bildirdi.[49] Bu mektupla 1580'de İstanbul'a dönen Harborne İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki ilk elçisi olmuştu. Aynı yıl akdedilen bir ahitnameyle İngilizlere, İskenderiye, Trablusşam, Tunus,

47 *Early Voyages and Travels in the Levant*, ed. J. Theodore Bent, Hakluyt Society, London, 1893, s.v.

48 A. P. Poley, *The Imperial Commonwealth: A Survey of Commercial, Industrial and Social History from the Tudor Period to Recent Times*, Cassel and Company Ltd., London, 1921; Edward E. Creasy *History of the Ottoman Turks*, Khayats, Beyrut, 1961; Orhan Burian "Interest of the English in Turkey as Reflected in English Literature of the Renaissance", *Oriens*, c.5, sayı 2, 1952, 209-229. Poley ve Creasy bu ilk elçinin adını "Harebone" olarak, Burian ise "Hareborne" olarak yazmış. Stanford Shaw gibi daha sonraki yazarlar Harborne olarak yazıyorlar.

49 M. Epstein, *The Early History of the Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London, 1908.

Cezayir ve uygun gördükleri başka yerlerde ticari konsolosluklar kurma hakkı verilmiş ve konsolos atanmasına hiçbir şekilde karışılmayacağı belirtilmişti.[50] Daha önce de 1535'te, Fransa'ya verilen kapitülasyonla, bu ülkeye Osmanlı topraklarında istediği yerde konsolosluk kurulması ve Fransız tebaası olan tüccarların arasında çıkabilecek hukuki anlaşmazlıkları çözmekte Fransız kanun ve âdetlerinin geçerli olacağı kabul edilmişti.

İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında Fransızların engelleyici çabalarına rağmen, 1581'de beş yıl süreli bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmayla Padişah III. Murat Venediklilerin ve Fransızların sahip olduğu ticari imtiyazları İngilizlere de bahşediyor ve "Levant tacirleri" şirketinin kurulmasına izin veriyordu.[51] Sonrasında iki ülke arasındaki ticaret hızla gelişti. İngilizler çuha, yünlü kumaş, tavşan postu, kalay, cıva, şeker ve kehribar satıp baharat, ilaç hammaddesi, boya çivit, ham ipek ve pamuk ipliği alıyorlardı. Levant tacirleri, diğer adıyla "Türkiye Şirketi" (The Turkey Company) 1586'da 53 tüccar üyesiyle Halep ve İstanbul'da faaliyet gösteriyordu.[52] Takip eden yıllarda İstanbul'daki elçilik yanında Halep, İzmir ve İskenderiye gibi şehirlerde yeni konsolosluklar kurulmuştu. Elçi ve konsolosların maaşları ve masrafları bu şirket tarafından ödeniyordu. İngiltere'yle kurulan bu erken ilişkiler, temelinde ticariydi ve Londralı tüccarların gayretleriyle kurulmuştu. Ayrıca Kraliçe Elizabeth güçlü bir devletle ittifak yaparak ülkesini İspanyol tehlikesine karşı korumaya çalışıyordu.

İngilizler, 1592'de, yeni bir şirket sözleşmesiyle, Türkiye Şirketi ile Akdeniz'de ticaret yapan diğer İngiliz kuruluşu Venedik Şirketi'ni birleştirerek Levant Şirketi'ni (The Levant Company) kurdular. Venedik Şirketinin temelleri Kral III. Richard'ın 1485'te Floransalı bir tüccarı Pisa ve civarında ticaret yapan İngilizler için

---

50 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, c.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1974.

51 A. P. Poley, *age*, s.103.

52 Orhan Burian, *age*, s.211.

konsolos atamasıyla atılmıştı.[53] Yeniden organize olmaya çalışan şirket yöneticileri, bölgedeki rekabet ortamında güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Hindistan'a giden önemli yollar henüz açılmadığından büyük kazanç umudu hâlâ Akdeniz'deydi. Harborne'un 1593'te İngiltere'ye dönmesinden sonra elçi atanan Edward Barton, işlerin kolay yürümesi için Padişah'a değerli hediyelerin sunulmasını istiyordu. III. Murat'ın ölümünden sonra, 1595'te tahta çıkan III. Mehmet'le çok yakın ilişkiler kurmuştu.[54] Yeni padişah için bu kez çok değişik bir hediye düşünmüştü. İngiltere'nin en meşhur org yapımcısı Thomas Dallam'a bir org ısmarlanmıştı. Ancak Barton'un ölümünden hemen sonra Ağustos 1599'da İstanbul'a getirilen org bizzat Dallam tarafından Topkapı Sarayı'na yerleştirildi. Padişah bu ilginç hediyeden çok memnun kalmıştı.[55] Akdeniz ticareti İngiliz tüccarlar için o kadar kazançlıydı ki bunun devamını sağlamak için yapılan masraflar çok küçük kalıyordu. Aslında bir kumaş taciri olan Thomas Mun, muhtemelen 1630'larda yazdığı ve 1664'te yayımlanan, *England's Treasure by Forraign Trade* (Dış Ticaretten Gelen İngiliz Zenginliği) başlıklı risalede İngiltere'nin dış ticaretten elde ettiği zenginliği çok açık ve mantıklı bir biçimde anlatmıştı. Bu kitap, iktisat alanında çok daha sonra yazan Adam Smith gibi yazarları da etkilemişti.[56]

---

53 Charles James Tarring, *British Consular Jurisdiction in the East with Topical Indices of Cases on Appeal from and Relating to Consular Courts and Consuls also a Collection of Statutes Concerning Consuls*, Stevens and Haynes, London, 1887, s.3.

54 *Early Voyages and Travels in the Levant*, ed. J. Theodore Bent, Hakluyt Society, London, 1893, s.x. Ünlü İngiliz din adamı, coğrafyacı ve yazar Hakluyt'un belirttiğine göre Barton elçi olarak ilk gelişinde III. Murat'a şu hediyeleri getirmiş: Büyük ve yaldızlı 12 tabak, çeşitli İngiliz kumaşlarından 36 giysi, 20 altın sırmalı giysi, 10 saten giysi, 6 parça güzel Hollanda kumaşı ve başka kıymetli şeyler. Aslen İtalyan olan karısı Sultan Safiye'ye de içinde Kraliçe Elizabeth'in resmi bulunan yakut ve elmaslarla bezenmiş bir broş, 10 adet altın sırmalı giysi, cam şişe ve gümüşler için güzel bir kutu, iki parça güzel Hollanda kumaşı getirmiş (Poley, s.117 ve Bent, s.x).

55 Orhan Burian, "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi", *Belleten*, c.15, sayı 58, 1951, s.223-245.

56 Thomas Mun, *England's Treasure by Forraign Trade*, Macmillan and Co., New York, 1895.

Osmanlılar 16. yüzyıl sonlarına kadar dışarıya ne diplomatik ne de ticari ilişki kurmak üzere temsilci göndermişlerdi. Yabancı milletler de zaten Müslümanları ülkelerinde istemiyorlardı. Genellikle hem Avrupalılar hem de Osmanlılar ticari ilişkileri Avrupa şehirleri yerine İstanbul'dan yönetmeye taraftardı.[57] Osmanlı Devleti'nin III. Selim devrine kadar Avrupa'da devamlı bir elçiliği yoktu. Osmanlı elçileri barış görüşmeleri yapmak, barış anlaşmaları imzalamak, dostluk ilişkileri kurmak veya geliştirmek, Osmanlı Devleti'nin alacaklarını toplamak ve yeni padişahın tahta çıkışını bildirmek gibi nedenlerle kısa bir süre için yabancı ülkelere gönderilirlerdi. Avrupalılar ise Müslümanların, elçi bile olarak ülkelerine gelmesini istemiyorlardı. İngiltere'ye, 1607'de birkaç ay için gönderilen bir temsilci, saray tarafından iyi kabul görmemiş, kralın yazlık sarayında olduğu bahanesiyle aylarca oyalanmıştı. Kral I. James -elçi bile olsa- bir "kâfiri" kabul etmenin Hıristiyan bir prense yakışmayacağını belirtmişti.[58] Başka Avrupa ülkelerinde de benzer olaylar yaşanmıştı. Her nasılsa bir kısım Osmanlı tüccarı Venedik'te bir depo ile kalabilecekleri bir han edinmek istemişler. Venedikliler, başta İstanbul olmak üzere, ülkenin birçok yerinde faaliyet gösterdiği halde, bu teklifin şehir yönetimi tarafından kabulünden önce çok şiddetli itirazlar öne sürülmüştür. "Türklere böyle bir izni vermenin Yahudileri ve Protestanları kabul etmekten daha kötü" olduğu, donanması ve ordusu bulunan Türklerin tehlikeli olabileceği ileri sürülmüştü.[59]

---

57 Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, W. W. Norton & Company, New York, 1982.

58 Orhan Burian, *age*, s.210; Samuel C. Chew, s.179-180. İngilizler tarafından şüpheyle karşılanan Mustafa isimli bu şahıs çavuş (cha'usch) olduğunu ve Padişah tarafından gönderildiğini belirtmiştir. İngilizler "çavuş" kelimesinin anlamını uzunca araştırmışlar, "elçi"den "bahçıvan"a kadar değişik anlamlar çıkarmışlar. Bu durum Jonson'un *The Alchemist* (1610) komedisinde alay konusu olmuş (Samuel C. Chew, *The Crescent and the Rose: Islam and England during the Renaissance*, Oxford University Press, New York, 1937, s.180-181).

59 Bernard Lewis, *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East*, New York, 2003, Perennial.

Avrupalı, ülkesinde Müslüman istemiyordu; fakat ondan ve ülkesinden kazanç elde etmek başlıca amacı olmuştu.

Avrupalılar ilk elçilerini, başlangıçta ticari nedenlerle, 16. yüzyıl sonlarından itibaren gönderdikleri halde Osmanlılar, ancak reformcu bir padişah olan III. Selim zamanında sürekli elçilik kurarak diplomatik temaslarını yürüttüler. İlk Osmanlı elçisi (Yusuf Agâh Efendi), İstanbul'a atanan ilk İngiliz elçisinden 200 yıl sonra 1793'te Londra'ya gönderildi. Fransa nezdinde kurulacak olan elçilik, Fransız Devrimi'nin yarattığı kargaşa nedeniyle 1797'ye kadar ertelenmişti. Bu elçilikleri diğerleri izledi.[60]

Dünya Ticaretinde İngiliz Egemenliği

16. ve 17. yüzyıllarda İngiliz denizciler büyük başarılar gösterdiler. Coğrafyacı ve araştırmacı yazar Richard Hakluyt, I. Elizabeth'i ve daha sonra I. James'i, İspanyol ve Portekizli gemicileri izleyerek keşifler yapmak ve yeni ticaret yolları bulmak için teşvik etmişti. Tüccarlara İngiltere için en kazançlı şekilde nasıl ticaret yapılması gerektiği hususunda tavsiyelerde bulunuyordu. 1582'de ticaret için Osmanlı topraklarına seyahat eden bir arkadaşına yazdığı mektupta, İngilizlerin ihtiyacı olan boya maddeleri için toprak ve mineralleri incelemesini rica etmiş ve yünlü kumaş satışı konusunda azami kazanç elde etmek için önerilerde bulunmuştu. Hakluyt'a göre yabancı ülkelerle yapılan ticaretin değeri sadece satılan üründen elde edilen kârla değil, ülkede yarattığı istihdamla da ölçülmeliydi.[61]

1600 yılında kurulan Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) Sumatra'da ticarete başladı. 1612'de Babür İmparatorluğu sultanı Cihangir'in izniyle Surat'ta bir ticaret merkezi kurdular. Böyle merkezler Bombay'da 1661'de, Kalküta'da 1691'de açıldı.

---

60 Hüner Tuncer, *Türk Dış Politikası/Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1789-1920)*, c.1, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017.

61 A. P. Poley, *age*, s.104-105.

Hindistan'da 18. yüzyılda İngiliz-Fransız rekabeti kızıştı. İngilizler üstün gelerek 1757'den itibaren Hindistan'a yerleştiler ve ticaret ve sömürü faaliyetlerinin tek aktörü oldular. Fernand Braudel'e göre Doğu'nun çeşitli bölgeleri arasında ticaret, özellikle orada yerleşen Avrupalılar için fevkalade kârlıydı. "Hindistan, İngilizler tarafından yutulana kadar Portekiz İmparatorluğu'nu bir asır, Hollandalıları iki asır beslemişti."[62]

İngilizler 17. yüzyıldaki içsavaş (Parlamento-Monarşi çatışmaları) sırasında bile Kuzey ve Orta Amerika'da keşifler yapıp toprak kazandılar ve koloniler kurdular. 1632'de Fransız Kanada'nın büyük bir kısmını ele geçirdiler. 1674'te New York'u Hollandalılardan aldılar. Utrecht Barış Antlaşması (1713) İngiltere'yi iyice güçlendirdi. Fransa, Kanada'da geniş toprakları (Newfoundland, Acadia ve Hudson Körfezi) ve Karayipler'deki bazı adaları İngiltere'ye bırakmak zorunda kaldı. Aynı yıllarda yapılan diğer antlaşmalarla, İspanya'dan Cebelitarık'ı ve Minorka Adası'nı aldı. Fransa, İspanya, Hollanda ve Portekiz'le ticaret antlaşmaları yapıldı. İspanya Afrika'dan Güney ve Kuzey Amerika'ya yaptığı köle ticareti hakkını da sadece İngiltere'ye bıraktı.[63] İngiltere 18. yüzyılın ikinci yarısında Avustralya, Yeni Zelanda ve Seylan ile Asya'da ve Orta Amerika'da bazı adaları da ele geçirdi.

İngiltere böyle gelişip bir sömürge imparatorluğu kurarken Osmanlı Devleti gittikçe zayıflıyordu. Kuzeyde Rus tehdidi güçleniyor, batıda Avusturya ve Polonya'yla, doğuda İran'la süren savaşlar ve içteki isyanlar çöküşü hızlandırıyordu. Bu durumda İngiltere'nin ilgisi artık çok daha büyük kazançlar edindiği başka yönlere çevrilmişti. Ticari ve diplomatik faaliyetler de haliyle azalmıştı. Dünyanın çeşitli yerlerindeki ticareti yanında Osmanlı Devleti'yle ticareti önemsiz kalmaktaydı. Napolyon Savaşlarının sonuna kadar ticari ilişkiler devam etmekle birlikte diplomatik ilişkilerin yavaşladığı görülmekteydi.

62 Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce*, 1979, s.447.
63 A. P. Poley, *age*, s.256-258.

İngiltere büyük bir fırsatı Napolyon Savaşları bittikten sonra yakaladı ve Fransızların ve İspanyolların Batı Hint Adalarındaki sömürgelerini ele geçirdi. Hemen sonra Asya'da Hollandalılardan Malakka ve Java'yı aldı. Malay yarımadasında Singapur'u kurdu. 1818'de İndus vadisinin güneyinde Hindistan'ın tamamını kontrolü altına almıştı.[64] Hindistan'ı ve Asya ticaretini korumak İngiltere için çok önemli duruma gelmişti. Bu nedenle Rusya'nın Osmanlı topraklarını alarak güneye doğru yayılmasını engellemek gerekiyordu. Ayrıca Ümit Burnu'nu dolaşan Asya yolunu da güvence altına almak için Batı ve Güney Afrika topraklarının kontrol altında tutulması gerekliydi. Osmanlı Devleti'ni Afrika toprakları gibi sömürgeleştirmek söz konusu bile olamazdı. Bu nedenle yakın dostluk ve ticaret ilişkileri içinde ekonomik çıkar alanlarından Rus tehlikesini uzaklaştırmak gerekiyordu. Reformcu Padişah II. Mahmut döneminde (1808-1839) ilişkiler yeniden önem kazanacaktı.

Çok sonradan John Gallagher ve Ronald Robinson, bir ülkeyi sömürgeleştirmeden de ekonomik varlıklarının kontrol altına alınabileceğini açıkladı. Geri kalmış ülkelerde, tüketim mallarına ve yatırım sermayesine duyulan ihtiyaç ve gelişmiş ülkelerin ticaret ve işletme organizasyonundaki üstün becerileri bu işi kolaylaştırıyordu. İngiltere yaptığı ticaret anlaşmalarıyla büyük ve bağımsız devletleri bile gayriresmi (enformel) imparatorluğunun bir parçası haline getirebiliyordu. Ancak her ülkede uygulanan yöntem aynı değildi.

İngiltere, Güney Amerika'da güçlü sömürgeci rakiplerini bertaraf etmek için bazen savaş bazen de barışçıl yollar denedi. 1806'da Buenos Aires'e saldırarak İspanyol valinin kaçmasını sağladı ve işbaşına gelen tecrübesiz yöneticileri ticaret anlaşması yapmaya zorladı. Napolyon'un orduları 1807'de Portekiz'i işgal ettiğinde kral ülkesinden ayrılmak zorunda kalınca İngiliz donanması kraliyet ailesini Portekiz kolonisi olan Brezilya'ya taşımıştı.

64 *Age*, s.362.

Brezilya'daki İngiliz temsilci "müteşekkir" müşterisiyle bir ticaret anlaşması yaparak İngiltere'den ithal edilen mallara Portekiz'den ithal edilen mallardan bile daha düşük vergi konulmasını sağlamıştı.[65] Çeşitli zorlamalarla, 1838'de Osmanlı Devleti'yle, 1841'de İran'la ve 1858'de Japonya'yla serbest ticaret anlaşmaları yapıldı. En kötü olaylar Çin'de yaşandı. İngilizler çok kârlı olan afyon ticaretini kesintisiz yürütmek için iki kez (1839-1842 ve 1857-1860) savaş açtılar ve milyonlarca insanın ölümüne neden oldular.[66]

Batılıların "serbest ticaret" (free trade) politikaları aslında ne serbest ne de adildi. Çoğu zaman güçsüz ülkelere top ve tüfekle veya şantajla kabul ettirilmişti. İngiltere'nin ticari kazanç sağlamak amacıyla Çin'e savaş açması en çarpıcı şiddet örneklerinden biri olduğu için bu sürece burada biraz değinmek yerinde olacaktır.

Batılılar yüzyıllardan beri Çin'den ipek, porselen, pamuklu, diba (brokar) ve çeşitli cinsten çaylar ithal ediyordu. Önceleri Çin'in lehine olan bu ticaret dengesi, İngilizlerin bu ülkeye afyon satışı nedeniyle tersine dönmeye başlamıştı. İngiliz tüccarlar ve Hindistan İngiliz Yönetimi için Hindistan'da yetiştirilen afyonun satışı çok kazanç getirmekteydi. Çin devleti uzun zamandan beri tıp dışında afyon satışını yasaklamıştı. Fakat İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin (East India Company) himayesindeki Kanton bölgesinde çalışma izni bulunan İngiliz tüccarlar afyon ticaretini çok geliştirdiler. Çin hükümeti yabancı tüccarları protesto etti, Hong Kong'daki kışkırtıcı olarak bilinen satıcıları cezalandırdı; fakat bu kaçak ticareti önleyemedi. Kaçak olarak Çin'e sokulan afyon kasa sayısı 1820'den 1834'e kadar hızla artarak 5.147'den, 21.785'e çıkmıştı.[67]

---

65 John Gallagher & Ronald Robinson, "The Imperialism of Free Trade", *The Economic History Review*, New Series, c.6, sayı 1, 1953, s.1-15.

66 Necla Geyikdağı, "Serbest Ticaret Emperyalizmi", *Anlık*, sayı 8, Eylül-Ekim 2018, s.27-34.

67 Karl Marx, "Free Trade and Monopoly", *The New York Daily Tribune*, 25 Eylül 1858.

Çin İmparatorunun görevlendirdiği sivil komiser Lin Ze-sü ülkesindeki afyonkeş sayısını muhafazakâr bir biçimde 4 milyon olarak tahmin ederken Kanton'daki bir İngiliz hekim Çin'de 12 milyon afyon kullanıcısı olduğunu belirtiyordu. Devletin afyon kullanımına karşı açtığı mücadeleye afyon tiryakileri, çiftçi ve tüccarlar şiddetle karşı çıkıyorlardı.[68] Fakat komiser Lin, manen ve maddeten harap olan halkını kurtarmak için azimle çalışıyordu. Mart 1839'da Kanton'a gelerek yabancı kaçakçılara ve Çinli işbirlikçilerine karşı savaş açtı. Beş ton kadar afyona el koyarak 1.600 kişiyi tutuklattı. Ayrıca yabancıların işlettiği imalathanelerden toplattığı 9 milyon dolar değerindeki afyonu alenen yakıp Kanton limanını bütün yabancı tacirlere kapattı. Bunun üzerine, İngiliz donanmasına ait gemiler Ganzu limanındaki Çin teknelerini batırdı ve Kanton limanının üzerindeki yüksek mevkileri ele geçirdi. Bu Birinci Afyon Savaşında zayıf durumdaki Çinlileri yendikten sonra, 1842'de Yang-çe nehrinin ağzını ve Şanghay'ı ellerinde tutan İngilizler "eşitler arasında olmayan anlaşma"yı Çinlilere imzalattılar. Çin hükümeti beş limanını derhal İngiliz tüccarlara açmak ve yakılan afyonun bedelini tazmin etmek zorunda kaldı. 1842'de bir İngiliz savaş gemisinde imzalanan Nanking Anlaşması'yla Birinci Afyon Savaşı sona erdi. Çin hükümeti kendi ticaretindeki yerli tekelleri kaldırmak zorunda kalıyor ve gümrük tarifelerini yüzde beşi geçmeyecek şekilde indiriyordu. Çin'de bulunan İngilizlerin kendi ülkelerinin kanunlarına tabi olacağı (diplomatik dokunulmazlık) kabul edildi. İki yıl sonra Fransız ve Amerikalılar da benzer imtiyazlar elde ettiler. 1843'ten itibaren Çin'e kaçak afyon satışları devam ediyordu. Çinlilerin Hindistan'daki haşhaş ekimine son vermeleri için İngilizlere yalvarıp yakarmaları hiçbir olumlu sonuç vermedi. İngiliz afyon tekeli sayesinde 1856'da Hindistan'daki sömürge idaresinin bütçesine 25 milyon dolar gelir

68 Arthur Waley, *The Opium War through Chinese Eyes*, Stanford University Press, Stanford, 1958.

girmişti. Çin'in maruz kaldığı bu onur kırıcı savaşları ülkesinde yaşamamak için Siyam (Tayland) hükümeti de kendiliğinden yüzde 3 gümrük tarifesini benimsemişti.[69]

Çinlilerin anlaşma koşullarını uygulamakta yavaş davranmaları İngilizleri rahatsız ediyordu. 1857'de haksız bir bahaneyle Fransızları da yanlarına katarak kantonu ele geçirdiler. Bu İkinci Afyon Savaşında Rusya ve Amerika da saldırganları destekledi. 1858'de Tientsin Antlaşması'yla yabancılar bütün isteklerini kabul ettirdiler ve ülke kısa zamanda bu dört devletin nüfuz bölgelerine bölündü. Yabancılar serbest ticaretlerine devam ettiler. Bu durumdan çay ticaretini karadan yürüten Rus tacirler de çok kazançlı çıktılar.[70]

Osmanlı-İngiliz Ticareti

Osmanlı Devleti'nin iktisat politikası her şeyden önce halkın temel ihtiyaçlarını sağlamayı önceliyordu. Bu nedenle, tahıllar, pamuk, pamuk ipliği ve yün gibi zaruri mallar üzerinde ihracat yasakları vardı. Amaç, temel ihtiyaçları karşılamak ve ayaklanmalara neden olabilecek kıtlıkları önlemekti. Bu gibi ürünlerin ihracına nadiren, özel olarak izin verilirdi. 18. yüzyıl sonlarına kadar ihraç edilecek ürünler yerli tacirler tarafından limanlara getirildiğinde âmediyye ve reftiyye[71] gibi iç gümrükler yerli tüccar tarafından ödenirdi. Yabancı tüccarlar sadece yüzde 3 ihraç vergisini ödeyerek aldıklarını götürürdü. Endüstri Devrimiyle birlikte Avrupalı tacirlerin büyük miktarlarda hammaddeye ihtiyaç duyması, kazancını çoğaltmak isteyen yabancı tüccarı, yerli satıcıları

69 Jeffrey G, Williamson, *Globalization and the Poor Periphery before 1950*, MA: The MIT Press, Cambridge, 2006, s.15.

70 Karl Marx, "The Case of the Lorcha Arrow", *The New York Daily Tribune*, 23 Ocak 1857.

71 Amediyye, Osmanlı sınırları içinde herhangi iki yer arasında kara ve deniz yoluyla taşınan eşyadan vardığı noktada alınan vergiydi. Reftiyye, Osmanlı sınırları içinde bir yerden bir yere veya yabancı ülkelere gönderilen ürünlerden mahrecinde alınan vergiydi.

aradan çıkararak ürünü doğrudan üreticiden almaya yöneltmişti. Ancak bu yabancılar ürünleri ihraç ettiklerini belirterek sadece yüzde 3 gümrük vergisi ödemek ve diğer iç vergileri ödememek istediler. Bu durum devlet hazinesinin gelir kaybına neden oluyordu. Bu yüzden Osmanlı Hükümeti 1802'de yabancı elçiliklere bir nota göndererek yabancıların da Osmanlı tebaası yerli tüccarlar gibi ödemekle yükümlü oldukları dahili vergileri ödemeye mecbur olduklarını bildirmişti.[72]

1802 Nizamnamesine göre ihracı yasak olan ürünler ülke içinde yabancı tacirler tarafından da alınıp satılabilecekti. Zamanla dahili vergiler ödendikten sonra, bunların ihraç edilmesine göz yumulduğu oluyordu. Fakat devlet gelir kaybını önlemek için 1823'ten itibaren bazı ürünlerin tezkire (tezkere) verilerek izne bağlanmasını kabul etti. Tezkere uygulanan ilk ürünlerden biri de dericilikte kullanılan meşe palamuduydu. 18. yüzyılda Türk dericiliğinin Avrupa'da rakipsiz olduğu belirtiliyor. Deri işleme sanatını öğrenmek için Fransa ve İngiltere'den ustaların gelerek Türkiye'de eğitim gördükleri biliniyor.[73] Palamudun bazı aracılar tarafından Rumeli'ye ve yabancı tüccara satılması üzerine 1826-1827 yıllarında palamut ticareti yeniden düzenlenmiş; ancak İstanbul dericilerinin ihtiyaçları karşılandıktan sonra artan palamudun ihracatı için tezkire verilmesi usulü başlamıştı. Buna rağmen 1825 ve 1855 yılları arasında İngiltere'nin Türkiye'den meşe palamudu ithalatı altı kat artmıştı.[74]

---

72 Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.302; Mübahat Kütükoğlu *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1974, s.64.

73 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s.80.

74 Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Harvard University Press, Cambridge, 1942, s.93.

Meşe palamudundan sonra tezkere usulü mazı, kökboya, kuru incir, zeytinyağı, yün ve balmumu için de uygulandı.[75] Edirne Antlaşması'na göre Rusya'ya yüklü bir tazminat ödenmesi gerektiğinden devlet gelirlerinin artması gerekiyordu. Bu nedenle 1829-1830 yıllarında İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinden ithal edilen ürünlerin perakende satışına bile vergi konulmuştu. Yabancılara ait mağazalardaki benzer ürün satışlarına da vergi konulması birçok sefaret tarafından protesto edilmişti.[76] Devlet, başta afyon olmak üzere, tezkere uygulanan birçok ürünün alım satımını "yed-i vahit" denilen devlet tekeline bağladı. Bu durumda yetki verilen yerli tacir ürünü üretildiği yerde satın alıp bölge merkezi olan şehre getiriyor ve burada gerekli vergi ödendikten sonra İstanbul'a nakliediliyordu. İhracı yasak olmayan mallar yabancılara da satılıyordu. Böylece hem yerli tüccar kazanıyor hem de devlete gelir sağlanıyordu. Bu sistemin başlıca amaçları yerli üreticinin aldatılmasını önlemek ve yeni kurulan ordu (Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye) için gerekli geliri sağlamaktı. Hem üreticinin hem de tezkireli tüccarın hile yapmasını önlemek için çeşitli tedbirler almak gerekmişti.[77]

1838 Ticaret Antlaşması

İngiltere'yle yapılan antlaşmalara göre gümrük tarifelerinin her 14 yılda bir yenilenmesi gerekiyordu. 1820'de yapılan gümrük antlaşmasının süresi dolduğundan Osmanlı hükümeti gümrük tarifelerinin yeniden düzenlenmesi ve gümrük vergilerinin uygun bir miktarda artırılması için İngiliz ve Fransız hükümetleri nezdinde harekete geçti. İstanbul'daki İngiliz elçisi Ponsonby'ye bir yazı göndererek tarife müzakerelerine başlamak üzere İngiliz elçiliğinden bir memur atanmasını istedi. Aynı zamanda Londra'daki

75 Mübahat Kütükoğlu, *age*, s.65.
76 Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.301.
77 Mübahat Kütükoğlu, *age*, s.66-67.

elçi Namık Paşa'ya da harekete geçmesi için emir gönderdi. Bir taraftan da Fransızların kompleksini uyandırmamak ve bir anlaşma için rızalarını almak üzere Paris sefirine de talimat verildi. Ancak İngilizler vergi artışı istemedikleri gibi devlet tekellerinin de kaldırılmasını öngören yeni bir ticaret antlaşması yapmak istiyordu. Bu nedenle sadece tarifeler için girişimde bulunan Namık Paşa'nın çabalarını engelliyorlardı. Önce bir kabine değişikliği nedeniyle görüşme ertelenmişti. Namık Paşa ilk fırsatta İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'la görüştüğünde sorunun Ticaret Bakanını ilgilendirdiğini söyleyerek o da işin içinden sıyrılmıştı. Ticaret Bakanı o sırada Londra dışında olduğundan gene görüşme sağlanamadı. Arkasından Osmanlı Devleti, Londra'ya Namık Paşa yerine Beylikçi Nuri Efendi'yi atadı.[78]

Nuri Efendi Londra'ya varınca Palmerston'la yaptığı ilk görüşmede tarife sorununun kısa zamanda çözülmesi gerektiğini, hükümetinin daha fazla müsamaha göstermesinin mümkün olmadığını bildirdi. Nuri Efendi'nin uzun çabaları sonunda 1835 yılının sonlarına doğru Palmerston cevap verdi. Mesele çapraşık olduğu için ticaret uzmanları tarafından incelendiğini ve bir sonuç alındığında elçinin haberdar edileceğini bildirdi. Böylece 1836 yılı ortalarına kadar oyalama devam etti. Osmanlı Devleti'nin tarife müzakerelerini kısa zamanda sonuçlandırarak 1834'ten beri ertelenmiş olan gümrük vergisi alacaklarını tahsil etmesi ve hazinenin bu ağır gelir kaybına son vermesi gerekirdi. Nuri Efendi'nin ısrarları üzerine, Palmerston İstanbul'daki elçi Ponsonby'ye yazarak görüşmeler için başkonsolos Cartwright'ı görevlendirmesini isteyeceğine dair söz verdi. Yeni tarifenin düzenlenmesi hususundaki emri göndermesi Ekim 1836'yı buldu. Nihayet 1837 başlarında İngiliz elçiliği üç tüccarı (Black, Farell ve Wright) Gümrük Emini Tahir Bey'le görüşmeleri için görevlendirdi.[79]

78 *Age*, s.83-84.
79 Frank Edgar Bailey, *British Policy*, s.122; Mübahat Kütükoğlu, *age*, s.95.

Osmanlı hükümeti bu üç tüccarın teklifini kabul etmek istemedi. Osmanlı Devleti'nde İngiltere'den ithal edilen mallar için yüzde 3 gümrük ödendiği halde, İngilizler kendi ülkelerinde benzer ürünlerden yüzde 60 gümrük vergisi alıyordu.[80] Osmanlı hükümeti de gümrük tarifelerini biraz da olsa yükseltmek ve gelirlerini artırmak zorundaydı. İngilizler kendilerini, gümrük duvarlarını yıkarak serbest ticareti dünyaya yayan ve böylece ulusların zenginleşmesinin yolunu açan bir ırk olarak göstermelerine rağmen, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar gümrük tarifelerini çok yüksek tuttukları artık anlaşılmıştır. Tarife oranlarını, devletin gümrük gelirlerini vergi öncesi ithalat değerine bölerek hesaplayan 20. yüzyıl iktisatçıları, 1826-1830 yıllarında yüzde 47 olan tarifelerin, 1836-1840 yıllarında, yani Osmanlı'ya yüzde 3 olarak dayatılan yıllarda yüzde 31 olarak belirlendiğini belirtiyorlar.[81] John Vincent Nye, Britanya'nın liberal ticaret politikasının o güne kadar görülmemiş bir barış ve refah getirdiği söylemlerinin bir masaldan ibaret olduğunu belirtiyor. Veriler İngiltere'nin 19. yüzyıl boyunca, korumacı ve yasaklayıcı politikalarıyla serbest ticareti engellediği söylenen Fransa'dan bile daha yüksek oranda gümrük gelirleri elde ettiğini gösteriyor. Fransa tarifelerinin 1831-1835 yıllarında yüzde 21,5'ken, İngiltere'de yüzde 40,5, 1841-1845'te Fransa'da yüzde 17,9'ken İngiltere'de yüzde 32,2 olduğu hesaplanmış.[82]

Diğer taraftan, Ponsonby'nin görevlendirdiği David Urquhart, Bâbıâli'yle görüşerek ithalat vergisinin artırılmasına karşılık bütün diğer iç ve dış ticaret vergilerinin kaldırılmasını, iç tekel ve tezkire usullerinin terk edilmesini ve ihracat ve ithalattaki bütün yasakların kaldırılmasını Osmanlı hükümetine kabul ettirdiği-

80 Frank Edgar Bailey, *British Policy*, s.120.

81 Donald McCloskey, "Magnanimous Albion: Free Trade and British National Income, 1841-1881", *Explorations in Economic History*, c.17, sayı 3, 1980, s.303-320.

82 John Vincent Nye, "The Myth of Free-Trade Britain and Fortress France: Tariffs and Trade in the Nineteenth Century", *The Journal of Economic History*, c.51, sayı 1, 1991, s.23-24.

ni bildirmişti. Daha sonra İngiliz sefareti Bâbıâli'nin fikrini değiştirdiğini iddia etmişti.[83] İngilizler gibi diğer yabancı diplomat ve tüccarlar da uzun zamandan beri iç tekellerin kaldırılmasını istiyorlardı. Görüşmeler sırasında İngilizler yed-i vahidin kaldırılmasının aslında Osmanlı Devleti'nin yararına olacağını iddia ettiler. Lord Palmerston, 1833'te İstanbul'daki elçisine gönderdiği talimatta yed-i vahidin kaldırılması gerektiğini bildirmiş, yetkili tacirleri kastederek "üreticiden satın aldıkları ürünün fiyatını tespit etme gücüne sahip bu imtiyazlı kişilere üreticilerin satma mecburiyeti devam ettikçe Türk sanayisi muhakkak engellenmeli" demişti. Elçisine "bu suiistimalin kaldırılmasının sultanın tebaasının varlıklarını artıracağını, imparatorluğun sanayini ve kaynaklarını önemli ölçüde geliştireceğini" Türk yetkililere telkin etmesi gerektiğini bildirmişti.[84] İngilizler sanayilerini geliştirdikleri ve korudukları 17. ve 18. yüzyıllarda hammadde (yün, deri, madenler ve başka işlenmemiş ürünler) ihracatını yasaklayan devlet tekelleri yaratmışlar, 20. yüzyılda bile Asya'daki sömürgelerinden (mesela, Malezya'dan kalay) ihracatı Britanya İmparatorluğu dışındaki ülkelere zorlaştırmak için tekel yaratan ihracat vergileri koymuşlardı.[85]

Hükümet ve Padişah hazineyi ve halkı zarara sokacak bir antlaşmaya yanaşmıyordu. Fakat Ponsonby, Urquhart'ın hazırlamış olduğu antlaşma taslağı üzerinden görüşmelere başlamak için II. Mahmut'a baskı yapmaya başladı. Bu arada İngiliz Dışişleri, başına buyruk davranışları yüzünden Ponsonby'yle geçinemeyen Urquhart'ın görevine son verdi. Palmerston, Henry Lytton Bulwer'i 1838 baharında İstanbul Elçiliğine başkâtip olarak atadı. Bulwer, 40 yıl Yakındoğu'da yaşamış, deneyimli bir uzman olan Başkonsolos Cartwright'le birlikte müzakerelere başladı. Osmanlı

83 Mübahat Kütükoğlu, *age*, s.88-89.

84 Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East 1834-1853*, Stanford University Press, Stanford, 1969, s.118.

85 Jacob Viner, *International Economics*, Glencoe, The Free Press, Illinois, 1951, s.144.

endüstrisini yok edecek, yabancılara çok geniş imtiyazlar tanıyacak olan böyle bir antlaşmanın gerçekleşeceğine dair fazla ümitli değildi. Bu nedenle Sultana böyle bir antlaşmayı kabul ettirebilmek için çok uygun bir zamanı ve Sultanın eşref saatini beklemeye başladı.[86] Sonunda böyle bir fırsat Mısır valisi tarafından yaratıldı. Bulwer, Padişahın, Rusların Boğazları ele geçirmesine diğer Avrupa devletlerinin izin vermeyeceğini düşünerek Rusları şimdilik tehlikenin büyüğü olarak görmediğini anlamıştı. Fakat Mehmet Ali Paşa Mısır'ın bağımsızlık ilan etmeye niyeti olduğunu açıkça dile getirmekteydi. Bu arada Fransız elçisi Roussin, kendi hükümetine İngiliz elçisini şikâyet ederek İngilizlerin tarife değişikliği konusunda ortak bir tutum alacaklarını vaat ettikleri halde, şimdi Ponsonby'nin başka türlü bir çaba içinde olduğunu bildirdi. Son beş yıldan beri İngilizlerle yakın işbirliği içinde olmuştu. Bu tavır değişikliğini anlamaya çalışıyordu. Ponsonby şöyle demişti: "Eğer Babıâli teklif ettiğim ticari şartları reddederse İngiltere sadece kullandığı dili değil, tavrını da değiştirecek, İngiliz çıkarlarına uygun olarak Mehmet Ali'nin İstanbul'a gelmesi gerektiğine inanmak durumunda kalacağız." Halbuki Palmerston 1833'te kardeşi William Temple'e Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim'in Adana'yı işgal ettiği sıralarda yazdığı bir mektupta, Mısır Valisinin "gerçek amacının bir Arap krallığı yaratmak olduğunu, fakat bunun Türkiye'nin parçalanmasına yol açacağından kabul edilemeyeceğini... Ayrıca, Türkiye faal bir Arap hükümdarına nazaran daha iyi bir işgalcidir" demişti.[87] Roussin, İngilizlerin görüşmeleri gizlice yürüttüğünü; fakat bu görüşmeler tamamen ticari bir anlaşmayla sonuçlanırsa kendisinin de bunu kabul edeceğini bildirdi.[88] Bu arada Ponsonby'nin Reşit Paşa'yla "esrarengiz görüşmeler"

86 Vernon John Puryear, *age*, s.80.

87 Frederick Stanley Rodkey, *The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France, and Russia, 1832-1841*, University of Illinois, Urbana, 1923, s.38.

88 Vernon John Puryear, *age*, s.81.

yaptığı bildiriliyordu. Roussin, Osmanlı hükümetinin 1837'de bu antlaşmayı reddettiğini, şimdi İngilizlerin Mehmet Ali'ye karşı her türlü desteği vererek bir ittifak hazırlığında olduğunu hükümetine bildirdi. İngiliz elçisi, Sultan'ın en büyük arzusunun Mehmet Ali'yi cezalandırmak olduğunu biliyordu. Bulwer, Mustafa Reşit ve Nuri Paşalarla sessizce çalışarak bütün antlaşmayı hazırladı.

Söylendiğine göre Mustafa Reşit Paşa'nın Padişahı ikna etmesi zor olmamıştı. Böyle bir antlaşmayla iç tekeller ortadan kalkarsa uluslararası hukuka göre Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olan Mısır'da da kalkmış olacaktı. Mehmet Ali iç tekellerini kaybedince ordusunun masraflarını büyük ölçüde karşılayan bu kaynaktan yoksun kalacaktı. Bu nedenle II. Mahmut antlaşmayı kabule razı oldu.[89] Yeni kurallara göre yüzde 9 amadiyye vergisiyle birlikte ihracat vergisi yüzde 12, İngiltere'den ithal edilecek bütün mallar için gümrük vergisi sadece yüzde 3 oldu. Yed-i vahit sistemi tamamen kaldırıldı.[90] İngilizlerle yapılan bu antlaşmayı merakla ve endişeyle bekleyen Fransızlar da aynı koşullarla bir antlaşmayı aynı yılın sonunda imzaladılar. Ardından, 1839'da Hansa Birliği ve Sardunya, 1840'ta İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Prusya ve Belçika, 1841'de Danimarka ve Toskana'yla benzer antlaşmalar yapılması gerekti.[91]

Ticaret Anlaşmasının Etkileri

Osmanlı Devleti'nde 1878 öncesinde ticaretle ilgili kayıtlar bulunmadığından bu bilgileri bir ölçüde Avrupa devletlerinin kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Aşağıdaki tabloda görülen rakamlar da Bailey'in 1942'deki çalışmasından alınmıştır. Bu çalışmada

89 Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.310; Niyazi Berkes *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, c.2, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975, s.331.

90 Mübahat Kütükoğlu, *age*, s.109-113.

91 Yusuf Kemal Tengirşenk, agm, s.289.

bile yazar gümrük kayıtların eksik olduğunu ve kayıt değerlerindeki tutarsızlıklar nedeniyle tablodaki değerleri Kırım Savaşı yıllarına kadar getiremediğini belirtiyor.

Bu tabloda görüldüğü gibi İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ihracatı 1827 ve 1845 arasında yedi misli artmış, ithalatı ise iki mislinden biraz daha çok yükselmiştir. 1838 antlaşmasından sonra İngiltere'nin artan dış satışlarıyla birlikte ticaret dengesinin Osmanlı Devleti aleyhine nasıl yükseldiği görülüyor. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'yle olan ticaret fazlası tablodaki 19 yılda 13 misli kadar büyümüş ve İngiltere'nin toplam dünya ticaretinden sağladığı olumlu ticaret dengesinin yüzde 9,4'üne ulaşmıştır.

Osmanlılar İngilizlerden satın aldıkları malların bedelini tarımsal ürünlerini satarak ödüyorlardı. Fakat bu ürünlerin fiyatı Osmanlı parasıyla verildiğinden ve bu fiyatlar dünya fiyatlarının çok altında olduğundan Osmanlı ihracatının değeri olması gerektiğinden daha düşük kalıyor ve ticaret açığı gittikçe büyüyordu. İngiltere'nin ihracatı öyle hızlı artmıştı ki 1850'de Osmanlı Devleti, Hansa Birliği ve Hollanda'dan sonra üçüncü ihraç ülkesi olmuştu.[92]

92 Frank Edgar Bailey, *British Policy*, s.82.

TABLO 1. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ihracatı ve Osmanlı Devleti'nden İthalatı

Yıl	İhracat £	Toplam İngiliz İhracatının Yüzdesi	İthalat £	Toplam İngiliz İthalatının Yüzdesi	Ticaret Dengesi	Toplam İngiliz Ticaret Dengesi içinde %
1827	1.078.920	1,8	598.650	1,3	480.270	2,8
1828	423.151	0,7	731.943	1,6	308.792	1,8
1829	1.394.588	2,1	431.062	1,0	963.526	4,2
1830	2.745.723	3,9	726.065	1,6	2.019.658	8,6
1831	2.113.928	3,0	759.797	1,5	1.354.131	6,2
1832	2.091.590	2,7	654.146	1,5	1.446.444	4,6
1833	2.450.204	3,1	643.958	1,4	1.806.240	5,3
1834	2.467.944	2,9	741.280	1,5	1.726.664	4,8
1835	2.706.591	3,0	879.089	1,8	1.827.502	4,3
1836	3.649.925	3,7	1.030.110	1,8	2.619.815	6,5
1837	2.747.807	3,2	841.395	1,5	1.906.412	6,1
1838	4.672.720	4,4	789.118	1,3	3.883.602	8,8
1839	3.578.561	3,2	1.196.430	1,9	2.382.131	4,9
1840	3.673.903	3,2	1.240.812	1,8	2.433.091	5,0
1841	3.630.792	3,1	1.212.749	1,9	2.418.043	4,6
1842	4.688.207	4,1	1.168.036	1,8	3.520.171	7,2
1843	5.440.941	4,1	1.243.759	1,8	4.197.182	6,8
1844	7.688.406	5,3	1.292.989	1,7	6.395.417	9,1
1845	7.620.140	5,1	1.465.972	1,7	6.154.168	9,4

Kaynak: Bailey (1942) British Policy and the Turkish Reform Movement: 70-74.

Osmanlılar için bir başka zarar kaynağı da ticarette kullanılan sikkelerdi. 19. yüzyılın ilk yarısında "beşlik" adı verilen, ilk kez 1810'da çıkarılan ve 1829'da yenilenen sikkeler kullanılıyordu. 1 kuruşluk ve 2,5 kuruşluk sikkeler de vardı. İçindeki kıymetli metal miktarı tağşişlerle azalan bu paraların hakiki değeri üzerinde yazılı değerin altında kalıyordu. İhraç ürünlerinin değerinin bu sürekli değer kaybeden sikkelerle ölçülmesi ülke kaynaklarının gittikçe azalması demekti.[93] Her ne kadar hükümet 1833'te altılık ve üçlük sikkeler çıkararak paranın değerini korumaya çalıştıysa da 500 milyon kuruşluk sikkeleri tedavülden kaldırmak mümkün olmamıştı.[94]

Yabancılar ithal vergisinin değil de ihraç vergisinin yüksek oluşunu şaşkınlıkla karşılıyordu. Avrupa ülkeleri ithal vergilerini yüksek tutarak gelişmekte olan sanayilerini korumaya çalışıyorlardı. Bu antlaşmadan sonra, zaten yabancı rekabeti yüzünden gerilemekte olan yerli pamuklu, yünlü ve hatta ipek kumaş üreticileri dışarıdan gelen seri üretilmiş ucuz mallar karşısında tutunamadı. Üstün el mahareti isteyen bazı lüks mallar dışında geleneksel yöntemlerle üretilen mallar Avrupa'dan gelen ucuz sanayi ürünleriyle rekabet edemiyordu. 1840'larda ve 1850'lerde bu konularda yazan Avrupalı gözlemciler Ortadoğu'da dokuma endüstrisinin tamamen yok olacağını memnuniyetle tahmin ediyorlardı.[95] Teselya'daki Ambelakya'nın pamuklu dokuma imalathanelerinin tamamen yok olduğunu ve halkın şehri terk ettiğini bildirmişlerdi. İşkodra ve Tırnova'da 1812'de muslin dokuyan 2.000 tezgâh varken 1841'de bu sayı 200'e düşmüştü. 1840'larda Selanik'teki 25-28 ipek tezgâhının sayısı 1850'lerde ancak 18'di.

---

93 *La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Réformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos Jours*, ed. Engelhardt, A. Cotillon et Cie, Paris, 1882, s.100.

94 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, University of Chicago Press, Chicago, 1980, s.327.

95 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I. B. Taurus, London, 1993, s.93.

Anadolu'da kadife, saten ve diğer ipekli dokumalarıyla ün yapmış Bursa ve Diyarbakır gibi şehirler 30-40 yıl önceki üretimlerinin ancak onda birini yapıyorlardı.[96] 1847 yılında Viquesnel, Bursa'daki ipek üretiminin 1.000 tezgâhla yapıldığını, bu sayının 75'e düştüğünü, 25.000 okka olan ipek üretiminin de artık 4.000 okkayı aşamadığını belirtiyor.[97] Michelsen, 1850'lerin başında Türkiye'de ücretlerin yüksekliği, işçi sınıfının tembelliği ve yabancı ipek için gümrük vergisinin yüzde 5 gibi çok düşük olması nedeniyle ipek üretiminin bu ülkede varlığını sürdürmesinin sürpriz olacağını söylüyordu. Şimdilik "Şam, Halep, Bursa ve Diyarbakır'da üretilen ipeklilerin üstün güzellikleri ve sağlamlığı (bu konuda Lyon ve Milano'nun en iyi ipekleriyle boy ölçüşüyordu) nedeniyle dışarıda bir pazarı olduğunu" belirtiyor. Ancak pamuklu dokumacılık İngiliz dokumaları yüzünden yerini kaybettiği gibi, Şam bıçakları, Kıbrıs şeker rafinerileri, İznik seramiği ve Teselya'daki Ambelakya'nın Türk kızılı iplik boyasını üreten endüstrilerin Türk topraklarında artık izi bile kalmadığını yazıyor.[98]

Ticaret antlaşmalarından sonra Osmanlı ekonomisi yeniden yapılandı. Artık sanayi ürünleri dışarıdan geliyor, İngiltere'nin ve diğer yabancıların talep ettiği pamuk, tahıl ve tütün gibi tarımsal hammaddelerin üretimi artıyordu. II. Mahmut devrinde başlatılan sanayi hamlelerinin önü kesilmişti. Hükümdarlığının ilk yirmi yılında açtığı dokuma, kâğıt, deri ve ayakkabı fabrikaları, bıçkı tezgâhları ve buhar enerjisi kullanan mermi fabrikası kapanmaya mahkûm oldu.

Batı Anadolu'da ticaret yapan İngilizler, mallarını İzmir limanından içeriye taşıyacak yolların bulunmayışından şikâyetçiy-

96 M. A. Ubicini, *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Conditions of the Ottoman Empire; the Reformed Institutions, Army, Navy etc.* Part I, *Turkey and the Turks*, John Murray, London, 1856, s.339.

97 Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.427.

98 Edward H. Michelsen, *The Ottoman Empire and its Resources with Statistical Tables*, Simpkin, Marshall & Co., London, 1853, s.189-190.

diler. Bu nedenle ticareti kolaylaştıracak altyapı yatırımlarına giriştiler. Batı Anadolu'da ve Rumeli'de demiryolu yapımı İzmir limanının inşası gibi kalıcı ve yararlı girişimler oldu. İstanbul ve İzmir'de konuşlanmış yabancı tüccar sayısı hızla yükseldi. Zengin bir yaşam süren bu insanlar zamanla kendi ticaret odalarını, kiliselerini, okullarını ve postanelerini kurdular. Bu şehirlerde, havagazı üretimi, şehir aydınlatma tesisleri ve tramvay şirketi gibi herkese faydalı olan yatırımların da yüzyılın sonunda gerçekleşmesine önayak oldular.

III

DERİNLEŞEN İLİŞKİLER

Osmanlı-İngiliz ilişkileri, 19. yüzyıla hiç de iyi başlamadı. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesi üzerine, Fransızları Mısır'dan çıkarmak için İngiltere'yle 1799'da bir ittifak antlaşması yapılmıştı. 1806'da Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların hamisi olduğunu Padişah'ın kabul etmesini isteyince Padişah III. Selim Rus yanlısı oldukları bilinen Eflak ve Boğdan voyvodalarını görevden aldı ve Boğazları Rus gemilerine kapadığını bildirdi. Bunun üzerine Ruslar derhal bu topraklara girdi. Avrupa ülkeleri kendi savaş ve isyanlarıyla uğraşıyordu. İngiltere'nin düşüncesi ise Rusya'yı bulunduğu yerde durdurabilmekti. İngiliz elçisi 1799 tarihli ittifak antlaşmasının yenilenmesini, aksi takdirde devletinin savaş açacağını bildirdi. Arkasından, Babıâli'ye gönderdiği bir ültimatomla, Fransız elçisinin İstanbul'dan kovulmasını, Eflak ve Boğdan'ın Rusya'ya, Osmanlı donanmasının ve Çanakkale istihkâmlarının kendisine verilmesini talep etti. Ancak Fransız elçisinin desteklediği III. Selim bu ültimatomu reddetti. Bozcaada'da demirlemiş olan İngiliz filosu Şubat ayındaki bayram saba-

hı Çanakkale istihkâmlarındaki Türk görevliler bayram namazını kılarken Boğaz'dan geçerek ve Boğaz içindeki gemileri yakarak veya karaya oturtarak ilerleyip İstanbul önlerine geldi.[99] İstanbul halkının da gayretiyle İstanbul tabyaları güçlendirildi. Padişahın kararlı tutumu etkili oldu ve İngiliz donanması İstanbul'dan ayrıldı. Bu başarısızlığı örtbas etmeye çalışan İngiliz filosu Akdeniz'e dönerek İskenderiye'ye çıkarma yaptı. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın başarılı savunması ve Osmanlı Devleti'nin savaş ilan ettiğini bildirmesi üzerine İngilizler Mısır'ı terk ettiler. Savaş durumu 1809'da akdedilen Kal'a-i Sultaniyye Antlaşması'yla son buldu.[100]

"Doğu Sorunu" (The Oriental Question veya La Question d'Orient) kavramı ilk defa, Napolyon Savaşlarından sonra, Viyana Kongresi'nde ortaya çıktı. Rus Çarı kongredeki devletlerin dikkatini Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hıristiyan milletlere çekmeye ve Osmanlı yönetimine karşı ayaklanan Yunan halkına yardım bahanesiyle Hıristiyan dünyasını Osmanlı'ya karşı birleştirmeye çalıştı. Ulusçuluk akımlarının karşısında olan Avusturya-Macaristan'ın ve Rusya'nın genişlemesinden çekinen İngiltere'nin etkisiyle bu konuda bir tartışma kabul görmedi. Rusya'nın İstanbul'u ele geçirerek Osmanlı'yı Avrupa'dan tamamen çıkarma emellerini diğer devletler çok iyi biliyordu. Osmanlı topraklarının paylaşılması anlamına gelen Doğu Sorunu kavramı kongreden sonra sıkça kullanılmaya başlanmış; fakat İngiltere ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu kendi çıkarları yönünden ve Rusya'yı durdurabilmek için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasından yana tavır almışlardı. Amaçları, özellikle Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarının kendi denetimleri altında olmasıydı.

---

99 Bu tehdit sırasında İngiliz elçisi tercümanı Berto Pisani vasıtasıyla Çanakkale'deki Kaptan Paşa ve diğer görevlilere haber göndererek sorunun barış yoluyla çözüleceği izlenimini yaratmış ve Boğazda yeni istihkâm yapımını sabote etmişti. Bkz. Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

100 Yusuf Akçura, *age*, s.125-134; Hüner Tuncer, *age*, s.62-63.

Yunan İsyanı

1820'lere gelindiğinde Yunan[101] isyanı konusunda görüşler değişti. Rumlar onlarca yıldan beri lehlerine gelişen olguları ve düşünceleri iyi kullanıyorlardı. Rönesans ve Hümanizma hareketleri sonucu, Avrupalı aydınlar, başta Fransız Voltaire, André Chénier, İngiliz şairler Lord Byron ve Shelley, Rumların bağımsızlığını sağlamak adına Osmanlılar aleyhinde yazılar yazdılar. Bu yazıların etkisiyle aydınlar ve politikacılar Yunanlara destek olmaya başladılar. Fransız Devrimi'nin özgürlükçü fikirleri ve bu fikirlerin Napolyon'un ajanları tarafından çok iyi kullanılarak Rumların kışkırtılması da ayaklanmanın hazırlanmasına yardım ediyordu. Ayrıca Napolyon Savaşları sırasında Fransız ticareti ve taşımacılığı sekteye uğrayınca Osmanlı Rumları Doğu Akdeniz ticareti ve taşımacılığından çok kazanç sağlamışlardı. Finans ve bankacılıkta da başarılı olmuşlar ve yüksek faizli tefecilikten zenginler çoğalmıştı. Böylece isyanın finansmanı kolaylaşıyordu.[102]

Yunan isyanına yardım için gelen Avrupalılardan, 1821'den sonra yurtlarına dönecek kadar talihli olanlardan birçoğu Rumların yaptıkları vahşi katliamları tiksintiyle anlattıkları halde Yunan yanlısı ve Türk düşmanlığı yapan yayınlar devam etti. Aydın ve bilimadamı geçinen bazıları İngiliz hükümetine baskı yaparak özgürlük için savaşan bir ulusa derhal yardım edilmesini istiyordu. Lord Stratford de Redcliff (Canning), 1825'te elçi olarak İstanbul'a

---

101 Osmanlı devrinde "Yunan" tabiri kullanılmazdı. Bu dili kullananların hepsine "Rum" denirdi. Ancak Rumların bir kısmı bağımsız olunca ülkelerine Yunanistan ve halkına da Yunan veya Yunanlı dendi. Bu ülkenin sınırlarının dışında kalanlara Rum denmeye devam edildi. İstanbul Rumları, Anadolu Rumları ve Kıbrıs Rumları gibi. Rumların eskiçağ Helen kültürüyle bir bağları kalmamıştı ve kendilerini sadece Ortodoks Hıristiyan Rum olarak biliyorlardı. Ancak Batı Avrupalılar onlarda Helen bilincini yerleştirmek için çok uğraştılar.

102 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.189-220. Bu kitap Yunan İsyanını anlatan en çözümleyici kitaplardan biridir.

gönderilmiş ve kendisinden Osmanlı Devleti ile Rusya arasında "dostane görünen" bir arabuluculuk yapması istenmişti. Elçi, İstanbul'a gelişinden birkaç yıl önce, kuzeni olan Dışişleri Bakanı George Canning'e yazdığı özel bir mektupta, gizli dileğinin "Türklerin pılı pırtılarını toplayıp Avrupa'dan sürülmeleri" olduğunu yazmış, birçok kimse arasında İngiliz Başbakanı Gladstone'un da dileği olan bu düşünceyi, ondan yarım asır önce dile getirmişti. Dışişleri Bakanlığı'ndaki bir arkadaşına yazdığı bir mektupta da "zavallı Grekler" ifadesini kullanmış ve "şu korkunç ve iğrenç Türkleri korumak zorunluluğuna neden olan Avrupa güç dengesini lanetleme" durumunda olduğunu belirtmişti.[103] Lord Canning, 1825-1829 yılları arasındaki elçiliğinden sonra 1831, 1841-1846, 1848-1851 ve 1853-1858 yıllarında da elçi olarak İstanbul'da bulunmuştu.

Rumların "zulüm" ve "baskı, zorbalık" altında olduklarını iddia eden çığlıkları bütün Avrupa'da yankılanmış ve Babıâli'nin tebaası içinde sadece Rumlar sürekli yakındıkları için Avrupa sadece onlara gaddarlık yapıldığı hükmüne varmıştı. 1829 ve 1831 yıllarında Osmanlı ülkesinde uzunca bir gezi yapan Adolphus Slade'e göre Osmanlı hükümeti ülkeyi iyi yönetemese de bu yönetimden en az sıkıntı gören halk Rumlardı ve şikâyet etmek için en az neden onlarda olmalıydı. Slade'in gözlemleri şöyleydi:

> "Türkiye'de Yunanların [Rumların] yaşadığı herhangi bir yeri ziyaret edin, köylünün iyi giyindiğini ve iyi beslendiğini, (isyan zamanı dışında) malının korunduğunu, karısının ve kızlarının kutsal kabul edildiğini görürsünüz. En büyük sıkıntı sefer sırasında askeri barındırmak ve beslemek, devlet görevlilerini ağırlamak ki, buna Türk köylüsü de eşit

103 Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning Viscount Stratford de Redcliff*, Longmans, Green & Company, London, 1888, s.345-346.

şekilde maruz kalmaktaydı. Rumların durumu her bakımdan imparatorluktaki bütün sınıflarınkinden üstündür."[104]

Sultan II. Mahmut, 1827 Haziran'ında Avrupa güçlerine Yunanistan'ın meşru hükümdarı olduğunu bildirmiş ve Mısır'dan gelen Mehmet Ali Paşa'nın güçleriyle birleşen Osmanlı ordusu Atina üzerine ilerlemeye başlamıştı. Temmuz ayında İngiltere, Fransa ve Rusya'yla birlikte 27 Temmuz 1827'de, Londra'da Üç-Güç Antlaşması'nı (Three-Power Treaty) imzaladıktan sonra, Ekim sonunda hep birlikte Navarin'de Osmanlı Donanmasına saldırdılar. Yoğun top ateşiyle 57 gemi ve 8.000 askeri öldürdükten sonra, Osmanlı Donanmasını kendilerini limana sokmamakla suçladılar. Osmanlı Devleti'nin direnmesi üzerine Rusya gene savaş ilan etti. Ruslar Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan ilerleyerek toprak kazandılar ve Akdeniz'deki filolarından Rumlara silah ve cephane gönderdiler. Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'yla, Rusya'ya bırakılan topraklardan başka, Osmanlı Devleti 400 milyon kuruş savaş tazminatı ödeyecekti.[105]

Bazı Fransız tüccarlar, 1820'den itibaren, *Le Spectateur Oriental* isimli bir gazeteyi İzmir'de çıkarmaya başlamışlardı. Bu gazete de diğer Batılı yayınlar gibi Rumların tarafını tutuyor, eski Yunan ve Doğu Roma'nın çocukları olduklarını belirterek Sakız Adası'ndaki Rum isyancıların kahramanlıklarını övgüyle anlatıyordu. Aynı zamanda İzmir civarındaki Rumların bu haydutların saldırılarından kendilerini koruyabilmek için onları nasıl katlettiklerini de ayrıntılarıyla belirtiyordu.[106] Sırtını İngilizlere dayamış olan Rum-

104 Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece & c. And of a Cruise in the Black Sea with the Capitan Pasha in the years 1829, 1830 and 1831*, Saunders and Otley, London, 1833, s.302-303.

105 Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c.II, *Reform Revolution and Republic The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, 1977, s.29-32.

106 Orhan Koloğlu, *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi*, Müteferrika Yayınları, İstanbul, 1998, s.12.

lar, işi iyice azıtarak ticaret gemilerini soymaya başlayınca bazı tüccarlar durumu daha doğru değerlendirmeye başladılar. Ticari faaliyetler durma noktasına gelmişti. Mora'daki Yunan vahşetini gören ve bu nedenle Rumların gerçek karakterini anlayan bir Fransız doktor, Combes d'Andrée, 1826'da bu gazetenin başına geçtikten sonra eski Yunanların torunlarının "barbarlardan daha barbar davrandıkları" yazılmaya başlandı.[107] *Le Spectateur Oriental*'a yazılarıyla katkıda bulunan Alexandre Blacque, gazetenin el değiştirmesinden sonra daha sık yazmaya başladı. Blacque, 1820 başında Marsilya'dan İzmir'e ticaret yapmak için gelen bir avukattı. Yazılarında Batı Avrupalıların ve Rusların emperyalist emellerini eleştiriyordu. İngiliz politikasının haksızlığını ve ikiyüzlülüğünü ortaya koyduğu için İngiliz büyükelçisi gazetenin ve yazarının cezalandırılmasını istiyordu. Bunun üzerine, İzmir'deki Fransız konsolosu gazeteyi bir ay süreyle kapattı. Ekim 1827'de İngiliz, Fransız ve Rus donanmalarının ortak bir saldırıyla Navarin'de Osmanlı donanmasını yakmaları ve Fransız hükümetinin İngiltere'nin sinsi politikalarına uyması Blacque'ta üzüntü yarattı. Görgü tanıklarına dayanarak Navarin'de yapılan haksızlıkları ve entrikaları anlatan makaleler yazdı. Büyük güçlerin Yunanistan politikasını açıkça eleştirdi. Avrupa'daki Türk düşmanlığını artıran bilgi saptırması yazılara karşı insanları uyarmaya çalıştı. Bilgisizliği ve geriliği yenmek üzere büyük hamlelerle reformlar yapan bir padişaha karşı Avrupa'nın bu gayretleri kırma çabasını haksız buluyordu. Osmanlı'daki reformları destekleyen yazıları yabancı elçilerin düşmanlığına neden olurken onu Osmanlı yönetimine yaklaştırdı. 1831'de İstanbul'a gelerek bu ülkenin ilk resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'nin ve Fransızcası *Le Moniteur Ottoman*'ın çıkarılmasına yardım etti. Fransız Devrimi'nin liberal fikirlerinin Osmanlı yöneticileri arasında yayılmasında etkili oldu.

107 *Age*, s.14-15.

Gülhane Hattıhümayunu'nun hazırlanmasında Reşit Paşa'yı etkilediği söylenmektedir.[108]

Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz Rus ve Fransız diplomatlar, Yunan İsyanı sırasındaki tutumlarını ağır bir dille eleştiren Blacque'ı düşman olarak görüyorlardı. Bu nedenle 1836'da Fransa'ya giderken bulunduğu geminin Malta'ya uğradığı sırada, aniden ve genç denecek yaşta ölmesi düşmanları tarafından zehirlenerek öldürüldüğü iddiasına yol açmıştı. İngilizler, Yunanlar ve Ruslar siyasal bir cinayetle suçlanıyordu. Ama ortada somut bir delil yoktu. David Urquhart, Rusların onu susturmak için yaptıkları çabaları hatırlatarak Rusları şüpheli gösteriyordu. Daha önce bir makalesini yayımlatmamak için Fransız elçiliği aracılığıyla 50.000 ruble teklif etmişlerdi.[109]

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Fransızların yardımıyla iyi teçhizatlı ve iyi eğitimli bir ordu kurmuş ve İstanbul'dan bağımsız politikalar gütmeye başlamıştı. Fransız kışkırtmalarıyla 1832'de bağımsızlığını kazanmaya kalkıştı. Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve Rusya'yla savaşlar nedeniyle Osmanlı ordusu oldukça zayıf düşmüştü. Bu ordu karşısında Mehmet Ali'nin güçleri kolayca ilerlemiş, oğlu İbrahim 1833'te Kütahya'yı işgal etmişti. Osmanlı topraklarında güçlü bir devlet istemeyen Rusya, Mehmet Ali'ye karşı padişaha yardım teklif etti. Yardım kabul edilince bir Rus filosu İstanbul Boğazı'nda demirledi ve 8 Temmuz'da Rusya'yla Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Rusya'nın İstanbul'u korumasına karşılık, bir savaş durumunda Osmanlı Devleti, Çanakkale Boğazı'nı Rusya'nın düşmanlarına kapayacaktı. Böyle bir madde Fransa tarafından bile kabul görmedi; fakat İngiltere'yi

108 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in Modernization of Turkish Politikal Ideas*, Princeton University Press, Princeton, 1962, s.194.

109 Bu gezi sırasında Blacque'la birlikte seyahat eden bir Yunan hizmetkâr bulunuyordu. Bu adam daha önce Rusya'da yaşamıştı ve Blacque'ın ölümünden sonra acele Rusya'ya gitmişti (Orhan Koloğlu, *Osmanlı Basınının Doğuşu*, s.78).

çok endişelendirdi.[110] Rusların İstanbul'a gelişi "Hindistan yolunu" tehlikeye sokacaktı. Bu sırada, İngiltere, Osmanlı topraklarından Hindistan'a, Fırat üzerinden buharlı taşıtlarla Basra Körfezine uzanacak bir ulaşım projesi üzerinde çalışıyordu.[111] İngiltere ve Fransa, Hünkâr İskelesi Antlaşması nedeniyle 26 Ağustos'ta Osmanlı Devleti'ni ve 29 Ekim'de de Rusya'yı protesto ettiler ve antlaşmayı tanımayacaklarını bildirdiler. Rusya da bu protestoları tanımadığını bildirdi (7 Kasım 1833).[112]

Rusya Karşısında Telaş

Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra Doğu Sorunu İngiltere için çok hassas bir duruma gelmiş ve İngiliz Dışişleri hem Asya hem de Avrupa'daki çıkarları için konuya sarılmıştı. İngiltere'nin savunduğu "Osmanlı topraklarının bütünlüğünü koruma" politikası uzun süre devam edecekti. İngiltere ve Fransa Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla elde ettiği durumdan büyük kaygı duymaktaydı. Bu "Rus tehdidi" her şeyden önce Osmanlı Devleti için çok tehlikeliydi; ama İngilizler kendi imparatorlukları için de kaygı verici bir durum yaratıldığını düşünüyordu. Rusya Boğazları ele geçirirse Karadeniz'e ve Marmara'ya hâkim olacak ve donanmasını güçlendirecek bir sığınak bulacaktı. Merkezkaç etkisiyle buradan genişlemesi ve başka kaynaklardan da desteklenmesi durumunda İngiltere'nin Akdeniz'deki donanma üstünlüğünü tamamen bertaraf edebilecekti. Böylece Boğazlar ancak Rus ge-

110 Frederick Stanley Rodkey, *The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France, and Russia 1832-1841*, University of Illinois, Urbana, 2. Bölüm, 1923.

111 1835 yazında ilk deneme, biraz da kötü hava koşulları nedeniyle istenildiği kadar başarılı olamamış ve proje terk edilmişti.

112 A. Debidour, *Histoire Diplomatique de l'Europe Depuis l'ouverture de Congrès de Vienne Jusqu'a la Clôture du Congrès de Berlin (1814-1878)*, c.1, Ancienne Librairie Germer Baillière et Cie., Paris, 1891, s.324; Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East 1834-1853*, Stanford University Press, Stanford, 1969, s.9-10.

milerine açık kalacak, Ruslar buradan etrafa kolayca saldırı yapabilecek, fakat başkalarının bu müstahkem bölgeye girişi imkânsız olacaktı. Rus kuvvetlerinin karadan Doğu Avrupa ve Yakındoğu üzerinden hızlı gelişmesi durdurulamazsa üç kıtaya birden hâkim olmaları mümkündü. Bu görüş nedeniyle, Napolyon'un Çar I. Aleksander'ın İstanbul'u almasına karşı çıktığı söylenmekteydi. Aynı nedenlerle, Rusya'nın Boğazları ele geçirmesine karşı çıkmak ve zayıf bir Osmanlı Devleti'nin bu topraklarda süregelmesini istemek İngiliz politikasının temelini oluşturdu. Aksi halde, İngiltere'nin "tacındaki mücevher" olarak gördüğü Hindistan sömürgesini elinde tutabilmesi güçleşecek ve hatta Akdeniz'deki ticareti bile tehlikeye düşecekti.[113]

İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, Aralık 1833'te İstanbul'daki elçisi Lord Ponsonby'ye gönderdiği diplomatik mesajda bu konudaki endişelerini dile getirmiş, Rusya'nın ele geçirdiği bu avantajı daha da ileri götürmesinin engellenmesinin ve hatta bu avantajdan yoksun kılınmasının çok önemli olduğunu yazmıştı. Elçi hazretlerinin Sultan'a tavsiyede bulunurken "Bunu dost bir devletin elçisi olarak, başka hiçbir çıkarı ve amacı olmadan sadece Türk imparatorluğunun bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak için yaptığını" dikkatlice açıklamasını istemişti.[114] Aslında "Avrupa uyumu" ve "güçler dengesi" kavramları bu dönemin Avrupa'sını iyi açıklamaktaydı. "Doğu sorunu öylesine olağanüstü karmaşık ve hassas ve her şeyin üstünde öyle hesaplanamaz bir hal almıştı ki bütün büyük güçler -Rusya, Avusturya, Prusya, Fransa ve Britanya aynı şekilde- Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü taraftarıydı."[115]

Hindistan yolunun yaşamsal önemi yanında İngilizlerin Osmanlı Devleti'ndeki ticareti de çok gelişmiş, bu durum İngiliz öde-

113 Vernon John Puryear, *age*, s.6.

114 R. L. Baker, Viscount Palmerston, "Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi", *The English Historical Review*, c.43, sayı 169, 1928, s.83-89.

115 R. W. Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, E. P. Dutton and Company, New York, 1918, s.96.

meler dengesine önemli katkı yapmıştı. 1825'ten sonra İstanbul, İzmir, Beyrut ve Trabzon gibi limanlara yapılan İngiliz ihracatındaki artış muhafazakâr İngilizlerin bile Osmanlı topraklarının İngiliz ekonomik refahına yaptığı katkıyı tanımasına neden olmuştu.[116] Bu yıllar Sanayi Devrimini tamamlayan İngiltere'nin seri ürettiği mallar için geniş pazarlara ihtiyaç duyduğu ve hammadde kaynakları aradığı bir dönemdi. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, 1833 ve 1839 yılları arasında "Türkiye'yi canlandırma" (rejuvenation of Turkey) programını uygulamak istedi. Programın amacı askeri ve idari reformlar vasıtasıyla Rusya'nın hamiliğine son vermekti.[117]

Böyle bir zamanda İngiliz elçisi Lord Ponsonby, II. Mahmut'u bir ticaret antlaşması için ikna etmeye çalışıyordu. Öte yandan, David Urquhart isimli bir İngiliz vatandaşı, 1833'te *Türkiye'nin Kaynakları* başlığıyla Osmanlı Devleti'ndeki ticaret olanaklarını anlatan bir kitap yayımladı. Bu kitapta ucuz fiyatlı İngiliz pamuklusu karşısında Doğu halklarının üretimden vazgeçeceğini yazmıştı.[118] Bu şahıs Osmanlı topraklarına ilk kez Yunan İsyanı sırasında Yunanlara yardım etmek üzere gelmiş, sonra bu ülkeyi daha iyi anlayabilmek için İstanbul'a geçmiş ve İngiltere'nin Doğu ticareti için Osmanlı topraklarının önemini kavramıştı. Ağustos 1833'te Dışişleri'nin izniyle Osmanlı ülkesine tekrar gelerek Balkanlar'da ve Batı Anadolu'da incelemelerde bulunmuş ve serbest ticaretin faydaları konusunda makaleler kaleme almıştı. Niyazi Berkes'e göre Urquhart ve *Le Moniteur Ottoman* gazetesinin editörü Alexandre

116 Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement, A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Harvard University Press, Cambridge, 1942.

117 Frederick Stanley Rodkey, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41", Part II, 1839-1841, *The Journal of Modern History*, c.II, sayı 2, 1930, s.193-225.

118 David Urquhart, *Turkey and its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade; The State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions*, Saunders and Otley, London, 1833, s.143.

Blaque bu gazetede serbest ticareti öven yazılar yazarak kamuoyunu yeni bir serbest ticaret sistemi için hazırlıyorlardı.[119]

Mısır valisinin orduları 1834'te Anadolu'dan çekildikten sonra Mehmet Ali, bu defa Cidde Valisi Hurşit Bey'i Basra seferi için görevlendirdi. Hurşit Bey Basra yakınlarına kadar geldi ve körfezde Bahreyn adasını işgal etti. Arap yarımadasının etrafını dolaşarak gelen Mısır donanmasıyla Şattülarap'ta buluştu. Bağdat yolunun açıldığını gören İngilizler telaşa kapıldı. Her ne kadar Mısır ordusu geri çekildiyse de sonunda bu toprakların Mehmet Ali'nin eline geçmesi gerçekleşebilirdi.[120]

Ruslar 1840'larda Polonya ve Kafkaslar'daki isyanları epey uğraştıktan sonra bastırmışlardı. Bundan sonraki savaşlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan, İran'dan ve İsveç'ten büyük toprak parçalarını da imparatorluğuna kattıktan sonra Çar I. Nikola kendini iyice büyük görmeye başladı. 1844'te İngiltere'ye resmi bir ziyarette bulunmuş ve zarif davranışlarıyla genç Kraliçe Victoria'nın hayranlığını kazanmıştı. Başbakan Sir Robert Peel ve Dışişleri Bakanı Lord Aberdeen'le yaptığı görüşmelerde, Asya'da daha fazla toprak edinmek için hırsı kalmadığını, Hindistan'a karşı hiçbir kötü emeli olamayacağı gibi sahte sözlerle onları politikasına inandırmaya çalışmıştı. Aslında Avrupalılar, en azından 18. yüzyıldan, II. Katerina'dan beri Rusların hem Hindistan'ı hem de İstanbul'u imparatorluklarına katma peşinde olduğunu biliyordu. Bu görüşmelerde, sadece barış istediğini, fakat başlıca endişesinin "Avrupa'nın hasta adamı" olarak nitelendirdiği Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği olduğunu söylüyordu. Asıl ilgisinin, her an olacağını beklediği bir parçalanma durumunda kendi payının ne olacağı konusuydu. Böyle bir durumda, bütün Avrupa'nın katılacağı bir kavga çıkmamasını umuyor ve İngilizler de buna katılıyordu. İki taraf da Padişah'ın bir süre daha tahtında kala-

119 Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, c.2, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975, s.330.

120 Frederick Stanley Rodkey, *age*, s.57-58.

bileceği konusunda anlaştı. Osmanlı'nın çözülmesi durumunda İngiltere'nin kendisiyle uyum içinde hareket edeceğine inanmış olarak Nikola ülkesine döndü. Aslında İngilizler kibar ve muğlak sözlerle durumu geçiştirmişlerdi.[121] Ruslar bir yandan Balkan uluslarını kışkırtarak Rus nüfuz bölgesi yaratmaya çalışıyor, öte yandan Filistin'deki kutsal topraklardaki Ortodoks din adamlarını, Fransa tarafından korunan Katoliklere karşı destekliyordu. Çar Nikola, Fransa'yı saf dışı bırakarak Osmanlı topraklarını paylaşma konusunda İngiltere'yle anlaşma yapmak istedi. İngilizler Çarın sözlerine ve davranışlarına güvenmiyor, kutsal topraklardaki himaye arzusunun söylenenden çok daha özel bir amacı içerdiğini düşünüyorlardı. *The Economist*, 26 Mart 1853 tarihindeki bir makalesinde Ortodoks Hıristiyanların başının İstanbul'daki Patrik olduğunu, Rus taleplerinin arkasında gizli bir planın bulunduğunu iddia ediyordu. Hıristiyan halkın zaten Padişahın himayesinde olduğunu, Rus Çarı bu yetkiyi Padişahın elinden alırsa bu topraklarda Çar gerçek hükümdar durumuna geçecek ve Padişah da derebeyi durumuna düşecekti. Osmanlı İmparatorluğu bu sırada parçalanır ve İstanbul ve Çanakkale Boğazları Ruslara kalırsa Ruslar Doğu Akdeniz'de üstünlük sağlayacak ve Hindistan yolu tehlikede olacaktı. Bu durumda İngilizlerin Doğu Akdeniz'de çok daha büyük bir deniz gücü bulundurmaları gerekecekti. *The Economist*, eğer Ruslar Kızıldeniz'e kısa bir karadan geçiş sağlayan yolu tutarak "Süveyş girişini kapamaya yeltenirse böyle bir felaketi önlemek için savaş kaçınılmaz olur. Mısır ya bizim elimizde veya bize dost olan bağımsız bir gücün elinde olmalı" diye bir yargıya varıyor ve hiçbir İngiliz devlet adamının bunun aksini düşünemeyeceğini belirtiyordu.[122] Öte yandan *The Times* 1853 baharından beri yayımladığı birçok makalede, Türklerin kendilerini koruyamayacak duruma düştüğünü ve topraklarının artık paylaşılması

121 Peter Hopkirk, *The Great Game, The Struggle for Empire in Central Asia*, Kodansha International, New York, 1994, s.281-282.

122 "The Eastern Question", *The Economist*, 26 Mart 1853, s.334.

zamanının geldiğini yazıyordu. Birkaç yıl önce İngilizler Polonya gibi "büyük bir Hıristiyan ülkenin, medeni ve özgür halkıyla" parçalanması karşısında bir şey yapmadıkları halde, şimdi "barbarlıktan çıkmamış ve Doğu medeniyetini de yıkmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nu" korumak için savaşmak gereksizdi.[123] *The Times* 28 Mart'ta da "Doğu Roma'nın 29 Mayıs 1453'te düştüğünü, şimdiki Müslüman fatihlerin de gene düşeceğini gördüklerini" yazıyordu. Viyana'daki *Wanderer* gazetesi de İngiltere, Fransa ve Avusturya şimdilik kurtarsa bile Osmanlı İmparatorluğu'nun yılı çıkaramayacağı yorumunda bulunuyordu.[124]

Ruslara güvenmeyen İngilizler ve Fransızlar bölgedeki çıkarlarını koruyabilmek için Osmanlı Devleti'yle birlikte hareket ettiler. Rus donanması Karadeniz'e çıkınca Osmanlı Donanması da İstanbul'u korumak için Karadeniz'e açıldı. Balkanlar'daki ve Kafkaslar'daki Osmanlı-Rus çatışmalarına, Mart 1854'te İngilizler ve Fransızlar Rusya'ya karşı katılınca uluslararası bir çatışmaya dönen Kırım Savaşı başladı. Bu savaşın maliyeti Osmanlı Devleti için çok ağır oldu ve ilk defa dış borçlanmaya yol açtı. Yenilgiye uğrayan Ruslar da Batılı güçlerle henüz boy ölçüşemeyeceklerini anlayarak ülkelerini modernize etme gereğini duydular.

Reformlar

Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra İngiliz diplomasisinin planlayıcıları, başta Palmerston, II. Mahmut'un askeri ve idari reformlar yapması, böylece Rusya'nın hamiliğinden kurtularak kendini savunmasının İngiliz çıkarları için daha iyi olacağını düşünmeye başladılar. İngiliz diplomatik kayıtlarına dayanarak yazılan kitapları okuyan biri, sanki İngilizlerin bütün çabalarına rağmen Sultan'ın kararsız olduğu ve Türklerin reform işini becerememikleri izlenimini edinir. Aslında II. Mahmut reformlara tahta

123 *The Times*, 7 Mart 1853, s.4.
124 "Austria", *The Times*, 28 Mart 1853, s.5.

çıkar çıkmaz Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan 25 yıl önce başlamıştı. Askeri reformlar, hatta daha da önce, III. Selim zamanında başlamıştı. Mekteb-i Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, Mekteb-i Mühendishane-i Berri Hümayun ve Topçu Mektebi gibi kurumlar 18. yüzyıl sonlarında açılmıştı. Ordunun ihtiyacı olan silahların Avrupa'dan ithal edilerek karşılanamayacağı anlaşıldığından, dışarıya bağımlılığı azaltmak üzere yabancı uzmanlar kullanarak barut, cephane, silah ve top fabrikaları kurulmuştu. III. Selim varlıklı kimseleri kendi ticari gemilerini inşa ettirip ticaret filosu kurmaya teşvik etmiş ve bu gemiler Akdeniz limanlarında görülmeye başlamıştı. Ancak kendi çıkarlarının ve imtiyazlarının tehlikeye gireceğini düşünen Avrupalı diplomatlar ve tüccarlar bu reformlara şiddetle karşı koymuşlardı. Stanford Shaw'ın araştırmaları şunları göstermekteydi:

> "Babıâli'deki Avrupa temsilcileri, idealist reform hassasiyetlerine rağmen, 19. yüzyılda da devam eden bir politika güttüler. Kendi geleneksel imtiyazları için tehlike yarattığı düşünülen gerçek ve temel reformlara karşı çıktılar. Böylece imparatorluktaki Avrupalılar çeşitli yollarla kendi müktesep çıkarlarının savunucusu ve Osmanlı yönetiminin en gerici mensupları gibi gerçek reformların düşmanları oldular."[125]

III. Selim'den daha becerikli olan Sultan Mahmut'un reformları ise saltanatının ilk yıllarından itibaren savaşlar, isyanlar ve iç çekişmeler, özellikle yeniçeriler yüzünden sürekli engellendi. 1809'da Rusya'nın saldırısı ancak Napolyon'un Rusya'ya savaş açmasıyla savuşturulmuştu. Aynı yılın başında İngilizler Kala-i Sultaniye Antlaşması'yla yeni ticari kapitülasyonlar karşılığında Mısır'ı terk etmeyi kabul etmişti. Gene aynı yıl, II. Mahmut'un tahta çıkmasını sağlayan, ilk sadrazamı ve reformlarının destekçisi Bayraktar Mustafa Paşa'nın ölümüyle en güvenilir yardımcısını

125 Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Harvard University Press, Cambridge, 1971, s.179.

kaybetti. Napolyon'un 1812'de Rusya'yı işgali Sultan Mahmut'a biraz nefes aldırmış ve Makedonya ile Tuna boylarındaki topraklar yeniden ve doğrudan Osmanlı yönetimi altına girmişti. Fakat 1813-1816 Sırbistan olayları orduyu gene epey uğraştırdı. 1812-1813 yıllarında Karadeniz kıyısındaki ayanların başkaldırıları önlendi. Sened-i İttifak'ı[126] imzalayan ve Mahmut'a destek veren ayanlardan Çapanoğlu Süleyman 1814 ve Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa 1816 başlarında ölmüş, vârislerin toprak kavgaları Sadrazam Ahmet Hurşit Paşa'yı Anadolu'da çok uğraştırmıştı. 1818'de Arabistan'daki Vahabi isyanları Mısır ordusunun yardımıyla bastırıldı.

Küçük Kaynarca (1774) ve Yaş (1792) Antlaşmaları sadece Boğazları Rus ve Avusturya gemilerine açmakla kalmamış, Osmanlı tebaası Rumların Rus bayrağı açarak kendi gemileriyle ticaret yapmalarına da izin vermişti. Fransız Devrimi sıralarında Fransız ve İngiliz filolarının bölgeden uzaklaşması Rum tüccara kendi filosunu kurma ve Osmanlı'nın Avrupa'yla ticaretinden büyük kazançlar sağlama imkânı vermişti. Rum tacirler Kırım ve Odesa'dan Marsilya ve Londra'ya kadar görünmez bir deniz ticareti imparatorluğu kurmuş ve Avrupa düşünce ve yaşam tarzından haberdar olmaya başlamışlardı. Bütün bu gelişmeler Rumların milliyetçilik ve bağımsızlık hareketini desteklemişti.[127] Bu zengin Rumlar tarafından 1814'te kurulan Filiki Eterya (Dostlar Cemiyeti) Fenerli İpsilantis ailesinden Aleksandros'un liderliğinde Osmanlı ülkesinin her köşesinde taraftarlar edindi. Aleksandros İpsilantis ve onun gibi Rumlar Rusya'da okumuş ve Çarın ordusunda hizmet etmişti. Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa'nın Padişaha isyan etmesi sonucu çıkan olaylar (1818-1822) Rumlara fırsat vermiş, İpsilantis 1821 Mart'ında Eflak ve Boğdan'dan Osmanlı topraklarına girmiş

126 Sened-i İttifak'ı imzalayarak II. Mahmut'u destekleyen diğer iki müttefik Karaman Valisi Kadı Abdurrahman Paşa ve Siroz (Serez) Ayanı Büyük İsmail Bey'dir.

127 Niyazi Berkes, *Patrikhane ve Ekümeniklik*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.20; Salahi R. Sonyel *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.189-190; Shaw & Shaw, 1977, s.17.

ve Yaş'a doğru ilerleyerek Yunanistan'da çıkarmak istediği isyana çevrilebilecek dikkati buraya çekmişti. Asırlarca Osmanlı'nın gönderdiği Fenerli Rum yöneticilerden çok çekmiş olan bölge halkından beklediği desteği bulamamış, fakat Galat ve Yaş'taki Türk tacirleri "vahşice ve korkakça" katletmişti.[128] Kısa zamanda Osmanlı güçleri tarafından bozguna uğratılmış ve Haziran'da Macaristan'a kaçmıştı. Fakat Eterya'nın Yunanistan'daki hücreleri Ortodoks milleti liderlerinin yardımıyla çok daha başarılı olmaktaydı.

II. Mahmut'un yönetim ve eğitim alanlarında yapmak istediği reformlar devamlı savaş ve isyan tehlikesi yüzünden gecikmiş ve askeri reformlar ön plana çıkmıştı. Toprağa dayalı tımarlı sipahi sistemi ve kapı kulluğu olan yeniçeri ordusu işe yaramaz duruma düştüğünden yeni teknoloji silahlarıyla donatılmış düşman ordularıyla baş edebilecek yeni bir orduya olan ihtiyaç III. Selim'den beri, hatta daha önce biliniyordu.[129] Padişah'ı tahtından indiren ve Lale Devri'ni kapatan Patrona Halil isyanı, yeniçerilerin devlete karşı ne denli güçlendiğini göstermişti. Yeniçeriler, gene gerici ulemayla birlikte eski düzeni değiştirmek isteyen III. Selim'i tahtından ve canından etmişlerdi. Bu nedenle II. Mahmut düşündüğü

128 Edward S. Creasy, *History of the Ottoman Turks*, Khayats, Beyrut, 1961, s.501.

129 Savaş zamanlarında tımarlı sipahilerin birçoğu sancak ve beylerbeyilerin çağrılarına uymayıp sefere katılmaz olmuşlardı. Gelenler de ya iyi eğitimli olmadıklarından dövüşemiyor veya kaçıyordu. Fetih devrinin sona ermesiyle savaşlar ekonomik getiri kaynağı olmaktan çıkmış, tımar ve zeamet sahipleri başka gelir kaynakları aramaya ve feodalleşme eğilimi göstermeye başlamıştı (Niyazi Berkes, 1975, 198-199). Devşirme usulünün zayıflamasıyla 17. yüzyıldan beri gerilemeye başlayan, üretici vasıflarını kaybederek maaşlı askerler durumuna geçen yeniçeriler de savaşlarda başarısız olmuş, barış zamanlarında da halkı haraca kesen zorbalar topluluğuna dönüşmüştü. Sadece modern askerlik eğitimine ve disiplinine değil, her çeşit eğitime ve meslekleşmeye karşıydılar. III. Selim devrinde yeniçerilik askerlik değil, ulufe sahipliği demekti. Ölen yeniçerilerin tezkireleri devlete bildirilmez ve ulufeleri amirleri tarafından paylaşılırdı. Ulufe tezkireleri devlet bonosu gibi alınır satılır duruma geldiğinden kadınlar ve çocuklar adına alınmış esami tezkireleri bile vardı. Yeniçerilik yoksul halk tabakasının geçim kaynağı olmuştu (Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, s.105-106).

reformları gerçekleştirebilmek için yeniçerileri ortadan kaldırmanın kaçınılmaz olduğunu biliyordu. Fakat bunu gerçekleştirmesi yukarda anlatılan olaylar nedeniyle uzun süre ertelendi. Nihayet çok iyi hazırlanan bir planla Temmuz 1826'da bu çürümüş kurum kanlı bir biçimde yok edildi.

II. Mahmut'un reformları ne yazık ki Osmanlı Devleti'nin çok karanlık bir devrine rastladığından devlet için yaşamsal olan gelişmelerin arka planında kalmıştı. Aslında Tanzimatçılar II. Mahmut'un tohumlarını attığı reformların hasadını yapmıştı.[130] Mahmut eski düzenin geleneklerinden tamamen ayrılan idari, adli ve eğitim alanlarında köklü değişiklikler yapan kurallar koydu. III. Selim devrine kadar devam eden Meşveret Meclisi yerine kanun yapma yetkisi verilen üç yeni meclis kurulmasını sağladı. Birincisi merkezi hükümet organlarını düzenleyen hükümet şurası (Dar-ı Şûra-yı Babıâli), ikincisi adliye işleri yüksek meclisi (Meclis-i Ahkâm-ı Adliye) ve üçüncüsü askeri şûra dairesidir (Dar-ı Şûrayı Askeri). Böylece bir hukuk devleti mekanizması kurulmasına doğru adımlar atıldı. Sadrazam artık padişahın mutlak vekili değil, meclislerin çalışmaları arasındaki birliği sağlayan ve padişahla irtibat içinde bir "başvekil" olmuştu. Şeyhülislamlık hükümet yönetimi ve planlama kurullarının dışında bırakıldı. "Yararlı İşler Meclisi" (Meclis-i Umur-u Nafia) adı verilen bir danışma kurulu günümüzün planlama işlevi gören bir kurumu niteliğindeydi.

Adalet kuruluşları dairesi (Divan-ı Ahkâm-ı Adliye), Tanrı emri ve padişah iradesi dışında yeni bir yasama süreci başlatıyordu. Nafia (bugünkü bayındırlık anlamı yanında bütün yararlı işleri kapsıyordu), fen ve maarif işlerinin hepsi yararlı işler meclisinin görev alanına giriyordu. Bu devre kadar, fen ve askerlik eğitimi vermesi düşünülen yüksekokullara yüksek eğitim alabilecek düzeyde öğrenci bulunamadığından önce rüştiye okulları açılması

130 Niyazi Berkes, *Development of Secularism in Turkey*, Hurst & Company, Londra, 1964, s.92-93.

kararlaştırıldı. Rüştiye okullarının amacı bir yandan ilkokullara öğretmen yetiştirmek, öte yandan tıbbiye ve harbiye gibi okullar için okuryazar öğrenciler hazırlamaktı. Fakat rüştiye okullarının kurulması ve çoğalması ancak Tanzimat döneminde gerçekleşti. 1827 ve 1829 yıllarında açılan iki tıp okulu (Tıbhaneyi Amire ve Cerrahhane) 1838'de birleştirilerek Tıbbiye Mektebi kuruldu. Harp Okulu ise 1835'te açılmıştı.[131]

II. Mahmut'un ölümünden bir ay kadar sonra Mustafa Reşit Paşa, Palmerston'a bir muhtıra vererek Osmanlı yönetimi tarafından düşünülen reformların bir "système immuablement établi"yi gerçekleştirme amacında olacağını belirtiyordu.[132] II. Mahmut'un düşüncesini yansıtan Hattı Şerifi bir öneriler bildirisi olarak 3 Kasım 1839'da Gülhane Meydanında Osmanlı Devlet yetkilileri, toplumun çeşitli grupları ve yabancı elçiliklerden diplomatların bulunduğu bir kalabalık önünde Mustafa Reşit Paşa tarafından okundu.[133] Fermana göre hükümdar kendi iradesinin sınırlarını kabul ediyor, halkın can, mal ve namus güvenliğinin kanunlarla korunacağı ve hükümet yönetiminin hükümdarın iradesine göre değil, Mevadd-ı Esasiye denilen temel ilkeler çerçevesinde yapılacak kanunlara göre yürütüleceğini bildiriyordu.[134] Devlet yönetimini düzenleyen kanunlar şeriata uygun olacak ve din farkı gözetmeksizin bütün tebaaya uygulanacaktı. Böylece II. Abdülhamit'in ilk yıllarına kadar devam edecek olan Tanzimat Dönemi başlıyordu.

---

131 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.171.

132 *Age*, s.187.

133 Şeyhülislam ve ulemadan başka Rum ve Ermeni Patrikleri, Hahambaşı, diplomatlar, bürokrasinin ve toplumun ileri gelenleri ve halk bu kalabalığı teşkil ediyordu. Ulemanın dualarından sonra, Şeyhülislamın işareti üzerine, Reşit Paşa öne çıkarak önce Topkapı Sarayı'nın Güller Odası penceresinden merasimi seyretmekte olan genç Padişah Abdülmecit'i selamlamış ve fermanı okumuş, tekrar Padişahı eğilerek selamladıktan sonra belgeyi sadrazama vermişti. Sadrazam da belgeyi saygıyla dudaklarına götürmüş. Sonra Şeyhülislam öne çıkmış ve Padişah önünde eğilerek Padişahın ve halkın refahı için dua etmiş (Harold Temperley, *England and the Near East, the Crimea*, Longmans, Green and Co., Londra, 1936, s.161).

134 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.188.

Mısır Valisinin 1830'ların başlarındaki isyanı Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın himayesine sürüklemişti, 1830'ların sonundaki çekişme ise İngiliz himayesinin nedeni oldu. Mehmet Ali'nin Suriye'yi kendi idaresi altına almak istemesi İngiltere'nin çıkarlarına ters düşmekteydi. Osmanlıların Nizip bozgunundan sonra Mısır Valisinin, olduğu yerde durdurulması gerekiyordu. Palmerston Suriye'nin Mehmet Ali'ye bırakılmasını, bölgenin Fransız nüfuzu altına gireceği endişesiyle istemiyordu. Bu nedenle, 12 Temmuz 1840'ta Osmanlı, Rus, Avusturya ve Prusya'yla Londra Antlaşması'nı imzalayarak Osmanlı Sultanını Mısır'a karşı koruyacağını, İngilizlerin teklif ettiği bu barışı on gün içinde kabul ettiğini Padişaha bildirdiği takdirde Mısır'daki hanedanlık haklarının devam ederek hayatı boyunca Suriye'yi yönetmesine izin verileceği bildirildi. Şayet on günden sonra teklifi kabul ederse sadece Mısır kendisine bırakılacaktı. Fakat daha uzun beklerse sadece bir Osmanlı valisi olarak kalacak, hanedanlık (hıdiv) hakkını da kaybedecekti. Mehmet Ali Fransa kralından beklediği desteği bulamayınca ve İngiliz Donanması İskenderiye limanına girince ordularını Suriye'den çekmek zorunda kaldı. Bundan sonra Mısır ordusunun büyüklüğü Osmanlı yönetimi tarafından sınırlandırılacak, Mısır'da Osmanlı kanunları geçerli olacak, Mısır'ın gelirlerinin dörtte biri Osmanlı Devleti'ne verilecek ve Mehmet Ali'nin yerine hangi vârisinin geçeceğine Osmanlı Sultanı karar verecekti. Pazarlık sonucu bazı değişiklikler yapılmış, veraset hususu Mehmet Ali'ye bırakılmış ve vergi yıllık 40 milyon kuruşa indirilmişti. Bir yıl sonra yapılan Boğazlar Konvansiyonu'yla Palmerston istediğini elde etmiş, savaş ve barış zamanlarında Boğazların bütün savaş gemilerine kapalı olmasını sağlamıştı.[135] Böylece Rus gemileri Akdeniz'e inip İngiliz gemilerini rahatsız edemeyecekti. Her şey İngiltere'nin arzu ettiği gibi sonuçlanmış, 1833'te başlayan Rus üstünlüğü sona ermiş ve Osmanlı yönetiminde İngiliz hâkimiyeti başlamıştı.

135 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.57-58.

1825 ve 1828 yıllarında İngiliz elçisi olarak İstanbul'da bulunan, 1827'de donanmanın yakılmasında Fransızlarla ve Ruslarla işbirliği yapan, Yunan bağımsızlığının tanınması için Padişaha baskı yapan Lord Canning (Stratford de Redcliff) 1842'de gene elçi olarak İstanbul'a atandı. Dışişleri Bakanı Aberdeen'in talimatıyla, Gülhane Fermanı'yla Hıristiyan tebaaya verilen hakların genişletilmesi için derhal işe koyuldu. Hıristiyan halkın Osmanlı toplum yaşamında daha geniş bir şekilde temsil edilmesi hususunda hükümet ve kamu görevleri verilmesini, orduya alınmasını, mahkemelerde tanıklığının Müslümanlarla eşit olmasını sağlamak için Babıâli'ye baskı yapmaya başladı. İslam dininden başka dinlere geçenlerin ölümle cezalandırılmaması için uğraştı. Müslümanlığı kabul etmiş bir Ermeni'nin tekrar Hıristiyanlığa dönmesi üzerine idam edilişi nedeniyle büyük gürültü çıkarmıştı. Bunun üzerine Babıâli, 1844'te din değiştirenlerin öldürülmesini önleyecek etkili tedbir alınacağını bildirdi.[136] Avrupa, özellikle İngiliz baskısıyla gerçekleştirilen reformlar Türkler arasında bir tepki yaratmıştı. Canning, Londra'ya gönderdiği ilk raporunda Türkiye'nin yönetim sisteminde bir geriye dönüş temayülü gördüğünü, bu tepkinin "eski suiistimaller, Hıristiyanlara verilen ayrıcalıklara duyulan düşmanlık, yabancılara güvenmeme ve yabancılarla münasebetlerden kaçınma" şeklinde belirdiğini bildirmişti.[137] Canning, 1848'de, Babıâli'ye bir muhtıra vererek Hıristiyanların ibadetlerini özgürce yapmaları ve yeni kiliseler inşa etmeleri, din adamlarına muafiyetler tanınması, Hıristiyan tebaanın Müslümanlarla aynı haklara sahip olması ve askere alınarak subay yetiştirilmelerini sağlayacak girişimlerde bulunmasını istedi.[138]

İngiliz büyükelçisinin önyargılı davranışları yaşlı yöneticilerin muhalefetine neden oluyordu. Gülhane Fermanı'nın ilanından

136 Arman J. Kirakossiyan, *British Diplomacy and the Armenian Question from 1830 to 1914*, Gomidas Institute Books, Princeton, 2003, s.11.
137 Frank Edgar Bailey, *British Policy*, s.209.
138 Arman J. Kirakossiyan, *age*, s.12.

sonra yapılan reformlarla aslında çok ilerleme kaydedildiğinden Canning'in Hıristiyan toplumları için istekleri tartışılabilirdi. İngiliz yazar Marmaduke Pickthall, 1912'de kendi halkının Türk karşıtlığının nasıl saçma bir önyargıdan ileri geldiğini anlattığı bir konuşmasında şunları söylemişti:

> "Hiçbir Hıristiyan devleti, eski Türkiye'nin alışılmış kuralı gibi davranmadı; onların kabinelerinde Hıristiyan, Ermeni, Rum ve Yahudi bakanlar bulunurdu... İki yüzyıldaki 50 hükümette Türk üyeler azınlıktaydı ve en büyük kısım Ermeni, Rum, Arnavut ve Slav'dı. Gerçekte birçok paşa ve amiral Türk olmadığı gibi en büyük Sultanın sadrazamı bile bir Rum'du. Aynı biçimde, 1878 Berlin Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak ve sınırlarının tespiti işi Türk olmayan diplomatlara bırakılmıştı."[139]

Canning'in Hıristiyan halklar için bu tür reformlar istediği tarihte Londra'daki Osmanlı maslahatgüzarı bir Rum olan Kalimakis Bey'di. Babıâli'deki tercüman ve diplomatların çoğu Rum'du. 1790'larda Viyana'daki Osmanlı maslahatgüzarı Yakovakis, 1804'te Berlin'deki ortaelçi Jak Argiropulos, 1807'de Paris'teki maslahatgüzar Manos Nikolas, 1811'deki Panoyatakis Angelos Pavlos ve 1820'deki Teodoros Negris'ti. Londra'da 1811'de maslahatgüzar Ramadanis'ti. Bağımsız Yunanistan kurulduktan sonra, 1832'de bile Londra'ya Mavroyenis atanmıştı.[140] 19. yüzyıl başlarında bazı Fenerli Rum aile mensuplarına "prens" unvanı kullanma izni verilerek Balkan vilayetlerinin yönetimine gönderilmişti. Kırım Savaşı'ndan sonra bile Fransa ve Rusya'nın Boğdan seçimlerini bahane ederek bölge halkını Osmanlı'ya karşı kışkırttığı sırada, Moldova'daki kaymakam Nikolas Vogorides (Osmanlı Dışişlerinde büyük söz sahibi ve Balkanlar'da uzun süre görevlerde

139 Ernest Jackh, *The Rising Crescent: Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow*, Farrar & Rinehart Inc., New York, 1944, s.41.

140 Salahi Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında*, s.190.

bulunmuş Stefanaki Vogorides'in oğlu), Londra'daki elçi Kostaki Musurus (Stefanaki Vogorides'in damadı ve Nikolas'ın kayınbiraderi), Londra elçiliğinin kâtibi A. Vogorides (Nikolas'ın kardeşi), Moldova Hükümetinin İstanbul'daki maslahatgüzarı M. Fotiades'ti (bir diğer kayınbirader).[141]

Fransız Devriminden beri Rum tercümanların tekelinde olan Babıâli'nin dış ilişkilerinin yönetildiği tercüme odası 1821 Rum isyanıyla değişikliğe uğrayarak dil öğrenen Müslüman aydınlar da yetiştirmeye başlamıştı. Bu tarihte baş tercümanlığa atanan Yahya Efendi bile bir Rum'du.[142] Serbest meslekle uğraşan (Padişahın doktorluğunu yapan Mavrokordatos gibi) ve ticaret ve finans işlerinden çok zengin olan Rumlar (Kantakuzenus, Karacas, İpsilantis, Mavrogenis ailelerinden insanlar) vardı. Hatta o devrin görgü tanıklarından edinilen bilgilerle, bazı İngiliz yazarlarının belirttiği gibi Yunan ayaklanmasından önce Rumlar Katolik İrlandalılara nazaran daha iyi bir durumdaydılar.[143]

Ermeni toplumundan sarraf, tüccar ve kuyumcu olarak öne çıkmış kişilere devlet yönetiminde sorumlu görevler verilmişti. Meşhur olmuş Ermeniler Osmanlı sarayında kuyumculuk, mimarlık ve tercümanlık yapıyorlar, orduya tedarik işlerinde çalışıyorlar, devletin mali kuruluşlarında önemli hizmetlerde bulunuyorlardı. Ermeni sarraflar, Yahudi sarraflarla birlikte devlet tarafından desteklenmiş, Hazine tarafından resmen tanınarak vergi toplama görevlerinde bulunmuş ve faizcilik kapitalizmini 18. yüzyıl sonlarına kadar tekellerinde bulundurmuştu.[144] Tanınmış Düziyan ailesinin bir ferdi 1757'den sonra Darphane Emini olmuş ve bu aile 1819-1832 tarihleri dışında 1880'e kadar Darphane'yi yönetmişti.[145]

1855 sonunda Kırım Savaşı'nın bitmesiyle, başta İngiltere olmak üzere Batılı devletler hiç bitmeyen reform baskılarını artır-

141 Karl Marx, "The Oriental Question", *New York Daily Tribune*, 27 Ağustos 1857.
142 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.176.
143 Salahi Sonyel, *age*, s.96 ve 203.
144 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c.2, s.281.
145 Salahi Sonyel, *age*, s.142.

mıştı. Paris'te toplanacak barış konferansında Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan bu yana iddia ettiği Ortodoks milletlerin korumacılığını sona erdirmek, daha doğrusu bu işi kendi üzerlerine almak için bir an önce yeni bir reform fermanının hazırlanmasını istediler. Bunun barış konferansında yabancı devletler tarafından dikte ettirilmektense Sultan'ın kendi gönlüyle Hıristiyanlara haklar verdiği izlenimini vermek istediler. Sadrazam (Âli Paşa), Hariciye Nazırı (Fuat Paşa), Şeyhülislam ve Avrupalı temsilcilerin katılımıyla, Gülhane Fermanı'nın kuralları açıklanıp genişletilerek bir bildiri hazırlandı. Bu bildiri 18 Şubat 1856'da Paris Konferansı'nın başlamasından bir hafta önce, Babıâli'de toplanan birkaç bin kişi önünde okundu. Abdülmecit kısa bir giriş konuşmasından sonra sözü Sadrazam'a bırakarak çeşitli projelerin ve yönetim değişikliklerinin açıklanmasını istedi. Gülhane Fermanı'nın dinleyicilerine benzer bir kalabalık önünde yapılan bu gösteri sonunda fermanın kopyaları ileri gelen dinleyicilere dağıtıldı.[146] Islahat Fermanı önceki fermanda belirtilen reformların gerçekleştirilmesi için yapılacak somut işleri açıklamaktaydı. Bütçe yapılması sağlanacak, banka kurulacak, ekonomik kalkınma için Avrupa sermayesi ve uzmanları kullanılacak ve karma mahkemeler[147] kurulacaktı. Gülhane Fermanı Müslümanlar için çıkarılmıştı; fakat 1856 Fermanı Hıristiyanlar için yayımlanmış bir belgeydi.[148]

---

146 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Gordion Press, New York, 1973.

147 Bu karma mahkemeler daha önce Gülhane Fermanı'na göre yabancı tüccarlarla oluşan sorunlara bakmak üzere kurulmuş, içinde yabancı hâkimlerin de bulunduğu mahkemelerdi. Islahat Fermanı'yla ceza davalarının da karma mahkemelerde görülmesi kabul edildi. Müslüman, Hıristiyan ve diğer milletlerin taraf olduğu davalar halka açık bir şekilde bu mahkemeler tarafından görülecekti. Tanıklar mensup oldukları dinin gereklerine göre yemin edeceklerdi. Özel hukuku ilgilendiren ve Müslümanların dahil olduğu davalara bakan karma (muhtelit) mahkemelerde vali ve yerel kadı bulunacak ve dava şeriata ve diğer Osmanlı kanunlarına göre görüşülecekti.

148 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.190.

İngiliz elçisi Canning verilen imtiyazları yeterli bulmamış, din özgürlüğünün sağlanamadığını söyleyerek bu belgeyi istediği biçime sokmak için savaş açmıştı. Berkes'e göre "Türklerin Müslüman olarak asla Avrupalı olamayacağına inanan bu elçinin anladığı din özgürlüğü Protestan misyonerlerine tam bir serbestlik içinde Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlar ile Müslümanlardan mümin çıkarmaktı".[149] Fransız elçisi de Türklerin "Osmanlı" olarak Avrupalılaşması için Fransız medeni kanununu, Fransız eğitim sistemini ve dilini almadığı için Osmanlılık birliğinin garanti edilmediğine inanıyordu.

Ferman hazırlandığı sırada hükümette bulunmayan Mustafa Reşit Paşa bile Padişah'a sunduğu muhtırada, bu belgenin Yüksek Şûrada veya özel bir mecliste tartışılmadan Avrupa elçileri ile iki devlet adamı tarafından hazırlandığını, Gülhane Fermanı bütün reformları kapsadığından bu ikinci belgenin gereksiz, aşırı ve egemenliğe aykırı imtiyazlar verdiğini, başkentten uzak bölgelerde Hıristiyan halk ile Müslümanlar arasında çatışmalara yol açacağını ve bu belgenin Paris Antlaşması metninde anılması yüzünden reformların uluslararası bir sorun yapılabileceğini belirtti.[150] Fakat bu belgenin en çok ruhban sınıfını üzdüğü görülmekteydi. Çünkü "millet" denen cemaatler üzerindeki yetkileri ve çıkarları kısıtlanıyordu. Berkes'e göre "1839 bildirisi Müslüman halka bir anayasa vermediği halde, 1856 bildirisi genel olarak Hıristiyan 'millet'lerin anayasal gelişiminin başlangıcı olmuştur".[151]

İflas ve İsyanlar

Dış borçlarını ödeyemeyen Osmanlı Devleti 1875'te iflasını ilan ettiği ve içerde saltanat ve anayasa mücadelelerinin yaşandığı günlerde, Sırp ve Karadağ isyanları yeniden alevlendi. Sırplar ye-

149 *Age*, s.191.
150 Roderic H. Davison, *age*, s.191.
151 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.192.

nilmiş ve Sırp prensi barış teklifini İstanbul'a göndermişti. Fakat Sırp ordularına kumanda eden Rus subaylar savaşa devam ettiklerinden, bir ay içerisinde yenilerek birçoğu hayatını kaybetti. [152] Rusların savaş tehdidi karşısında Osmanlı ordusu geri çağrıldı. İngilizler Balkan sorununun çözümü için İstanbul'da bir konferans toplanmasını ve tarafların çarpışmalardan önceki sınırlara çekilmesini ve Balkan halklarına özerklik verilmesini teklif etti. Osmanlı Devleti haklı olarak bu şartları kabul etmeyince İngilizler Rus saldırısına izin vereceklerini bildirerek tehdit ettiler.

Bu sırada Mithat Paşa'nın meşrutiyet rejimine geçmek üzere hazırladığı Anayasa'yı ilan etmesi Avrupalıların planlarını altüst etti. İstanbul'da toplanan konferansta Osmanlı Hariciye Vekili, Anayasa'ya göre Müslim ve gayrimüslim tebaanın eşit olacağını, dine dayalı azınlık mahkemelerinin yerini seküler mahkemelere bırakacağını, insan haklarının garanti altına alınacağını açıkladı. Avrupalıların görmek istedikleri reformların yeni rejimde sorun olmaktan çıktığını bildirdi. Bu nedenle yabancı elçilerin teklifleri reddedildi.[153]

1856 tarihli Islahat Fermanı'yla vilayetler için yeni reformlar geliştirilmiş, yönetime katılım genişletilmiş ve vergilerin doğrudan devlet eliyle toplanması (iltizam usulü devam etmekle birlikte) kararlaştırılmıştı. Valiler 1858'de, vilayet yönetiminin baş sorumlusu olarak bölgeye gönderilen ordu komutanları ve defterdarların da amiri olmuştu. Bu son reformlar vilayetlerdeki azınlıkların siyasal ve sosyal gelişmeleri için Avrupa güçleri tarafından dayatılmıştı. İngilizlerin ve diğer Avrupalıların asıl amacı Türklerin Avrupa'dan tamamen çıkarılmasıydı. Bu nedenle Meşrutiyet ilanını hoş karşılamadılar. Reformların getirdiği bütün gelişmelere rağmen İngiliz başbakanları ve bakanları Türkler ve padişahlar hakkında en aşağılayıcı ve küfürlü ifadeleri kullandılar. İngiliz

152 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1962, s.22-24; Shaw & Shaw, s.173.

153 Shaw & Shaw, s.178-179.

Dışişleri Bakanı Clarendon 1865'te İstanbul'daki elçisine Türkleri geliştirmenin (reforme etmenin) en iyi yolunun onları yeryüzünden silmek olduğunu, bu nedenle kendisini bütün Hıristiyanların iyiliği için çalışmaya hasretmesini yazmıştı.[154]

Yunan isyanından sonra, Rumların sadakatine güvenemeyen Osmanlılar Makedonya ve Bulgaristan ticaretinde Fener Rumları yerine Ermeni ve Bulgarlara yer verdiler. Bu arada imparatorluğun her yerine tahıl, bal ve sığır gönderen ve Tanzimat ordularına kumaş üreten Bulgarlar oldukça refaha kavuştular. Bu zenginlik beraberinde problemleri getirdi. Gospodarların (büyük toprak sahibi Bulgarlar) çocukları gizli Slav okullarında veya misyoner kurumlarında okuyarak yeni fikirler ediniyorlar, Fener idaresindeki Ortodoks Kilisesinin yönetiminden kurtulmak ve bağımsız bir devlet kurmak istiyorlardı. 1860'ların başında Mithat Paşa'nın ıslahatçı yönetimiyle yapılan yollar, köprüler, posta sistemi, Tuna üzerinde ulaşım, Ziraat Bankası'nın temelini oluşturan Memleket Sandıkları ve seküler okullar Bulgaristan'ı örnek bir vilayet konumuna getirmişti. 1870'de daha çok Sırbistan ve Eflak'tan gelerek faaliyet gösteren Slav kışkırtıcılar Bulgar Devrimci Merkez Komitesi'nde toplanarak barışçı görüşmeler yerine şiddet kullanarak devrimlerini gerçekleştirmek istediler. Filibe ve Rusçuk'taki Rus konsoloslarının ve birkaç Bulgar aydının desteğiyle Mayıs 1876'da Balkan dağlarında ilk isyanlar başladı. İkili oynayan İstanbul'daki Rus Elçisi İgnatief de sözünden çıkmayan Sadrazam Mahmut Nedim'i istediği gibi yönlendirerek bölgedeki askeri ve siyasi yönetimi çıkmaza sokuyordu. Kötü yönetilen bu isyan bastırma sonunda iki aydan kısa bir zaman içinde 4.000'e yakın Hıristiyan Bulgar ve bundan çok daha fazla Müslüman karşılıklı çarpışmalarla öldürülmüştü. Amerikalı misyonerler ölü sayısını 15.000'e çıkarırken Bulgarlar sayıyı 30.000'den 100.000'e kadar yükseltiyordu. İngiliz basını "Bulgaristan dehşeti" başlıklarıyla binlerce savunmasız

154 Harold Temperley, "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *The Cambridge Historical Journal*, c.4, sayı 2, 1933, s.165.

Bulgar köylüsünün fanatik Türkler tarafından katledildiğini yazıyordu. [155]

Osmanlı ordusu dürüstçe düzeni sağlamaya çalışırken ve binlerce masum Türk katledilirken İngiltere Başbakanı Gladstone, Müslümanların Bosna'da ve Bulgaristan'da Hıristiyanları katlettiğini iddia ediyordu. Ertesi yıl, İstanbul'daki İngiliz elçisi Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye şöyle yazmıştı:

"İngiliz halkı, belki geçen yıl vuku bulan olayların gerçek tarafını işitmeye katlanamaz; fakat Lord hazretleri bunu size bildirmek benim görevimdir. Rusların ve ajanlarının hayret verici yetenekleri İngiltere ve başka yerlerde kamuoyunu yanıltmayı başarmıştır. Tarih uzun vadede gösterse de neyin gerçek neyin yalan olduğunun ortaya çıkması uzun zaman alır. Babıâli Avrupa'nın önüne kendi davasını savunacak etkili hiçbir şey koyamamıştır. Ne basını kullanabiliyor ne de bu amaç için ajanları var. Kendisine yöneltilen suçlamalara karşı, büyük devletlere ve devlet belgelerine başvuruyor ki bunlar zaten onun davasına zarar verecek şekilde hesaplanıp hazırlanmıştır. İngiliz toplumu, muhtemelen Türklere isnat edilen bu sözlerin doğru olduğunu düşünmektedir. 60.000 Hıristiyan tecavüze uğrayıp katledildi; arabalar dolusu insan başları, ambara tıkılmış ve yakılmış kalabalık kadınlar ve benzer dehşet verici şeyler. Üzülerek söylüyorum ki bu hikâyeleri Türkiye'yi kötülemek için uydurmakla övünenler arasında İngilizler de bulunmaktadır, bilinen bir el tarafından sevk edilmişlerdir. İngiltere'de halk, en doğru ve eksiksiz soruşturmaların gösterdiği, geçen yılki olaylarda ölenlerin gerçek sayısının 3.500 olduğuna ve bu sayının ilk önce Hıristiyanlar tarafından öldürülen Türkleri de kapsadığına zor inanır. Tarafsız olan hiç kimse Müslümanların toptan katledilmelerini öngören

155 Shaw & Shaw, s.162.

bir Hıristiyan ayaklanmasının Rus ve Panslavist ajanlar tarafından düşünülüp yönetildiğini inkâr edemez."[156]

Bütün bu gerçekleri bilmesine rağmen İngiliz Hükümeti Türkleri suçlamaya devam etti.

Mithat Paşa ve diğer Jön Türkler, Müslüman ve Hıristiyanların tamamen eşit olacağı bir anayasa ile parlamenter bir monarşiyi savunuyorlardı. Fransız Devrimi'yle birlikte her ülkede parlamenter rejimi savunan İngiliz devlet adamları, Osmanlı Devleti'nde buna karşı çıkıyorlardı. Anayasa'yı ilan ederek İstanbul Konferansı'nda Avrupalı güçlerin ve Rusların oyununu bozan Mithat Paşa'ya İngilizler düşman olmuştu. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, İstanbul Konferansı bozgunu yüzünden Mithat Paşa'ya en aşağılık iftiralarda bulunuyordu ve onu yalan söylemekle itham ediyordu. Aslında kendisi yalan söylüyordu. Salisbury'nin yalanlarına yıllar sonra Temperley bile karşı çıkmış ve "bu en temiz devlet adamının mevki peşinde koşan bir çeteye başkanlık ettiği ve en dürüst adamın 'yalanların babası' olarak bilinen İgnatief'le kıyaslanmasını" eleştirmişti.[157] İngiltere'nin düşmanca tutumu Abdülhamit'i cesaretlendi ve Anayasa'ya sinsice koyduğu "Padişahın istediği kişileri sınır dışı etme yetkisine" dayanarak Mithat Paşa'yı Anayasa'nın ilanından 43 gün sonra tutuklatarak yurtdışına sürdü. Mithat Paşa'nın Avrupa'da, özellikle İngiltere'de, gördüğü itibardan kuşkulanan Abdülhamit onu kandırıp ülkeye getirtti ve Suriye Valisi olarak atadı. Fakat orada çeşitli zorluklar çıkararak çalışmasını engellediğinden Paşa istifa etti. Bu kez İzmir Valiliğine getirildi. Bir yandan da Padişah Abdülaziz'in ölümünden sorumlu tutularak yargılandı. İstanbul gazetelerinde 1880'de aleyhinde yazılar yazdırılarak halkın gözünden düşürülmeye çalışıldı. Abdülhamit'in emeli "gerek ülkede gerek yabancı illerdeki şöhretini

156 Marmaduke Pickthall, "Massacres and the Turks: The Other Side", *Foreign Affairs*, July 1920, s.14-16.

157 "British Policy Towards Parliamentary Rule", Temperley, s.125.

çekemediği Mithat Paşa'yı yok etmektir".[158] Mayıs 1880'de Mithat Paşa'yı tutuklamak için hükümet konağı sarıldı. Fakat atik davranan Paşa konaktan ayrılarak Fransız Konsolosluğu'na sığınmayı başarmıştı. Fransızların Tunus'u almalarına Abdülhamit itiraz etmeyeceğine dair söz verince ve Mithat Paşa adil yargılanacağı konusunda ikna edilince konsolosluktan ayrıldı.[159] Çok adaletsiz bir yargılama sonunda mahkûm edilerek Arabistan'da Taif Kalesinde hapsedildi ve sonunda orada boğdurularak öldürüldü.

Meşrutiyet yönetimi bir avuç Genç Türk Osmanlı aydınının ve Mithat Paşa'nın gayretleriyle getirilmişti. Abdülhamit, iktidarını bir meclisle paylaşmayı kabullenemiyordu. Kendi iktidarını her gücün ve yetkinin üstünde görüyordu. 24 Nisan 1877'de Ruslar savaş ilan ettiğinde ordu komutanlarını dinlemeyerek savaşı kendisi saraydan idare etmeye kalkıştı. Cephedeki kumandanlar saraydan emir gelmedikçe hareket edemiyordu ve emirlerin gelmesi beklenirken cephede durumlar değiştiğinden emir geçersiz kalıyordu. Padişah izin vermediği için serasker bile İstanbul'dan ayrılıp cephe teftişleri yapamıyordu. Rusların Balkanlar'dan hızla ilerleyişi ve çok iyi savaştığı halde Osmanlı ordusunun gerileyişi Meclisi Mebusan'da şiddetli tartışmalar yaratıyor ve Abdülhamit'in sinirleri bozuluyordu. Bunun üzerine Meclis'i kapatarak "hem Meşrutiyet'ten hem de Meclis'ten intikam alacaktı".[160] Bir yıldan kısa bir zaman sonra Ruslar İstanbul kapılarına dayanmış ve Abdülhamit Ayastefanos Antlaşması'nı kabul etmişti.[161]

---

158 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.I, Kısım I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s.24.

159 Bilal Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu (1878-1884)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970, Belge No. 9-10, s.92-95; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, c.I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s.92-97; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı*, c.I, s.24-25.

160 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya*, c.I, s.78-79.

161 Süleyman Paşa'nın Şipka Geçidi ve Gazi Osman Paşa'nın Plevne savunmaları kahramancaydı ve düşmanın bile takdirini kazanmıştı. Süleyman Paşa'nın hatıraları ve bu savaşla ilgili belgeler, Süleyman Paşa'nın oğlu Sami Bey tarafından derlenmiş ve Genelkurmay tarafından 1928'de bastırılmıştır (Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya*, c.I, s.73).

Abdülhamit bu başarısızlıklarının nedenlerini başkalarına yüklemesi için Ahmet Mithat Efendi'ye *Zübdetü'l Hakâyık* (Hakikatlerin Özü veya Kaynağı) başlığıyla bir kitap yazdırdı. Bazı belgelere dayanan açıklamalar, savaşın çıkışı ve ağır mağlubiyetin sebeplerini, Padişah'tan başka herkese, Abdülaziz'e, isyankâr Balkan devletlerine, büyük güçlerin oyunlarına, nazırlara ve askerlere yüklüyordu.[162]

İngilizlerde, Osmanlı Devleti'ndeki özgürlükçü hareketlerin Hindistan'da bağımsızlık hareketini yol açabileceği korkusu da bulunduğundan Abdülhamit'in Anayasa'yı uygulamadan kaldırmasından memnun kalmışlardı. Hatta Abdülhamit'in isteği üzerine 1877-1878 Savaşı sonlarında İngiliz Donanması Kraliçe Victoria tarafından İstanbul'a gönderildi ve Ruslara gözdağı verildi. VI. Bölümde görüleceği gibi, İkinci Meşrutiyet'in ilanı da İngilizlerde benzer endişeler yaratmıştı. Aslında Rus hazinesi tamamen tükendiğinden Ruslar savaşa devam edemeyecekti. Ama Balkanlar'da Slav ulusları, Anadolu'da da Ermenileri kışkırtarak emellerine ulaşmak üzere gayretlerine devam edeceklerdi. Bağımsız bir Ermeni devleti kurmalarına yardım istemek için Ermeni Patriği Yeşilköy'e gelmiş olan Ruslarla görüşmüştü. Fakat Ruslar kendi ülkelerindeki Ermenilerin ve diğer milletlerin de benzer isteklerde bulunabileceklerini düşünerek şimdilik Ermeniler için reform istemekle yetinmişti. Böylece Rusların ve Avrupalı güçlerin ileride sıkça kullanacakları Ermeni sorunu başlamış oluyordu.

1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde İngilizler Alman yanlısı bir siyaset izleyen Abdülhamit'in padişahlığının sona ermesiyle Osmanlı Devleti'nde daha olumlu bir karşılık bulacaklarını ümit ettiler. Ancak bu ikinci meşruti Anayasa da İngilizlerde korku ya-

162 Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l Hakâyık/93 Harbinin Arka Planı*, yay. haz. Ömer Faruk Can, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015. Ahmed Midhat Efendi bu kitabı yazma fikrinin kendisinden çıktığını söylese de son vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey *Üss-ü İnkılab* gibi bu eserin de Abdülhamit'in isteğiyle yazıldığını belirtmiştir.

rattı. İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey 31 Temmuz 1908'de yazdığı bir bildiride, başarıyla gerçekleştirilen böyle anayasal bir gelişmenin "Genç Mısırlıları" veya Hindistan'daki bağımsızlık hareketini nasıl etkileyeceği konusundaki endişesini dile getirmişti.[163] Grey, Ağustos 1908'de İstanbul'daki elçisine yazdığı mektupta, İngiliz ticaretinin Türkiye'den nispeten ayrılmış olmasından ve Türkiye'de kalan yatırımcıların düşük kalitesinden duyduğu hayal kırıklığını dile getirmişti.[164]

1908'de meşruti darbeyi yapan Jön Türkler, yabancıların devlet yönetimine müdahalesini sona erdirmeyi amaçladılar. Bu nedenle, son zamanlarda etkileri Alman ve Fransızlara göre azalmış olan İngilizlere yaklaştılar; fakat beklenen desteği bulamadılar. İngilizler 31 Mart (13 Nisan) 1909'da karşıdevrimcilere destek vererek gene Osmanlı Devleti'ndeki bu ilerici meşruti yönetimin karşısında oldular.[165]

---

163 Feroz Ahmad, *The Foreign Relations of the Young Turks (1908-1914)*, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul, 2013.

164 Marian Kent, *Moguls and Mandarins: Oil, Imperialism and the Middle East in British Foreign Policy 1900-1940*, Frank Cass, London, 1993, s.15.

165 Feroz Ahmad, *From Empire to Republic, Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, c.I, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2008, s.155-157.

IV

SERMAYE İLİŞKİLERİ

Borçlar

Kendi bankası olmayan ve ulusal parasını bile yabancı kurumlar aracılığıyla çıkaran Osmanlı Devleti'nin finansal yönetimi 1840'larda ve 1850'lerde tam bir çıkmaza girmişti. Aslında bir borçlanma senedi olan kaimeler 1839 sonundan itibaren çıkarılmaya başlamıştı. Devletin yüzde 8-12 faizle borç alabilmesi, ona yüzde 20 faizle borç veren Galata bankerlerinin hoşuna gitmemişti. Bu bankerler halkın arasına soktukları ajanlar vasıtasıyla kaimelerin karşılığı olmadığını ve para sayılamayacağı dedikodularıyla kaimeleri itibarsızlaştırdılar. Gerçek kaimelerin iki misli kadar sahte kaime piyasada dolaşmaya başlamıştı. Kaime kullanımındaki bu fiyasko devlet yöneticilerini kıymetli kâğıt ihraç ederek borçlanma konusunda tereddüde düşürmüştü. İngiliz elçisi önerdikleri reformların yapılması için gerekli olan paranın borçlanma yoluyla sağlanabileceğini öne sürüyordu. Fakat borca karşılık istedikleri teminatlar devleti uzun bir müddet çok önemli gelirlerden mahrum edecekti.

Sadrazam Âli Paşa Tanzimat'ın mali reformlarını desteklediklerine inandığı İngiltere ve Fransa'nın da yardımıyla 55 milyon franklık bir borçlanma girişiminde bulunmuştu. İstikrazı hazırlayan finansörler, borç anlaşması onay için İstanbul'a gönderilmeden önce Londra'daki bazı alacaklılara daha önceki borçları karşılamak üzere 11 milyon frank ön ödeme yapılmasını şart koşmuştu. Daha önce hiç görülmemiş olan bu tutum Padişah'ı çok sinirlendirmiş ve böyle bir borçlanmayı onaylamayacağını bildirmişti. Fransız elçisi Mösyö de la Valette, meseleyi ele almış, gece gündüz demeden nazırları ziyaret ederek sarayı ikna etmeye çalışmıştı. Bu arada borç sözleşmesini hazırlayan aracılar, büyük bir heves ve kampanyayla tahvil satışını başlatmışlar ve satıştan sağlanan 20 milyon frangı Dersaadet Bankası'nın Londra temsilciliğinin hesabına yatırmışlardı. Bu sözleşmenin feshi ve "hayal kırıklığına uğrayan" alıcıların yatıştırılması için Reşit Paşa'nın arabuluculuğuyla iade edilen 20 milyon franktan başka 2.200.000 frank tazminat ödenmişti.[166]

Padişahın bu daha önce görülmemiş kararlılığı, devletin ileri gelenlerini yanına çekmiş, bu uygunsuz davranışın yarattığı zararı karşılamak üzere "Doğuda nadir görülen" bir dayanışma ortaya çıkmıştı. Zararı tazmin edebilmek için Sadrazam ve Girit Valisi Mustafa Paşa 12.000 sterlin, Fuat Efendi 5.000 sterlin vermiş, Topçu Halil Paşa kıymetli yemek takımlarını satmış, 90 yaşındaki Hüsrev Paşa güzel bahçeli köşkünü Padişah'ın kızına düğün hediyesi olarak vermeyi teklif etmiş ve kapıdaki kulübede kapıcı olarak oturabileceğini söyleyerek Padişah'ın davranışını desteklediğini bildirmişti. Böyle bir iş için "Padişah'ın adının hileli bir şekilde kullanılması ... birçok Frenk'i zengin eden ve Babıâli'yi yoksullaştıran borçlanmanın" yarattığı tedirginlik ortak bir duygusallık yaratmıştı. Bu duyguların en yüksek olduğu zaman, İstanbul'da

166 A. Du Velay, *Essai sur L'Histoire Financière de la Turquie, Depuis le Régne du Sultan Mahmud II jusqu'à nos Jours*, Arthur Rousseau, Paris, 1903, s.138-139.

Frenkler için "hırsız" sözcüğü sıkça kullanılır olmuştu.[167] Batılı bazı yazarların da anladığı gibi Osmanlıların önerilen reformlar için çekimser davranmalarının nedeni, Avrupa'nın iktisadi nüfuzunun Osmanlının mali ve siyasi iktidarını yok edeceğini sezmiş olmalarıydı.

Fakat Kırım Savaşı başladıktan sonra, Abdülmecit dış borç almanın kaçınılmaz olduğunu görmüş ve dışarıdan borçlanmaya razı olarak İngiliz elçisinin yardım önerisini kabul etmişti. Türklere karşı daima düşmanca duygular taşıyan İngiliz Maliye Bakanı Gladstone "yabancı bir devlete borç vermenin tamamen karşısında" olduğunu bildirdi. Böylece finansörlerin ve aracıların talep ettiği İngiliz devletinin garantörlüğü sağlanamadığından, İstanbul'dan bu iş için gönderilen Namık Paşa ve Londra elçisi Musurus Paşa'nın çabaları boşa çıktı.[168]

Kırım Savaşının çok yüksek olan harcamalarını karşılayabilmek, üstelik müttefik İngiliz ve Fransız ordularının Osmanlı topraklarında bulundukları sırada bakımlarını yüklenmek çok pahalıya mal oldu. Normal devlet gelirleriyle bu külfetin karşılanması mümkün değildi. Devlet önce savaş giderlerini karşılamak amacıyla iane-i umumiye denilen iç borçlanma senetleri çıkarmış, yüksek düzey bürokratları ve tüccarları bunları satın almaya zorlamıştı.[169] Bu iç borçlanmalar da giderleri karşılamadığı için 4 Ağustos 1854'te dış borç alınmasına karar verildi. İngiltere ve Fransa bu dış borçlanmayı destekliyordu. Londra'dan Dent Palmer ve Ortakları ile bunların Paris temsilcisi olan Goldschmid ve Ortaklarıyla 5 milyon sterlin tutarında 15 yıl vadeli bir tahvil anlaşması yapıldı. Bu tahvillerin nominal faizi yüzde 6 olduğu halde satışlar nominal fiyatın yüzde 20 altında gerçekleştiğinden efektif

167 F. S. Rodkey, "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *The Journal of Modern History,* c.30, sayı 4, 1958, s.351.

168 Olive Anderson, "II. Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55", *The Historical Journal*, c.7, sayı 1, 1964, s.47-48.

169 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.97.

faiz yüzde 9 gibi o devir için çok yüksek bir orandı. Teminat olarak Mısır'ın yıllık vergisi gösterilmişti. Müttefik İngiliz ve Fransız elçilikleri borçlanma formalitelerini yönetmiş, Hıdive göndertilen bir fermanla geri ödemeler için Mısır vergisinin doğrudan İngiliz ve Fransız merkez bankalarına yatırılması sağlanmıştı.[170]

Bu ilk borçlanma girişiminde izlenen metot yabancı kontrol fikrinin ilk tohumlarını taşımaktaydı.[171] İngiliz ve Fransız hükümetleri gösterdikleri destek karşılığında borç alınan meblağın sadece savaş harcamaları için kullanılmasını ve paranın nasıl kullanıldığını kontrol etmek üzere bir İngiliz (Lord Hobart) ve bir Fransız (Marquis de Plœuc) temsilcinin kabulünü talep etmişti. Böylece bu ülkeler hem gelişmekte olan silah sanayilerinin mamullerini satıyorlar hem de borç verilen parayı geri alıyorlardı. Hatta Haydar Kazgan bu paranın İstanbul'a geldiğinin bile söylenemeyeceğini bildiriyor.[172]

Harbiye Nezareti tarafından 11.200.000 sterlin olarak hesaplanan toplam savaş masraflarının devletin azalan gelirleri ve astarı yüzünden pahalı dış ve iç borçlanmayla karşılanması mümkün değildi. Hıristiyan tebaa artık cizye vergisi de ödemiyordu. 1855'te ikinci bir borçlanma kaçınılmaz oldu. İngiltere ve Fransa faiz ödemeleri konusunda teminat vererek Osmanlı Devleti'ni bu istikraza razı etmişlerdi. Masrafların ağırlığı ve borçlanmanın kolaylığı dış borçlanmayı devamlı kıldı. Fakat borç alabilmek için verilen garantilere ve tavizlere rağmen borç almak güçleşti. İngiliz ve Fransız yayın organları, özellikle çok geniş bir okuyucu kitlesine sahip *The London Times* gazetesi daha ilk istikrazlardan itibaren Osmanlı hükümetine ve halkına hakarette bulunan yayınlar yapmaktaydı. 1858 istikrazı sırasında bu yeni borcun uzun bir süre

170 A. Du Velay, *Essai sur L'Histoire Financière de la Turquie*, 1903, s.139-141; Haydar Kazgan, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s.126-129.

171 Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, AMS Press, New York, 1966, s.28.

172 Haydar Kazgan, *age*, s.129.

için son olması gerektiğini şiddetle savunuyor, Fransa ve İngiltere'nin Kırım Savaşı sırasında gereken yardımı yaptığını, artık Türklerin kendi kendine yardım etmesi gerektiğini bildiriyordu:

> "Osmanlıdaki gibi toplumlar, doğal olarak borç alıp geri ödeme zahmetine girmeyecekleri bu paraları heba etmek eğilimindedirler. Bunları iyice besleyerek tıka basa doldurmaya gerek yok. Tembellik ve kibir Müslümanların kötü vasıflarıdır ve başkalarının ödemek zorunda kaldığı bu fonları onlara vermek onların bu kötü huylarını teşvik etmektir. Kapitalistlerimiz akıllı ve temkinli olsunlar. Türkiye'ye yeteri kadar borç verildi ...ama onun başını döndürecek veya onu müptela edecek kadar verilmesin. Bu düzensiz ve denenmemiş devlete büyük miktarda borç verilmesi durumu toplumumuzca çok kolaylıkla kabul görmesin diye bunları söylemenin görevimiz olduğunu hissediyoruz."[173]

Borcu ödeyebilmek için yeni borç alınıyordu. İngiliz mali kuruluşları yabancılara emlak satışı yapılması ve devlet mülkünün kiralanması, Osmanlı maliyesinin uluslararası bir komisyonun denetimine verilmesi gibi ağır koşullar öne sürmekteydi. Sarayın sorumsuz harcamaları da zorlukları artırıyordu. İngiliz *The Economist* dergisi Osmanlı hükümetinin Ekim 1873'te yapmak istediği bir borçlanma girişiminin Londra borsasında nasıl başarısız olduğunu belirtirken şöyle yazmıştı:

> "Dünyada hiçbir kapitalist grubu belirsiz bir müddet kendi cebinden ayda yarım milyon sterlini bir hükümete vermez... Görünüş o ki Türk hükümeti, nispeten yakın bir tarihte borcunun faizini ödemeyi durduracaktır... Yönetimin iç harcamaları bir hükümetin başlıca görevi olduğundan bundan önce borcunu ödemeyi düşünemez... Şimdi devlet

173 *The Times*, 15 Eylül 1858, s.6.

hizmetlerinin [memur ve asker maaşlarının] ödenmesinde acil gecikmeler var ki gelecek hazır parayı bunlar yutacaktır. Akla hemen Türk borçlarının ödenmemesi geliyor. Türkiye'ye güvenle borç verilebilmesi için mali işlerin saltanatın elinden alınarak doğru ellere verilmesi alternatif olarak önerilmektedir. Bu da aslında hükümdarın mali konularda feragat etmesini teklif etmektir ki, mali işler devletin her meselesinin kaynağı olduğundan Sultanın tamamen tahtını bırakması demektir."[174]

1862-1863 yıllarında devlet bütçesinin yüzde 18,8'i borç ödemelerine giderken 1874-1875'te bu oran yüzde 44'e yükselmişti. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa 6 Ekim 1875'te, dış borçların 1875'te kısmen ödeneceğini ve 1876'da da ödenemeyeceğini bildirerek devletin iflasını ilan etti. Borçlar yeniden yapılandırılacak, vadesi gelen borç faizlerinin ancak yarısı ödenecek, geri kalan yarısı için de beş yıl vadeli ve yüzde beş faizli yeni borç senedi verilecekti. Bu yeni borç için gümrük, tuz ve tütün vergileri ile Mısır'ın geliri teminat olarak gösterilmiş, bunlar yeterli olmadığı takdirde koyun vergilerinin de kullanılacağı bildirilmişti. Bu kararın Babıâli tarafından alınamayacağına inanan İngiliz ve Fransızlar bu işte Rus elçisi General İgnatief'in parmağı olduğunu söylüyorlardı.[175]

General İgnatief Türkiye'yi küçük düşürerek ülkeye duyulan güveni sarsmak, ayrıca Hersek ve Bulgaristan'da el altından karışıklık yaratmak için hazırladığı planları gerçekleştirmek üzere her imkânı kullanıyordu. Onun önerileriyle izlenen mali politika Türkiye'ye borç veren ülkelerde kuvvetli bir hoşnutsuzluk akımı yaratmıştı.[176]

---

174 "Business Notes: The Failure of the Turkish Loan", *The Economist*, 11 Ekim 1873, s.1234.

175 Paul Imbert, *La Rénovation de l'Empire Ottoman: Affaires de Turquie*, Librairie Académique, Paris, 1909, s.207; Charles Morawitz, *Les Finances de la Turquie*, Guillaumin et Cie., Paris, 1902, s.51.

176 Charles Morawitz, *age*, s.51.

Bazı yazarlara göre bu iflasa 1861'den beri padişah olan Abdülaziz'in müsrif yönetiminin de katkısı olmuştu. Küçük midilli atlarına, vahşi hayvanlara, müzik kutularına olan merakı ve sağa sola kıymetli hediyeler dağıtmasıyla tanınan bu sultan zırhlı gemiler ve silah alımına da oldukça yüklü paralar harcamıştı. 1867 Paris sergisini ziyaretinden sonra saray ve başka yapılar inşa ettirme hevesi artmıştı. Mısır'dan gelen verginin önemli ölçüde artması karşılığında o zamana kadar sadece Mısır valisi olarak tanınan Mehmet Ali Paşa'nın torunlarına 1866'da babadan oğula geçen hanedanlık yönetimini bahşetti.[177]

Morawitz'e göre hazineye itibari değerinin yarısından biraz fazla bir finansman sağlayan bu muazzam borcun ancak yüzde 10'u kamu yatırımları için kullanılmış, geriye kalan yüzde 90 için de Boğaziçi'nde birkaç saray ve hiçbir zaman sefere çıkmayan birkaç savaş gemisi örnek gösterilebilirdi. Bir de Paris'te emekli olan Galata bankerlerinin Park Monceau civarındaki güzel konakları kalmıştı.[178]

Vergi toplamada yapılacak reformlarla borçları ödemek mümkün olabilirdi. Ancak hâlâ devam eden iltizam usulü büyük ölçüde gelir kaybına neden oluyordu. Vilayet ve sancaklardaki vergi bölgeleri açık artırmayla en yüksek bedeli ödeyen bir mültezime veriliyordu. Bu büyük mültezim de bölgenin aşarını daha ufak parçalara bölerek küçük mültezimlere dağıtıyordu. Bazı durumlarda hazine ile üretici arasında beş altı mültezimin bulunduğu belirtiliyor.[179] Bu durumda her kademe ayrı ayrı kazanç edindiğinden hazineye giren miktar mükelleften toplananın çok altında kalıyordu. Bu ilkel ve eski düzen Abdülaziz zamanında bile devam etmişti. Öte yandan Avrupa güçlerinin ve Rusların kışkırtmala-

177 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.145; Morawitz, *Les Finances de la Turquie*, s.49.

178 Charles Morawitz, *age*, s.51-52.

179 Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, c.2, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975, s.299-300.

rıyla, Rumeli'de Slav halkların ve 1860'ların sonlarından itibaren Girit'te Rumların isyanları orduyu çok meşgul ederek askeri harcamaların artmasına neden oluyordu. 1872-1875 yıllarının büyük bir kısmında Anadolu'da, 1872-1873 yıllarında Rumeli'de görülen kuraklık ve kıtlık vergilerin azalmasına neden olmuştu.[180] Bu arada 19. yüzyıl küreselleşme dalgasının içinde bulunan ülke 1873'te başlayan dünya ekonomik krizinden de olumsuz etkilenmişti.

6 Ekim kararlarından sonra alacaklıların çoğu İngiltere ve Fransa'da bulunduğundan, bu kararlara karşı en büyük gürültü bu ülkelerde yapılıyordu. *The Economist*, 16 Ekim'de "faizlerin gelecekte güvenle ödenebilmesi için Türkiye'nin çok daha radikal reformlar gerçekleştirmesi gerekir. Bu reform 'vakıf' denilen camilerin varlıklarının el konularak satılmasını da içine almalıdır ki Türk Hükümeti bunu yapmaya zor cesaret eder" diye yazmıştı.[181] Tahvil satışındaki aracılar yardımıyla tahvil sahipleri borç karşılığı olan teminatlara göre gruplara ayrılarak örgütleniyor ve ödeme konusunda anlaşmaya çalışıyordu.

Öte yandan Rusya, Balkan Hıristiyanlarını ayaklandırmaya çalışıyor, Osmanlı Devleti'ni parçalamak için azimle uğraşıyordu. İngiliz hükümeti de bu parçalanmayı kaçınılmaz görüyor, fakat Rusya'nın sıcak denizlere inerek Hindistan yolu için tehlike oluşturmasını istemiyordu. Türk yanlısı görünen Başbakan Disraeli 1876 Haziran'ında Rusya'ya Bosna-Hersek'e özerklik sağlamak amacıyla bir anlaşma yapmayı gizlice önermişti.[182] 1876 başlarında İgnatief'in etkisi altındaki Sadrazam Mahmut Nedim Paşa yabancıların Bosna-Hersek yönetimi hakkındaki önerilerini kabul ettiği için makamından uzaklaştırılmış, arkasından Abdülaziz hal edilmek üzereyken intihar etmiş ve yerine, birkaç ay padişahlık edecek olan V. Murat getirilmişti. Ancak o da Ağustos ayında sağlık

180 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.155-156.
181 "Austria and Germany", *The Economist*, 16 Ekim 1875, s.1227.
182 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.276.

nedenleriyle tahttan indirilince yerine Anayasa'yı ilan etme sözü veren II. Abdülhamit getirilmişti. Bu sırada Sırp isyanı Rusya'nın büyük yardımlarına rağmen bastırılmış ve Sırp prensi yardım istemek zorunda kalmıştı. Rusya'nın yeni bir savaşı başlatmak üzere olduğunu anlayan İngilizler, bir önceki bölümde anlatılan İstanbul Konferansı'nın toplanmasına önayak oldular.

Bütün bu iç ve dış kargaşadan faydalanan Rusya, Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'nde çok büyük kayıplara yol açan bir savaşı başlattı. Dokuz ay kadar süren bu savaşta, sarayından ayrılmayan Abdülhamit kendine "gazi" unvanını vermiş; fakat düşman İstanbul'a kadar dayanınca Rusya'ya 1,4 milyar ruble savaş tazminatı ödemeyi kabul etmişti. Büyük toprak ve dolayısıyla gelir kaybı karşısında Osmanlı borçlarının ödenmesi tehlikeye gireceğinden, büyük güçler gene araya girerek Berlin Kongresi'ni topladılar. Gene de Rusya'nın ihtiraslarını sınırlamakta zorlandılar. *The Economist*, 28 Ağustos 1878'de "belirsiz bir süre bu paranın [savaş tazminatı] Osmanlı maliyesinin boynuna asılması, kesinlikle Babıâli'nin başını sudan çıkarmasına engel olacaktır" diye yazmıştı. Bu gazete bile sadece toprak değil, para koparmak için de zayıf düşmüş bir devlete saldırılmasını adaletsiz bulmakta ve büyük güçlerin, Türkiye'nin yolu üzerindeki kayayı kaldırmadığını belirtmekteydi.[183]

13 Temmuz 1878'de sona eren Berlin Kongresi'yle Osmanlı topraklarının bölüşülmesi başlamış oluyordu. Sırbistan ve Karadağ bağımsız devletler olarak ayrılmış, Bulgaristan Prensliği kurulmuş, Rusya'ya Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da geniş topraklar verilmiş ve Bosna-Hersek'in idaresi Avusturya'ya bırakılmıştı. Balkan dağlarının güneyinde Osmanlı Devleti'ne bağlı Doğu Rumeli adıyla bir vilayet yaratılmış ve çoğunluğu Müslüman olan bu vilayetin yönetimine Hıristiyan bir vali atanmıştı. Padişah'ın Kıbrıs Konvansiyonu'yla adanın yönetimini İngiltere'ye bırakmasının

183 "The Financial Future of Turkey", *The Economist*, 24 Ağustos 1878, s.1000.

ardından Fransa da Tunus'u işgal etmişti. Kongre devam ederken Avrupa güçleri çıkarlarını en iyi şekilde korumak veya sağlamlaştırmak üzere açık ve gizli görüşmeler yapmışlardı. İngiliz Başbakanı Disraeli, 30 Mayıs'ta Rusya'yla hangi şartlarla Berlin Antlaşması'na razı olacağı konusunu gizlice görüşmüştü. Osmanlılarla 4 Haziran'da, gene gizli olarak sözlü bir anlaşma yapmış, Asya'daki Osmanlı topraklarını silahla koruma karşılığında Kıbrıs'ı işgal etmek üzere anlaşmıştı. Avusturya-Macaristan'a, 7 Haziran'da, Bosna-Hersek'i işgal etmesini İngiltere'nin destekleyeceğini bildirmişti. Bu skandal tertiplerin erken ortaya çıkması diğer Avrupalıların gözünde İngiltere'ye haklı olarak "sadakatsiz İngiltere" (perfidious Albion) denmesine neden olmuştu.[184]

Savaş sırasında gelirleri azalan ve giderleri artan Osmanlı maliyesinin paraya ihtiyacı vardı. Avrupa'dan yeni borç bulmak için de mevcut borçların ödenmesi gerekiyordu. Babıâli Osmanlı Bankası aracılığıyla hazırlanan önerileri kabul ederek borçların yeniden yapılandırılması için alacaklılarla anlaştı. Hicri takvime göre 1299 yılı Muharrem ayının 28. günü (20 Aralık 1881) bir irade yayımlayarak Düyun-u Umumiye İdaresinin kurulmasını kabul etti. Böylece devlet borçların tamamı ödeninceye kadar tuz ve tütün tekellerini, damga resmini, İstanbul ve çevresinin balık vergileriyle müskirat vergisi ve ipek aşarını bu idareye devretti.

Muharrem Kararnamesi'nin yayımlandığı günlerde Avrupa yayın organları Osmanlı Devleti'nin samimiyetini ve ödeme gücünü şüpheyle karşılamışlardı. 24 Aralık 1881'de *The Economist* şöyle yazıyordu:

> "İrade önümüzde olduğu halde, bunun gerçek önemi hakkında şüphelerimiz var... Önerilen anlaşmanın temelindeki gerçek şu ki Babıâli tahsis edeceğine söz verdiği gelirlerinden vazgeçme durumunda değildir. Halihazırda har-

184 R. W. Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, E. P. Dutton and Company, New York, 1918, s.114.

camalarının gelirinin çok üstünde olması kötü bir şöhret yaratmıştır... Memurların ve ordu mensuplarının maaşları yıllardan beri ödenmemiştir ve bu toptan hırsızlığa daha ne kadar katlanılacağı sorunu var. Hiç şüphesiz Sultanın kişisel harcamalarında bir indirim yapılabilir; fakat paranın dilenildiği, borç alındığı veya çalındığı durumlarda bunun yapılması ihtimali yok; görülebildiği kadarıyla devlet gelirlerinin azalması hükümetin borçlanmayı artırması demek olacaktır."[185]

Muharrem Kararnamesi'ne göre kurulan Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi Yönetim Kurulunda İngiliz, Hollandalı, Fransız, Alman, Avusturyalı ve İtalyan tahvil sahiplerinin birer temsilcisi ile öncelikli alacaklılar için Osmanlı Bankası'nın seçeceği bir temsilci bulunuyordu. En çok alacaklının bulunduğu İngiltere ve Fransa değişimli olarak bu kuruma başkanlık edecekti. Ülkenin her köşesinde şubeleri bulunan ve binlerce memur çalıştıran bu teşkilat ülke içinde ikinci bir maliye sistemiydi.[186] 1854 ve 1874 yılları arasında alınan toplam borçların itibari değeri 5.297.675.500 frank olduğu halde bunun ancak 3.012.884.717 franklık bölümü devlet hazinesine girmişti.[187] Bu durumda Avrupalı aracılar çok yüksek kazançlar sağlamış, Osmanlı ise eline geçmeyen bir borcu ödemek zorunda kalmıştı. 1870'lerde birçok Latin Amerika ülkesi ve İspanya da borçlarını ödeyemez duruma düşmüştü. Yunanistan uzun süre borç ödemelerini durdurmuş, İtalya ise faiz ödemelerine sınırlamalar koymuştu. İngiliz hükümeti bu ülkelerin tahvillerini satın alan vatandaşlarını korumak için bu ülkelere müdahaleyi gerekli görmezken Osmanlı Devleti ve Mısır'da uluslararası bir denetim sistemi yaratılması için çalışmıştı.[188]

185 "Turkey and her Creditors", *The Economist*, 24 Aralık 1881, s.1587.
186 Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, İleri Yayınları, İstanbul, 2005, s.72.
187 A. Du Velay, *Essai sur L'Histoire Financière de la Turquie*, 1903, s.341-342.
188 Herbert Feis *Europe the World's Banker 1870-1914*, Yale University Press, New Haven, 1930, s.105-107.

Düyun-u Umumiye'nin kuruluşundan sonra da borçlanma bu kurumun denetiminde devam etti. Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarını Düyun-u Umumiye'den daha iyi bilecek bir grup yoktu. Bu dönemde yapılan borçlanmaların koşulları eskisinden daha iyiydi. İlk borçlanma döneminde hazineye giren para nominal borcun yüzde 57 kadarı olduğu halde 1882 ve 1908 arasındaki borçlanmalarda 120.314.473 Osmanlı lirası tutarındaki borcun 107.858.796 lirası devlete kalmış, yani devlete kalan yüzde 90 kadar olmuştu.[189] Osmanlı hükümetinin bir kurumu olarak gösterilmeye çalışılsa da bu kuruluş büyük bir şirketti ve günün siyasi koşulları içinde İngiltere ve Fransa'nın temsilcisi gibi davranıyordu. Bu ülkede topladığı gelirleri Japon, Rus, İsviçre ve Macar tahvillerine yatırarak bir yandan hissedarlarının gelirini artırırken bir yandan da yabancı ülkelerin ekonomilerine katkı sağlamaktaydı. 1910 yılında yüzde 5,58 gibi yüksek bir faiz oranıyla 550.000 altın lira değerinde İtalyan devlet tahvili satın almıştı. Bu nedenle, 1911'de başlayan Trablusgarp Savaşının finansmanında İtalya'ya yardım sağlamış oluyordu. Savaş sonunda İtalya Osmanlı Devleti'ne savaş tazminatı ödeme durumunda kalınca bu para Osmanlı hazinesine değil, Düyun-u Umumiye'nin isteğiyle kendisine ödenmişti.[190] Savaş sırasında İtalyan vatandaşları ülkeden çıkarıldığı halde Düyun-u Umumiye'nin İtalyan temsilcisinin İtalyan alacaklıların haklarını koruma bahanesiyle görevine devam etmesine izin verilmişti.[191]

1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde toplumun her kesimine özgürlük getireceğine inanılan bir anayasa yapıldığında istikrar beklenirken tam tersi olmuş, "hasta adam"ın ölümünü bekleyenler, Meşrutiyet yönetiminin ve Jön Türk reformlarının ülkeyi kalkındıracağını düşünerek bu yönetimin karşısına dikilmişti. 23 Temmuz 1908'de gerçekleştirilen Jön Türk Devrimi, İttihat ve

189 Rafii Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.287-288.
190 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s.57.
191 Donald C. Blaisdell, *European Financial Control*, s.182-183.

Terakki Cemiyeti'nin beklentilerinin de ötesinde bir sevinç yaratmıştı. İstanbul ve diğer büyük şehirlerde Türk, Arap, Yahudi, Rum, Ermeni, Bulgar ve Avrupalı mutlu insan kalabalığı birbirini tebrik ediyordu. Fakat bu sevinçli heyecan fazla uzun sürmedi. Bulgar Prensliği 5 Ekim'de bağımsızlığını ilan etti. Ertesi gün Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i imparatorluğuna kattığını bildirdi. Yunanistan bu fırsatı hiç kaçırmadı ve aynı gün Girit'i Yunanistan'a bağladığını ilan etti. Bütün bu gelişmeler 1878 Berlin Antlaşması'na aykırı olduğundan Babıâli, antlaşmayı imzalayan ülkeler nezdinde bunları protesto etti. Fakat büyük devletler bu konuda hiçbir şey yapmayacaklarını bildirdiler.[192]

Büyük Avrupa devletlerine özenerek Osmanlı mirasından pay alma hevesine kapılan İtalya 1911'de Trablusgarp'a saldırdı. Makedonya topraklarında gözü olan yeni Balkan devletçikleri birleşerek 1912'de Balkan Savaşlarını başlattı. Bütün bu nedenlerle, hiç istemediği halde Meşrutiyet yönetimi dışarıdan borç almak zorunda kaldı. 1908-1914 döneminde gerçekleştirilen dokuz istikrazla 46 milyon Osmanlı lirası borç alınmış ve hazineye 29 milyon lira girmişti. Devlet kasasına giren miktar yüzde 90'dan yüzde 85'e düşmüştü.[193] Sonunda bu borçları 1923'ten sonra Türkiye Cumhuriyeti ödeyecekti.

Doğrudan Yatırımlar

1838 Ticaret Antlaşması'ndan sonra İngilizler, ulaşım ve taşımacılık imkânlarının sınırlı oluşu nedeniyle faaliyetlerini istedikleri gibi geliştiremediklerinden yakınmaya başladılar. Bu nedenle taşıttıracakları mallar için yolları da kendileri yapmaya karar verdiler. Beş İngiliz tüccar 1856'da İzmir ve Aydın arasında demiryolu yapımı için devletten bir imtiyaz hakkı aldı. Birçok zorluklardan

192 Feroz Ahmad, *The Young Turks The Committee of Union & Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford at the Clarendon Press, 1969, s.24.

193 Rafii Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.278-284.

sonra, bu hat ancak 1866'da çalışmaya başladı. İngilizler 1860'ta Rumeli'deki Boğazköy'ü Karadeniz'deki Köstence limanına bağlayan 60 kilometrelik bir demiryolu inşa etmişlerdi. Bunun hemen arkasından Varna-Rusçuk hattı tamamlanmıştı. Bunu İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryolu izledi. Rumeli'deki ilk demiryolu hattı dışında bütün diğer hatlar Osmanlı Devleti'nin verdiği kazanç garantileriyle yapıldı.[194]

İzmir civarında yerleşen İngilizler zamanla dokuma, boya, zeytinyağı, sabun, un imalathaneleri, pamuk ve tütün üretimi için çiftlikler, incir, üzüm vs. paketleme tesisleri kurarak kazançlı yatırımlara giriştiler. Ne yazık ki borç içindeki devlet böyle alt ve üstyapı projelerini kendisi yapamıyordu. İngilizlerin gayretlendirmesiyle Osmanlı hükümeti 1862'de bir irade yayımladı ve boz alanları tarla yaparak pamuk üretimi yapmak isteyenlere bedava toprak verileceğini, pamuk üretiminden beş yıl öşür alınmayacağını ve pamuk ekilen bölgelere yol yapılacağını ilan etti. Bunu pamuk işleme makinelerinin gümrük vergisinden muaf tutulması izledi. Ancak devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durum verilen sözlerin yerine getirilmesini geciktirdi. İngiliz pamuklu endüstrisinin önemli temsilcileri, Batı Anadolu'da büyük çiftlikler kurarak üretim işini kendileri gerçekleştirdiler. İngiliz tüccarlar pamuğu çekirdeğinden ayırıp balyalamak için fabrikalar kurdular. 1870'te, demiryolu üzerinde bulunan kentlerdeki 34 fabrikada 700'den fazla çırçır makinesi kullanılıyordu.[195]

Aydın'da meyan balı üreten bir fabrika 1854'ten beri çalışıyordu. Avrupa ve Amerika'da geniş bir pazarı bulunan meyan balı ticareti çok kârlı olduğundan, zamanla üretimi artırmak için Güneydoğu Anadolu'da geniş topraklar kiralayarak meyan kökü toplayan bir İngiliz şirketi İskenderun'da bir de fabrika açmıştı.

194 Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayın, İstanbul, 2008, s.123-151.

195 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974, s.86.

1864'te üreticiye iplik ve başka malzemeler temin ederek halıcılık işine de giriştiler.[196] İzmir civarında gelişen ticaret ve üretim şirketlerine hizmet vermek üzere 1863'te Londra menşeli bir sigorta şirketi yangınlara karşı pamuk mahsulünü sigorta etmek üzere bir şube açtı. İzmir'de şehir aydınlatması ve ulaşım gibi kent hizmetleri için bazı şirketler kurdular. İstanbul'da Beyoğlu ve Karaköy arasındaki tüneli açarak İstanbul'un ilk metrosunu inşa ettiler. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde iş yapan büyük ticaret ve inşaat şirketleri vardı.[197]

İngilizler Mısır'ı işgal ederek Hindistan yolunu güvene aldıktan, Asya ve Afrika'da yeni sömürgeler kurduktan sonra Osmanlı topraklarındaki yatırımlara fazla önem vermez oldular. 1888'de toplam doğrudan yatırımların yüzde 56'sı İngilizlere aitken bu oran 1914'te yüzde 14 olmuştu.[198] Bir İngiliz-Fransız ortak kuruluşu olan Osmanlı Bankası'nın yönetimini bile Fransızlara bırakmışlardı. Sahibi oldukları Demiryollarını da 1890'larda Fransız ve Almanlara sattılar. Bu durum Düyun-u Umumiye'deki İngiliz temsilciyi endişelendirdiğinden 1907'de İngiliz hükümetini uyararak Türkiye'de yatırım yapılmasını teşvik etmesini istedi. Çünkü Osmanlı maliyesini gene zor günler bekliyordu ve ortaya çıkacak bir karmaşada, ancak bu ülkede yatırımı olanların müdahale hakkı olacak, Osmanlı varlıkları onlara kalabilecekti. İngilizlerin 20. yüzyıldaki yatırım faaliyetlerinin ayrıntıları VI. Bölümde verilmektedir.

196 *Age*, s.129; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, University of Chicago Press, Chicago, 1980, s.307.

197 E. Pech, *Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie*, Paris, 1906.

198 Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye*, s.96.

V

BÖLÜŞÜM DİPLOMASİSİ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının Sonuçları

1878 Berlin Antlaşması'yla Osmanlı Devleti topraklarının beşte ikisini ve yarısı Müslüman olan 5,5 milyon nüfusunu kaybetti.[199] Kayıplar bununla da kalmadı. İngiltere önce Osmanlı'ya yardım etmek ve Doğu Anadolu vilayetlerini yeni bir Rus saldırısından korumak bahanesiyle Kıbrıs Konvansiyonu'nu kabul ettirerek adanın yönetimine el koydu. Osmanlı ölmeden mirası paylaşılıyordu. Fransızlar, 1830'da işgal ettikleri Cezayir'i, Tunus'tan bir saldırı olduğu bahanesiyle, 1881'de Tunus'u da ilhak etti. Benzer şekilde İngilizler de Mısır'a göz dikti.

Hıdiv yönetimindeki Mısır bir yandan Süveyş Kanalı ve diğer altyapı yatırımları için bir yandan Hıdiv ailesinin gösteriş düşkünlüğü yüzünden büyük miktarda borçlanmıştı. Borcun borçla kapatılamayacağını anlayınca Hıdiv İsmail Paşa Borç Sandığı (Ca-

199 Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, c.II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, 1977, s.191.

isse de la Dette) denen bir kurum yarattı. Niyeti yabancı ülkelerin Mısır'ın iç işlerine karışmasını önlemekti. Yabancı alacaklıların temsilcilerinin, alacağa karşılık olarak devlet gelirlerine el koyması yerli bürokrat ve askerler arasında hoşnutsuzluğu artırdı. Bu arada İngilizler Süveyş Kanalı'nın Mısır hazinesine ait olan 176.602 hisse senedini, Mısır'ın içinde bulunduğu durumdan yararlanarak çok ucuza satın aldı.[200] Böylece uzun zamandan beri istediği Süveyş Kanalı'nın mali kontrolünü eline geçirmiş oldu. Fakat Hindistan yolunun tamamen güvenli olabilmesi için İngiltere'nin siyasi varlığının bölgeye yerleşmesi gerekiyordu. Bunun için bekledikleri fırsat gecikmedi. Yükselen hoşnutsuzluk Avrupa karşıtı bir tutum yarattı ve yabancı gemileri İskenderiye körfezinde gören bazı Mısırlılar sokakta birkaç Avrupalıyı öldürünce İngilizler savunmasız durumdaki İskenderiye'yi bombaladılar.[201] 1882'de İngilizler, İngiliz alacaklıların ve Manchester tekstil endüstrisinin, fakat en başta İngiliz devletinin geniş çıkarlarını korumak için Mısır'ı işgal etti. Osmanlı Devleti'nin zayıflığı ve Padişah'ın ürkekliği yüzünden bu işgal kalıcı bir mahiyet kazandı. Abdülhamit, Hıdiv yönetimine isyan eden ve yabancı işgaline direnen Arabi Paşa aleyhinde ve bütün İslam dünyasına hitap eden bir suçlama bildirisini İngilizlere verdi.[202]

Berlin Antlaşması'ndan sonra bağımsız veya özerk küçük devletler haline gelen eski Osmanlı topraklarının halkları gittikçe daha milliyetçi, daha saldırgan bir hale geldiler ve hatta çok eski çağlarda kendilerinin yaşamış olduğu ve şu anda başkalarının yaşadığı geniş toprakları da ele geçirerek emperyalist emeller bile beslemeye başladılar. Sürekli savunmasız Müslüman köylerine saldırıyorlar, halkı katlediyor veya kovuyorlar, arkasından yağma-

200 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, 1860-1908*, c.I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976, s.398.

201 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1962, s.96; Herbert Feis, *Europe: The World's Banker 1870-1914*, Yale University Press, New Haven, 1930, s.388-390.

202 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya*, c.I, s.400.

yı paylaşmak için birbirleriyle kavgaya tutuşuyorlardı. Bulgarlar Berlin Antlaşması'yla daha fazla toprak alarak bağımsız bir devlet kuracaklarını ummuştu. Fakat Ruslar Bulgarların yönetimini ele almışlar, başlarına da İngiliz ve Rus hanedanlarının akrabası olan Alman prens Aleksander'ı getirmişlerdi. Otonom Bulgaristan prensi halkın isteği ve desteğiyle özerk bir Osmanlı vilayeti olan Doğu Rumeli'yi de topraklarına katmaya girişti. Berlin Antlaşması'na göre bu vilayette Osmanlı hükümranlığı devam edecek; fakat padişah Avrupa devletlerinin onayını alarak bir Hıristiyan vali atayacaktı. Ayrıca, adalet, eğitim, ticaret, tarım ve bayındırlık işleri Hıristiyan yöneticilere ve maliye ve yerli milis gücü görevleri Alman, İngiliz ve Fransızlara verilmişti. Gümrük, posta ve telgraf hizmetlerinin bütün gelirleri ile diğer gelirlerin üçte ikisi Osmanlı hazinesine verilecekti.

Doğu Rumeli'de 1875'e kadar Müslümanlar büyük oranda çoğunluğu oluşturuyordu. Fakat Bulgarlar ve Ruslar tarafından gerçekleştirilen büyük katliamlar ve zorunlu göçler sonucu Hıristiyanlar çoğunluk haline gelmişti.[203] İlk Vali Aleko Paşa Bulgarlarla işbirliği yapan Sisamlı bir Rum'du. Nüfuslarından çok fazla bir oranda Bulgar'ı yönetim mevkiine getiriyor, Bulgar ajanlarını kolluyor, Müslümanların topraklarını ellerinden almak için baskı uyguluyor ve Bulgarlara Türklerin topraklarını satın almaları için para yardımı yapıyordu. Bütün bu haksızlıklara rağmen, hazineye gelir geldiğinden Abdülhamit ses çıkarmıyordu. Müslüman Türkler göçe zorlanıyor, çarpışmalardan sonra evlerine dönmek isteyenler Bulgarlar tarafından engelleniyordu. Bu insanların maruz bırakıldığı sefalet ve açlık bölgedeki İngiliz konsolosları ve ajanları tarafından ayrıntılarıyla Londra'ya bildirilmekteydi.[204] Haksızlığa uğrayanlar ve zulüm görenler Müslüman olduğu için İngilizler ve diğer Avrupa güçleri yardım yapar gibi görünüyorlar; fakat bu

203 Shaw & Shaw, s.198.

204 Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri/Belgeler,* c.III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

haksızlıkları önleyecek bir şey yapmıyorlardı. Sonunda bu Vali Ruslarla anlaşmazlığa düşünce görevden alınması istendi. Yerine vali olan Gavril Paşa (Gavril Krostoviç) Aleko'dan beterdi. Müslüman köylüleri açıkça sınırın ötesine, Trakya'ya sürüyor ve Bulgar milliyetçilerini kilit görevlere getiriyordu. Sonunda Bulgarlar Doğu Rumeli'yi Bulgar Prensliği'ne kattıklarını ilan ettiler. İngilizler büyük bir Bulgaristan'ın Rus genişlemesine engel olacağını düşündüklerinden bunu desteklediler. Batılıların, başta İngilizlerin 8-10 yıl önce yaptıkları gibi "katliam" yaygaralarından çekinen Osmanlılar hiçbir şey yapmadılar ve Berlin Antlaşması'nda imzası bulunan Avrupa güçlerinin müdahalesini nafile beklediler. Aslında büyük devletler bu kumpasta payı olduğunu düşünerek birbirlerinden şüphelendiler.[205] Rus Çarı ve Bulgar Prensi arasındaki çatışma Abdülhamit'in işine yaradı ve Doğu Rumeli bir süre daha Osmanlı egemenliğinde kaldı.

Rumların Osmanlıdan toprak kapma ihtirasları Bulgarlarınkinden daha az değildi. Fakat güçsüz ordularıyla bunu yapamayacaklarını bildiklerinden hemen saldıramıyorlardı. Rumların Girit'i Yunanistan'a bağlama çabaları 1880'ler ve 1890'lar boyunca devam etmiş, Osmanlı Devleti'nin Girit'teki reformları Rumları tatmin etmekten uzak kalmıştı. Yunan devletinin yardımıyla 1897 başlarında gene isyan eden Rumlar adadaki Müslümanları katletmeye başladılar. Osmanlı ordusu adaya çıkarak Müslümanları korudu ve asileri öldürdü. Derhal araya giren Avrupa güçleri Osmanlı ordusunun çekilmesini ve Girit'te özerk bir yönetim sağlanmasını isteyince Osmanlı hükümeti bunu kabul etmeyerek Hanya ve Kandiye'yi kuşattı. Bunun üzerine Yunanlar Tesalya üzerinden genişleme gayretine giriştiler ve savaş başlattılar. Bir ay süren savaşta Yunanlar ağır bir yenilgiye uğradılar ve Tesalya'daki önemli şehirlerini kaybettiler. Büyük güçler Osmanlı ordusunun

205 Colin L. Smith, *The Embassy of Sir William White at Constantinople 1886-1891*, Oxford University Press, London, 1957, s.15.

Tesalya'dan çekilerek alınan toprakların Yunanistan'a bırakılmasını sağladığı gibi, adanın 1912'de Yunanistan'a bağlanmasına yol açan özerk bir yönetimi Abdülhamit'e kabul ettirdiler. Böylece Yunanlar büyük bir diplomatik zafer kazandılar.[206] Makedonya'da olduğu gibi Müslümanlar Girit'i de terk etmeye başladı.

Ermeni Olayları

Balkanlar'da olaylar devam ederken Ruslar Doğuda Ermenileri kullanıyor ve Osmanlı Devleti'ne isyan etmeleri için kışkırtıyordu. Berlin Kongresi'nden sonra Sırp ve Bulgarların bağımsız ve özerk devletler kurmaları uzun zamandan beri Batılı misyonerlerin ve Rusların etkisinde olan Ermeni milliyetçilerini cesaretlendirdi. Fakat Batılı devletler Balkanlar'da gösterdikleri gayreti Doğulu Ermeniler için göstermediler. İmparatorlukta Ermenilerin çoğunluk olduğu hiçbir büyükçe bir yerleşim yeri bulunmayışı davalarının zayıflığını ortaya koyuyordu. İngiliz Dışişleri 1886 yazında İstanbul'daki elçisinin Abdülhamit'e, ihtiyatlı bir biçimde, Berlin Antlaşması'nın LXI. maddesine göre imparatorluğun Asya'daki topraklarında (bununla Ermenilerin yaşadığı bölgeler kastediliyordu) reform yapılması gerektiğini hatırlatmasını istedi. Elçi Thornton'ın Osmanlı Devleti'ne verdiği nota Padişah'ın hoşuna gitmedi. Osmanlılar İngilizlerin çeşitli reform taleplerinden bıkmışlardı. Daha önce İstanbul'da bulunmuş olan Almanya'nın Londra'daki elçisi İngiliz Dışişleri Bakanı'na "Sultan'ın Rusya'dan çok İngiltere'den korktuğunu ve şüphelendiğini...Ruslar onların topraklarını alırken Büyük Britanya reform [talepleriyle] sıkıntı verdiğini" söylemekteydi.[207] Bu notanın yönetime hiçbir etkisi olmamıştı.

Batı'dan beklediklerini bulamayan Ermeniler bağımsızlık gayelerine ulaşabilmek için terör eylemlerine giriştiler. İstanbul,

206 Shaw & Shaw, s.207.
207 Colin L. Smith, *The Embassy of Sir William White*, s.44-45.

Trabzon, Erzurum ve Van gibi şehirlerde zengin Ermenilerin ve Rusların destekleriyle Ermeni Devrimci Dernekleri kurulmuştu. Bunların en şiddetlileri Osmanlı topraklarındaki Ermenilere silah ve cephane gönderen Tiflis'teki milliyetçilerdi. Tebriz'deki Ermenilerin gönderdiği ajanlar sınırdaki Müslüman köylerinde tedhiş yaratıyordu. Ermeni terör faaliyetlerinin, sonunda Rusya'daki Ermenileri de Rusya'ya karşı isyana götürebileceğinden çekinen Çar III. Aleksander desteğini çekmeyi uygun buldu. Ermeni faaliyetleri Çarın Kafkaslar'ı Ruslaştırma çabalarına aykırıydı.[208] Ermeni isyancılar Doğuda tedhiş çeteleri örgütleyerek vergi tahsildarlarına, postacılara ve kadılara saldırmaya, köyleri toptan katletmeye ve Ermeni köylüleri ve esnafı kendilerini saklamaları ve beslemeleri için ölümle tehdit etmeye başladılar. Amaçları Türkleri misilleme yapmaya zorlamak ve Ruslar ile İngilizlerin müdahalesini sağlamaktı. Müslümanların misilleme yapması devlet tarafından engellense de artık Ermenilerle birlikte yaşayamayacakları anlaşılmıştı.[209] İmparatorluk içinde başarılı olamayınca Ermeniler imparatorluk dışında faaliyete geçtiler. Fransa ve İsviçre'deki Ermeni öğrenciler 1886'da Hınçak örgütünü, Rusya'daki Ermeniler de 1890'da Taşnak'ı kurdular. Zamanla İstanbul, Trabzon, Van, Erzurum ve Halep gibi şehirlerde ve daha küçük yerlerde merkezler kurdular. Bunların yarattıkları tedhiş hareketleri ve bunları önleme gayretleri 1890'ların ilk yarısında devam etti. Hamidiye Alayı'ndan bir bölüğün civardaki Müslüman köylerine Ermenilerin yaptığı vahşete Sason'da karşılık vermeleri Avrupa'yı gene ayağa kaldırdı. Kışkırtmaları ve Ermeni terörünü görmezden gelen Avrupa 25 köyde 20.000 Ermeni öldürüldüğü iddiasıyla Osmanlı hükümetini suçladı. Osmanlı ve yabancılardan oluşan bir komisyon bu iddiaların abartılmış olduğunu tespit etse de Avrupa basını ve politikacıları Türkler hakkında en kötü şeyleri dile ge-

208 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.I, Kısım I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s.67.

209 Shaw & Shaw, s.202-203.

tirdiler. Olaylar 1895 ve 1896'da da devam etti. İngiliz ve Fransızların dikkatini çekmek için Ağustos 1896'da bu iki devletin ortak olduğu Beyoğlu'ndaki Osmanlı Bankası'na saldırıp çalışanları rehin aldılar. İkinci bir Ermeni grubu Babıâli'ye baskın yapıp birçok memuru yaraladılar ve bomba, tüfek ve tabancayla etraftaki masum insanları öldürdüler ve yaraladılar. Daha sonra cuma namazına giden Padişah'a bomba attılar. Padişahı koruyan 20 muhafız öldü. Bu terör olayı sonlandırıldı; ama Avrupalı güçlerin araya girmesiyle, Padişah Doğudaki Müslümanların çoğunluk olduğu bölgelere bile Hıristiyan yönetici atamayı ve Ermeniler için genel af çıkarmayı kabul etti.[210] Lord Salisbury, Rus Çarının rızasını aldı ve İngiliz Donanmasını İstanbul'a getirerek Padişah'a Ermeni isteklerini kabul ettirmek için baskı yapmayı denedi. İngilizler Rusların Asya'dan uzaklaşmasını, Hindistan ve Çin'de İngiliz çıkarlarına zarar vermesini önlemek için dikkatlerini Osmanlı Devleti'ne çekmek istiyordu. Ortadoğu'da İngiliz denetiminin artmasından endişe eden Çar bu tek taraflı baskıya rıza göstermedi. Kısa bir süre içinde Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler normale döndü. Ermeniler gene yüksek devlet görevlerine getiriliyor, tüccarlar ve çiftçiler kazançlı işlerine devam ediyordu. Ermeni çoğunluğunun desteğini alamayan isyancılar ve onların varlıklı destekçileri, başta Amerika olmak üzere yabancı ülkelere göç ettiler ve Türkleri karalama kampanyalarını sürdürdüler. Bu yıllarda İngiliz basını Türklerin masum (!) insanları katlettiği yalanlarını devamlı yayımlamaktaydı. Bu durumun haksızlığını ortaya koymak için bir İngiliz politikacı, Sir Ashmead-Bartlett, silah deposu olarak kullanılan bir Ermeni kilisesinden çıkan silahların İngiltere'ye gönderilip Parlamento yakınlarında sergilenmesine aracılık etmişti.[211]

İngiltere'nin Ermenilere reform söylemleriyle Osmanlı yönetimini taciz etmesinin asıl nedeni artık parçalanacağına inandığı

210 *Age.*

211 Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931, s.45.

İmparatorluğun mirasından azami derecede yararlanma isteğiydi. 1895 yazında İngiliz Başbakanı Lord Salisbury Osmanlı topraklarının paylaşılması konusunda Almanya'ya bazı öneriler götürdü. Fakat görünüşte Padişah'la iyi ilişkiler içinde olan Almanlar bu süreci başlatanlar arasında olmak istemedi.[212]

Değişen İngiliz Politikası ve II. Meşrutiyet

Terör çeteleri 1900'ler başlarken Makedonya'da gene yöneticilere saldırmaya, Müslüman ve Hıristiyan ayırmadan kendi fikirlerini kabul etmeyen herkesi öldürmeye, yabancıları ve yerli zenginleri fidye için kaçırmaya başladılar. Osmanlı hükümeti bütün bunlarla başa çıkmak ve asayişi temin etmek için büyük gayretler gösterdiği halde gene suçlanıyordu. Hükümetin gerçekleştirdiği reformlar beğenilmiyordu. İngiltere artık Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki gücünün artmasını engellemek ve Makedonya sorununu çözmek üzere Rusya'yla işbirliğine yanaşıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yürüttüğü, Osmanlı Devleti'nde reformların teşviki ve ülkenin bütünlüğünün korunması gibi politikalar Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların özgürlüğünü sağlamak ve Rusya'nın Orta ve Yakındoğu'ya inerek İngiliz siyasi ve ticari üstünlüğüne zarar vermesini önlemek için düşünülmüştü. Yüzyıl biterken artık durum oldukça değişmekte ve her an parçalanacağı düşünülen imparatorluk toprakları için yeni anlaşmalar gerekmekteydi. Yunan Savaşında kazanılan zafer, diplomatik yenilgiye rağmen, İslam dünyasında Halifeye karşı olumlu bir hava yaratmış, bir yandan Abdülhamit'e güven kazandırırken bir yandan da birçok kişiyi gelecek için umutlandırmış ve gayrete getirmişti. Halifenin saygınlığının İslam dünyasında yükseldiğini düşünen İngilizler Mısır ve Hindistan Müslümanlarının uyanışından çekinerek karşı tedbirler almaya başladılar. Merkezden uzak Kuveyt, Necid, Hicaz ve Yemen gibi Arap vilayetlerinin şeyhlerini Os-

212 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.I, Kısım I, s.86-87.

manlı yönetimine karşı kışkırttılar. 1897-1898 yıllarındaki Yemen ayaklanması bölgedeki Osmanlı egemenliğine uzun süre ara verecektir.[213] Daha sonra petrol konusu önemli olmaya başladığında İngiltere kesin olarak bölgeyi ele geçirmeye çalışacaktır.

Yüzyılın başında İngiliz dış politikasının ilgisi Mezopotamya ve Basra Körfezi üzerinde yoğunlaşıyordu. İngiltere, Hindistan valisi marifetiyle körfezdeki Arap şeyhlerini bazı anlaşmalarla kendisine bağlamıştı. Balkanlar'daki çıkarları Hindistan yolu ve Doğu ticareti çıkarlarına kıyasla çok önemsizdi. Bu nedenle Balkanlar'ı ve İstanbul'u gözden çıkararak 1907'de Rusya'yla bir anlaşma (Anglo-Rus Antantını) yaptı.[214] Zaten Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları büyük ölçüde paylaşılmıştı. 8-9 Haziran 1908'de İngiltere Kralı ve Rus Çarının Reval'de buluşması, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı mirasını paylaşma konusunda anlaştıkları şeklinde yorumlandı.[215] Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Baron von Aehrenthal'ın Ocak 1908'de yaptığı bir konuşmada, Yeni Pazar sancağından geçen Saraybosna-Mitroviçe demiryolu hattının tamamlanacağını bildirmesi, Genç Türkler ve özellikle subaylar arasında kızgınlık yaratmıştı. Berlin Antlaşması'ndan sonra Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgalini hatırlatan bu davranış dış güçlerin Selanik yönünde yeni bir saldırısı olarak görülmüştü. Genç Türk ve devrim eylemlerinin Makedonya'da başlaması bir tesadüf değildi. Genç Türk hareketi ile Makedonya sorunu arasında doğrudan bir ilişki vardı.[216] Jön Türkler ve özellikle Rumeli'deki askerler Abdülhamit'in kötü yönetimini sonlandırarak ülkenin kurtuluşunu başlatmak zamanı geldiğine hükmettiler. Gizli ihtilal

213 *Age*, s.124-125.

214 Feroz Ahmad, *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, c.1, 2008, s.141; Shaw & Shaw, s.210-211.

215 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.I, Kısım I, s.443; Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya*, c.II, s.67; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, 1968, s.207.

216 René Pinon, *L'Europe et la Jeune Turquie: Les Aspects Nouveaux de la Question d'orient*, Perrin et Cie., Paris, 1913, s.60-61.

cemiyetinin fedaileri Makedonya dağlarına çıkarak saraya karşı isyanı başlattılar. İhtilalciler kısa zamanda Abdülhamit'e Mithat Paşa'nın 1876'da hazırladığı Anayasa'yı yeniden kabul ettirdiler. Abdülhamit sözde ülke modernleşinceye kadar geçici olarak kapattığı Millet Meclisini açmaya söz verince 23 Temmuz 1908'de ikinci kez Meşrutiyet ilan edildi.

İkinci Meşrutiyetin ilanından hemen sonra Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesine ve Orta Avrupa'da dengeyi bozmasına kızan Rus Çarı da "Üç İmparator Ligi"nden çekilerek Fransa ve İngiltere'yle Üçlü Antant'a (Triple Entente) katılmıştı. İngilizler, Alman yanlısı bir siyaset izleyen Abdülhamit'in padişahlığının sona ermesiyle Osmanlı Devleti'nde daha olumlu bir karşılık bulacaklarını ümit ettiler. Ancak bu ikinci meşruti Anayasa da İngilizlerde korku yarattı. İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey 31 Temmuz 1908'de yazdığı bir bildiride, başarıyla gerçekleştirilen böyle anayasal bir gelişmenin "Genç Mısırlıları" veya Hindistan'daki bağımsızlık hareketini nasıl etkileyeceği endişesini dile getirmişti.[217] Grey, Ağustos 1908'de İstanbul'daki elçisine yazdığı mektupta, İngiliz ticaretinin Türkiye'den nispeten ayrılmış olmasından ve Türkiye'de kalan yatırımcıların düşük kalitesinden duyduğu hayal kırıklığını dile getirmişti.[218]

1908'de meşruti darbeyi yapan Jön Türkler, yabancıların devlet yönetimine müdahalesini sona erdirmeyi amaçladılar. Bu nedenle, son zamanlarda etkileri Alman ve Fransızlara göre azalmış olan İngilizlere yaklaştılar, fakat beklenen desteği bulamadılar. Başarılı bir meşruti gelişmenin Mısır ve Hindistan'da özgürlükçü hareketlere neden olabileceğini düşünen İngilizler yeni rejime mesafeli davrandılar. İngiliz Dışişleri Bakanı İstanbul'daki elçisine yazdığı mektupta "Türkiye konusunda izleyeceğim rota açık;

217 Feroz Ahmad, *The Foreign Relations of the Young Turks (1908-1914)*, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul, 2013.

218 Marian Kent, *Moguls and Mandarins: Oil, Imperialism and the Middle East in British Foreign Policy 1900-1940*, Frank Cass, Londra, 1993, s.15.

daha iyi olan unsurlara yardım etmek için hazır olmalıyız, olayları iyi takip etmeli ve reform hareketine yakınlık ve cesaret göstermeli" demekteydi.[219] Reform yapacak daha iyi unsurlar kimdi? Muhtemelen İngiltere'ye zarar vermeyecek unsurlar.

Yusuf Hikmet Bayur'a göre Abdülhamit'in Anayasa'yı ilan ederek Meclisi açmasının en önemli nedenleri, Anayasa'yı uygulamazsa Rumeli'de "veliahda biat edileceğine ve hutbenin onun adına okutulacağına" dair gelen telgraf ile yüz bin kişilik bir ordunun İstanbul üzerine yürüyeceğini bildiren Serez'den gelen bir haberdi.[220] Meşrutiyetin ilanı ülkenin her yerinde büyük bir sevinç yaratmış, günlerce kutlamalar yapılmış ve imparatorluğun bir kısım ulusları arasında bir yakınlaşma olmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti rejim değişikliğini elde etmenin rahatlığıyla devlet yönetimini eski kadroyla devam ettirebileceğini ümit etmişti. Meşrutiyet ilanından bir gün önce kurulan Sait Paşa hükümetinin, Padişahın müdahaleleri yüzünden devam edemeyeceği anlaşıldı. Abdülhamit, Anayasa'nın 7. maddesinde Padişahın hakları arasında kara ve deniz komutanlığı ile askeri hareketleri yönetme görevlerinin bulunduğunu ileri sürerek harbiye ve bahriye nazırlarını kendisi atamak istedi. Asıl amacı bu mevkilere kendi adamlarını getirerek tahttan indirilme ve öldürülme tehlikelerini önlemekti. Padişahın bu isteğini, onunla zıtlaşmaktan çekindiği için kabul ettiğini söyleyen Sait Paşa istifa eder etmez konağına çağırdığı İngiliz Büyükelçiliği baş tercümanı Fitzmaurice'e Abdülhamit'in Bulgaristan veya başka devletlerle ihtilaf çıkararak iç güçlüklerden kurtulmayı tasarladığını belirtmiş.[221] Padişah'ın Meşrutiyet Devriminden önceki yetkilerini kaybetmemek için her yola başvurduğu anlaşılıyor. Ağustos ayı başında Selanik'ten gelen İttihat ve Terakki heyeti İngiliz yanlısı Kâmil Paşa'nın sadrazamlığı konusunda anlaştı. Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesi üzerine İn-

219 Feroz Ahmad, *From Empire to Republic*, c.1, s.144.
220 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.I, Kısım II, s.59.
221 *Age*, s.76.

giliz Kralı VII. Edward, teamüllere uymadığı halde Padişah'a bir kutlama mesajı gönderdi.[222] Devlet yönetiminde tecrübesiz olan İttihatçılar yabancılarla iyi ilişkiler içinde olduklarını düşündükleri eski yöneticileri görevde tutmak istiyorlardı.

Eylül ayında Rus ve Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanları Moravya'da buluşarak Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesine karşılık Rusların Boğazlar konusundaki isteklerini kabul ettiler. Bulgarlar da İngiliz ve Avusturyalılarla görüşerek bağımsızlık hazırlıkları yaptılar. Bu arada yurtiçinde gerici kışkırtmalar ve mektepli-alaylı subay çekişmeleri sürmektedir. Abdülhamit gericileri cesaretlendirecek davranışlarda bulunduğundan İttihat ve Terakki'yle arasındaki güvensizlik arttı. Medrese öğrencilerinin de askere alınması için hazırlanan tasarı öğrencileri ve din adamlarını muhalif yaptı. İttihat ve Terakki dinsizlikle suçlandı.[223]

Dış güçler Meşrutiyet'in ilanından memnun görünüp reform isteklerinden vazgeçseler de Meşrutiyet sayesinde devletin ve ulusun güçleneceğini düşünerek rahatsız oldular. İttihatçılar ülkeyi modernleştirmek, anayasal bir düzenle eski, cemaatlere ayrıcalık tanıyan "millet" sistemini kaldırmak istediler. Irk ve din ayrımı yapmadan eşit yurttaşlık yaratmayı ve devletteki Avrupa denetimine son vermeyi amaç edindiler. Bu duruma hem azınlıklar hem de yabancı devletler karşı çıktı. Dini cemaatler, özellikle Rum Patrikhanesi, kendi milleti üzerindeki rolünü korumak istiyordu. Rum işçi sınıfı bile Patriğin otoritesinden başka otorite tanımak istemiyor ve Atina'ya bağlılık duyuyordu.[224]

Avusturya 5 Ekim'de Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini bildirdi. Bulgaristan 6 Ekim'de bağımsızlık ilan etti. Yunanistan aynı gün Girit'i Yunanistan'a bağladığını açıkladı. Aslında bu gelişmeler, yıl-

222 Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931, s.199.
223 Yusuf Hikmet Bayur, *age*, s.183.
224 Feroz Ahmad, *From Empire to Republic*, c.1, s.101-104.

lardır izlenen kötü politikaların sonucu ve fiili durumun ilanıydı. Hükümet Berlin Antlaşması'nı imzalamış olan devletlere bir nota verdi ve sorunların görüşülmesi için bir konferans toplanmasını istedi. Bulgar bağımsızlığının ilk gününde İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, Türkiye'nin bu yüzden savaşa girmemesini, yeni rejim için paraya ve vakte ihtiyacı olduğunu bildirdi.[225] Aslında İngiltere bir konferans toplanmasına karşıydı. Rusya'nın Boğazlardaki statüyü değiştirmesini istemiyordu. Kâmil Paşa hükümetinin, daha doğrusu İttihat ve Terakki mensuplarının, konferans toplanması için gösterdiği çaba sonuç vermeyince daha sonra taraflarla ayrı ayrı anlaşmalar yapıldı.

1908 güzünde yapılan seçimleri İttihat ve Terakki ezici bir çoğunlukla kazanmıştı. Liberal Ahrar Fırkası İstanbul'dan bir mebus bile çıkaramadı. Buna rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti Ahrar adayı olan ve İngilizler tarafından desteklenen Kâmil Paşa'nın sadrazam olarak devam etmesini istedi. Bu iyi niyetli tutum karşısında bile Kâmil Paşa İttihat ve Terakki çoğunluğunun isteklerini önemsemeyerek keyfi bir yönetime başlayınca 1909 Şubat'ında hakkında gensoru önergesi verilerek Meclis'e açıklama yapması istendi. Kâmil Paşa, Meclis'in davetini iki kez reddedince 198'e karşı 8 güvensizlik oyuyla hükümet düşürüldü. Ertesi gün Hüseyin Hilmi Paşa sadrazam olarak atandı.[226] Kâmil Paşa Hükümetinin düşmesi İttihat ve Terakki ile muhalefet arasındaki gerginliği artırdı. İngilizler kendilerine yakın Kâmil Paşa'nın gidişini, kendi prestijlerine bir darbe olarak gördüklerinden İttihat ve Terakki aleyhindeki koroya katıldılar. İngiliz gazetelerinin tarafgir yazıları muhalifler tarafından propaganda malzemesi yapıldı. İngiltere Büyükelçisi Lowther İttihat ve Terakki aleyhtarlarını açıkça desteklemeye başladı.[227]

---

225 Yusuf Hikmet Bayur, *age*, s.116.
226 Feroz Ahmad, *age*, s.10.
227 *Age*, s.155.

Öte yandan medrese öğrencileri, alaylı subaylarca desteklenen terhis edilemeyen askerler ve bazı esnaf şeriat isteyerek hoşnutsuzluk gösterilerine başladılar. Hafız Derviş Vahdeti adında birisine *Volkan* adında bir gazete çıkarttırıldı. Gazete şeriat talebiyle modernleşme karşıtı propaganda yapmaya başladı. Derviş Vahdeti 31 Mart (13 Nisan) karşıdevrim olayından sekiz gün önce de İttihadı Muhammedi adıyla bir cemiyet kurdu. Abdülhamit'in mabeyin başkâtibine göre Abdülhamit bu şahsa gazetesi için para vermeyi reddetmiştir.[228] Fakat Padişahın oğullarından Burhanettin Efendi'nin yardımda bulunduğu ve cemiyete üye olduğu bildirilmekteydi.[229] 12-13 Nisan gecesi medrese öğrencileri (talebe-i ulûm) Sultanahmet Meydanına gelerek şeriat düzeni istediler. 1. Ordu'ya bağlı askerler de isyan ederek gerici güçlere katıldı. Hükümet istifa etmek zorunda kaldı. Padişah isyancıların taleplerini kabul etti. Bu gerici ayaklanma Makedonya'daki 3. Ordu'nun İstanbul'a gelmesiyle son buldu. Padişah sonunda tahttan indirilerek Selanik'te ikamete mecbur edildi.

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişini engellemek için İngilizler gene gerici güçlerle işbirliği yaptılar. Ahrar Fırkası'ndan İsmail Kemal'in isteği üzerine, İngiliz Elçisi Makedonya'daki konsolosuna talimat vererek çıkan isyanın anayasal rejime zarar vermeyeceğini telkin etmesini istemişti. Ahrar takımı, İttihat ve Terakki'nin ideolojik desteğine zarar vererek Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesine gerek olmadığını vurgulayarak isyancıların başarılı olmasına çalıştı. İttihatçıların uyanık davranmaları bu propagandaya engel oldu.[230] İngilizler 31 Mart vakasındaki rollerini çok iyi gizlemeye çalışsalar da gerici güçlerle işbirliği yaptıkları

228 Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi, II. Abdülhamit'in Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.60-61.

229 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.280. Padişahın Veliaht Mehmet Reşat yerine Burhanettin Efendi'yi veliaht yapmak istediği belirtiliyor ("Events in Turkey", *The Economist*, 24 Nisan 1909, s.863).

230 Feroz Ahmad, *age*, s.18-19.

anlaşılmıştı. Halide Edip (Adıvar), anılarında o günleri anlatırken Derviş Vahdeti'nin İngiliz Elçiliği baş tercümanı Fitzmaurice'in maşası olduğunu ve para yardımı aldığını belirtiyor.[231] Hüseyin Cahit (Yalçın) da yazılarında "ikiyüzlü" Fitzmaurice'in başından beri Meşrutiyet yönetimi aleyhinde bulunduğunu anlatır. İngilizlerin mali desteğiyle İstanbul'da çıkarılan *Levante Herald* gazetesinin de karşıdevrim arifesinde İttihat ve Terakki'ye karşı aktif bir rol oynadığı belirtiliyor. Uzun yıllar İstanbul'da İngiliz çıkarları için çalışan, 1894-1903 yılları arasında İngiliz Büyükelçiliğinin baş tercümanı ve 1909'da Düyunu Umumiye'nin başkanı olan Sir Adam Block, ülkesinin bu dönemde daha aktif bir politika izlemek üzere, elçiliğin bu gazeteyi satın almasını ve yönetmesini İngiliz Dışişleri'ne teklif etmişti.[232]

İsyanı bastıran ordu, anayasal rejimin koruyuculuğunu üstlendiğinden, İttihatçıların Ahrarcıları yok etmesine izin vermedi. Devlet yönetimini de sivillere bırakmak istedi. Fakat Hareket Ordusu kumandanı Mahmut Şevket Paşa, İstanbul'da ilan edilen askeri yönetimin başına geçmiş, 1., 2. ve 3. Orduların müfettişliğini de üstlenerek kabineden ve Harbiye Nezareti'nden bağımsız olarak devlet işlerine karışmaya başlamıştı. Muhalefet olarak sadece küçük bir Osmanlı Demokratik Fırkası kalmıştı. Fakat eski muhalefet mensupları örgütlenmekte gecikmedi. 1910 başında Ahali Fırkası, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye ve İsmail Kemal gibi İngiliz taraftarlarının kurduğu Mutedil Liberaller ortaya çıktı. Askeri yönetim nedeniyle açıkça siyaset yapamasalar da Meclis'teki eski temsilcileri aracılığıyla İttihat ve Terakki politikalarına karşı koymaktan geri kalmıyorlardı. Kasım 1911'de bütün muhalefet grupları İsmail Hakkı Paşa öncülüğünde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurdu.

İngilizler için ticari kazanç çok önemlidir ve bunun kesintisiz devamı için siyasi üstünlük gereklidir. Osmanlı Devleti'nde

231 Halide Edip, *Memoires*, London, 1926, s.278.
232 Feroz Ahmad, *age*, s.156.

Alman askeri ve ticari nüfuzunun artması İngiltere'yi çok rahatsız etmekteydi. Ocak 1909'da İngiliz İmparatorluk Savunma Alt Komitesi raporuna göre Basra Körfezi'ndeki İngiliz ticaret çıkarlarının korunabilmesi için siyasi üstünlüğün devamının gerekli olduğu belirtilmekteydi. Alman genişlemesi sonucu bölgedeki İngiliz ticareti zarar görürse siyasi üstünlük de aynı oranda zarar görecekti. Lord Curzon Mart 1911'de Lordlar Kamarası'nda körfezin Hindistan için deniz sınırı olduğunu, bu nedenle İngiliz politikasının temel prensibinin bölgede başka bir rakip güce izin vermemek olacağını açıklamıştı.[233]

Hindistan ticaret yolunun Avrupalılar için önemi nedeniyle, büyük keşiflerin hızlandığı 15. yüzyıldan beri denizci tüccar uluslar, Portekizliler, Hollandalılar ve 18. yüzyıldan itibaren İngilizler, bölgede faaliyet alanları kurmak istemişlerdir. Ancak Yavuz Sultan Selim'in seferleriyle Osmanlı Devleti'ne katılan bu topraklarda Osmanlı egemenliği Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren yerleşmişti. Osmanlı yönetiminin yerli Arap yöneticilere çok müsamahalı davranmaları yüzünden, İngilizler 19. yüzyıl ortalarında bölgedeki şeyhlerle işbirliği yaparak nüfuz alanlarını yaratmaya başlamışlardır. Meşrutiyet ilanından hemen sonra, Avusturya, Bulgar ve Yunanların Avrupa'daki Osmanlı topraklarını gasp etme gayretleriyle uğraşılırken Basra Körfezi'nde de İngiliz gaspıyla mücadele etmek gerekiyordu. 1908 sonlarında yerli halk arasında çıkan bir anlaşmazlıkta ahalinin Basra Valisinden çözüm için yardım istemesi üzerine, Basra Valisi mahalli kaymakama halkla iyi geçinmeyi öğütleyince İngilizler gene işe karışmıştı. Basra'daki İngiliz Konsolosu, Basra Valiliğine "İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin Katar yarımadasındaki hükümranlık haklarını tanımadığını, dolayısıyla oralara müdahaleyi de hoş karşılamayacağını" bil-

233 Marian Kent, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire 1900-1923", Marian Kent (ed.) *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* içinde, Frank Cass, London, 1996, s.173.

dirmiştir.[234] İngilizler benzer olaylarla sürekli diplomatik sorunlar yaratarak Osmanlı Harbiye ve Hariciye Nezaretlerini uğraştırmaktaydı. Osmanlı Devleti Mısır'da yaptığı gibi davranamazdı ve Irak'taki hükümranlık haklarından vazgeçemezdi. Irak İstanbul'a milletvekili gönderen bir vilayetti. Güçlü bir lobi oluşturan bu temsilciler İngiliz nüfuzunun bölgedeki yükselişinden endişe duyuyorlardı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Haziran 1809'da İngiliz Lynch şirketi imtiyazının yeniden düzenlenmesi, bu şirketin Dicle ve Fırat taşımacılığında eski tekel durumuna gelmesini sağlamak amacıyla yaptığı baskılar üzerine Arap temsilciler etkili olmuş ve İngiliz planı gerçekleşmemişti. Bu durum kısmen de olsa yıl sonunda Lynch'e imtiyaz veren Sadrazamın istifasına ve hükümetin düşmesine neden olmuştu.[235] Bu koşullar altında çok istese de İttihatçıların İngiltere'ye güven duyması mümkün değildi.

İttihatçıların sivil kanadı, asker kanadın Alman nüfuzuna girmesinden hoşnut değildi. Belki de bu nedenle Lynch şirketi imtiyazı işinde İngiliz tarafında olmuşlardı. Hilmi Paşa'dan sonra kurulan hükümet, Lynch şirketine verilen imtiyazı geri çektiği gibi, başka İngiliz şirketlerine de Irak'ta imtiyaz vermeyi reddetmişti. Bu hükümet döneminde İngilizler hep düşmanca davrandılar. Büyük mali sıkıntılar içinde bulunan devlet Avrupa'dan borç alabilmek için uğraşırken İngilizler hep köstek oluyordu. 1910'da Fransa'yla yapılan borç görüşmeleri sırasında Fransızlar olmayacak taleplerde bulunduğunda ve Osmanlı maliyesini ele geçirmeye çalıştıklarında İngilizler Fransızların yanında olmuş ve borç verilmesini engellemişlerdi. Sonunda gerekli para Almanya'dan sağlanmıştı.

Dış güçlerin kışkırtmalarıyla Arnavutlar da özerklik ve bağımsızlık taleplerine başlamışlardı. İsyancılar İtalyanlardan ve

234 Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s.127-128.

235 Marian Kent, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire", s.183; Feroz Ahmad, *From Empire to Republic*, c.I, s.161-162.

Karadağlılardan yardım alıyorlardı. 1910 ayaklanmaları genel af çıkarılarak ve Arnavutların zararları tazmin edilerek bastırılmıştı. 1911 başında Katolik Arnavutların başlattığı ayaklanmalara kısa zamanda Müslümanlar da katılmıştı. Askere alma ve vergi toplama işlemlerinin iki yıl için durdurulması bile ancak kuzey Arnavutluk'ta etkili olmuş, güneyde isyan bütün hızıyla devam etmişti. İtalyanların Libya'ya saldırmasıyla özerklikten çok daha fazlasını elde edeceklerini anlayarak isyana devam etmişlerdi. Arnavut isyanı Türk milliyetçiliğinin çıkışına önemli katkı sağlamıştı. Türk aydını çeşitli ulusları birleştirerek bir Osmanlı milleti yaratılamayacağını anlamıştı. "Türk" sözcüğü kullanılarak cemiyet kurulması ve dergiler çıkarılması bugünlerde başlamıştı.

İtalyan ve Balkan Savaşları

İtalya 1870'te birliğini tamamladıktan sonra, Avrupa'nın büyük güçleri gibi sömürgeler ele geçirip bir imparatorluk kurmak ve Roma İmparatorluğu'nun şanlı günlerini yeniden yaratmak hayaline kapıldı. 1885'te Kızıldeniz'den Etiyopya'ya çıkarak yıllarca orada tutunmaya çalışmıştı. 1895'te uğradığı ağır yenilgi onları durdurdu. Yüzyılın sonlarında İtalya Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki gerilemesini yakından izliyor, Arnavutluk'ta bir etki alanı yaratmaya çalışıyor, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'yla birlikte Üçlü İttifak'a girerek Osmanlı topraklarında kendisine bir pay arıyordu. Fransa, 1900'de kendisinin Fas'ı almasına karşılık İtalya'nın Trablus'u almasına izin vereceği konusunda İtalya'yla anlaşmıştı. İki yıl sonra Avusturya da Bosna-Hersek'teki emellerini gerçekleştirme yolunda gürültü çıkarmasın diye İtalya'yı destekleme sözü verdi. Mısır'ı işgalden sonra biraz yalnızlık çeken İngiltere de Üçlü İttifaka katıldı. Rusya ise 1909'da Boğazların Rus gemilerine açılmasını destekleme karşılığında İtalyan işgal arzularını onayladı. Almanya ve Avusturya İtalyan saldırısının kendileri için yeni bir kriz yaratma ihtimalinden kork-

makla birlikte İtalya'nın Fransa ve İngiltere'ye daha fazla yakın olmasını istemedikleri için İtalya'ya yakın durdular. Bu arada İtalya, Libya'da etki alanı elde etmek için ticari tesisler kurmakta ve yerli halktan ileri gelenlerle ilişkilere girmekteydi. 1907'de Banca di Roma Trablus'ta faaliyete geçmiş, daha sonra iki şube daha açmış ve 12 ticaret temsilciliği kurmuştu. Böylece kolay bir işgal için ortam hazırlanmıştı.

Sonunda bütün bu garantileri alan İtalya, Trablusgarp ve Bingazi'deki İtalyan vatandaşlarının kötü muamele gördüğü bahanesiyle 1911 Eylül sonunda savaş ilan ederek Trablus'u bombaladı ve kısa zamanda kıyılarda tutunarak Trablus ve Bingazi'yi ilhak ettiğini bildirdi.[236] 1910'da başlayan Yemen isyanını bastırmak için askerin oraya nakledilmesi ve eski silahların yenilenmek üzere, İtalyanların gözü önünde İstanbul'a gönderilmesi İtalyanlara iyi bir fırsat vermişti. İstanbul'dan gönderilen sınırlı takviye birlikleri İtalyanların Libya içlerine ilerlemesini önlemişti, ama kıyılar zaten işgal edilmişti.

Tamamen yalnız kalan Osmanlı Hükümeti ve İttihatçılar umudu İngiltere'ye yaklaşmakta aradı. Hüseyin Cahit (Yalçın) gibi yazarlar İngiltere'yi darıltmamak için İslam birliği ve Mısır sorunu konularının basında yer almamasını önerdi. İtalyanlarla iyi ilişkiler içinde olmakla övünen İbrahim Hakkı Paşa sadrazamlıktan istifa ettiği için yerine Sait Paşa gelmişti. Sait Paşa İngiltere'nin savaşa müdahalesini isteyen resmi bir bildiri gönderdi. Bir ay sonra da İngiltere'ye ittifak teklifinde bulundu.[237] İngiltere bu öneriyi kesin bir dille reddetti.

Yeniden alevlenen Balkan kargaşası Libya'da savaşın devam edemeyeceğini gösteriyordu. Bu savaş İtalya için umduğu kadar kolay olmamıştı; ama sonuç umduğundan daha iyiydi. 15 Ekim 1912'de Lozan yakınlarındaki Uşi (Ouchy) şehrinde yapılan antlaşmaya göre Osmanlı ordusu Libya'dan çekildi. İtalya, Libya'dan

236 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.289-290.
237 Feroz Ahmad, *age*, s.163.

başka, Ege'de 12 Adayı da işgal etti. Padişahın adının cuma hutbesinde okunması, dini vakıflar için gerekli kadı ve hocalara izin verilmesi karşılığında 12 Ada İtalya'ya bırakıldı.[238]

Henüz İtalya'yla barış antlaşması imzalanmadan 8 Ekim'de Karadağ, Kuzey Arnavutluk'a saldırarak savaş başlattı. Arkasından diğer Balkan müttefikleri İstanbul'a nota göndererek Hıristiyan valiler ve meclisler tarafından yönetilmek üzere Osmanlı ordusunun topraklarından tamamen çekilmesini talep ettiler. Bu durum karşısında savaş kaçınılmaz oldu. Dörtlü ittifakın saldırıları Osmanlı Devleti için tam bir felaketti. Dört müttefikten üçü (Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan) Slav ırkındandı ve uzun zamandan beri Ruslar tarafından hazırlanıyorlardı. Yunan donanması sadece Ege'deki adaları almakla kalmamış, Anadolu'dan Rumeli'ye gönderilecek takviye ve yardımı da engellemişti. Abdülhamit devrinde donanma Haliç'te çürümeye terk edildiğinden Yunan donanmasının karşısında duracak bir güç yoktu. Sırplar ve Yunanlar Makedonya ve Arnavutluk'a saldırırken Bulgarlar büyük bir hızla Trakya'ya girmiş, Edirne'yi kuşatarak Çatalca'ya kadar ilerlemişti.

Savaştan önce, Balkan ittifakıyla ilgili gizli haberler sızmaya başlayınca büyük devletler savaş çıkarsa Balkanlar'da sınır değişikliğini kabul etmeyeceklerini açıkladılar. Alman subayları tarafından eğitilen Osmanlı Ordusunun yenilemeyeceğini düşünüyorlardı ve İttifakın çok büyük orduları ortaya koyamayacaklarını sanmışlardı. Fakat savaşta toprak kaybeden Osmanlılar olunca hemen fikir değiştirdiler. Bulgar ve Makedon komitacılar ve gönüllüler de ordularıyla savaşa katılarak Rumeli'de yaşayan Müslüman Türkleri hunharca katledip topraklarını aldılar. Edirne, Selanik, Serez, İşkodra ve Kosova'da Müslüman halka yapılan zulüm ve katliamlar bu haydut komitacılar tarafından gerçekleştirildi.[239]

238 Shaw & Shaw, *age*, s.293.

239 Bu katliam ve tecavüzler Bilal Şimşir'in (*Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri*

Trablusgarp Savaşı sırasında İtalyanların bazı adaları işgal edip Çanakkale Boğazı'nı ablukaya almaları İttihat ve Terakki'nin ve Mahmut Şevket Paşa'nın itibar kaybına yol açtı. İttihatçılar daha fazla güç kaybetmeden 1912 baharında erken seçime gittiler. Makedonya'da taraftar kaybetmelerine rağmen seçimden büyük bir zaferle çıktılar. Fakat yaz aylarında kendilerine Halâskâr Zabitan (kurtarıcı subaylar) diyen bir muhalefet grubu ortaya çıktı ve Hükümete ültimatom vererek Mehmet Sait Paşa kabinesini düşürdü. Liberal yönetim Ahmet Muhtar Paşa'nın sadrazamlığı altında işbaşına geldi. Şevket Süreyya Aydemir bu Halâskâr Zabitan grubunu şöyle anlatmıştı:

> "Bu grup ordu içinde gizli bir örgüttür. Orduya siyaset girmesin, ordu siyasetten ayrılsın diye çalıştığını ilan eder. Ama orduya siyaseti, en zararlı şekilleriyle sokar. Bu yolda en zararlı teşebbüslere başvurur. Balkan Harbinde ordunun dağılışında onun ve benzeri faaliyetlerin saçtıkları tohumları da etkili saymak lazımdır."[240]

Balkanlar'daki facia ve sefalet binlerce Müslümanın İstanbul'a akın etmesine yol açmakta ve bu trajedi yayılmaktaydı. İstanbul'da maaşları ödenemeyen memurlar protesto gösterileri yapıyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti bütün vatanseverleri göreve çağırarak partiler üstü bir koalisyon hükümeti kurulmasına çalışıyor ve bu felaketlere son vermek istiyordu. Fakat Halâskâr Zabitanlar İttihat ve Terakki'yi yönetimden uzak tutmaya azmetmişti. 28 Ekim'de kendilerine daha yakın buldukları Kâmil Paşa'nın sadrazam olmasını sağladılar. Kasım başında Osmanlı Hariciyesi Fransız elçisine savaşı durdurmak için büyük devletlerin arabuluculuğunu istediğini bildirdi. Kâmil Paşa, 7 Kasım'da, İngiliz Dışişleri Bakanı Grey'e yazdığı mektupta İngiltere'nin Halife'ye bağlı

Kırımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2017) kitabında ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

240 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya*, c.II, s.254.

yüz milyon Müslüman tebaası olduğunu hatırlatarak Kırım Savaşı'nda olduğu gibi yardım beklediklerini belirtiyordu.[241] İngiliz hükümeti bu gelişmelerden memnun olmuştu. 10 Kasım'da, İngiltere Başbakanı'nın akşam yemeğinde Lloyd George kadehini Balkan müttefikleri için kaldırmış, "bu gece bir temsilcisi aramızda olan, Türkleri Avrupa'dan çevirip geldikleri yere gönderen, müttefiklerin şerefine içelim" demiş ve bütün gece savaş hakkında konuşmuştu. Yunan asıllı İngiliz vatandaşı John Stavridi de Lloyd George'un Türk'ün pılı pırtısını toplayıp Avrupa'dan kovulmasını istediğini, kendisinin de Türk'ün İstanbul'a bile sahip olmasına taraftar olmadığını söylemişti. Kanaatine göre en iyi çözüm İstanbul ve Çanakkale'nin uluslararası yönetimiydi. Büyük güçler artık Doğu Sorununun çözülmek üzere olduğuna inanıyorlardı. Ancak İstanbul'un Bulgarların eline geçmesine razı olmayacaklardı. İngiliz Dışişleri Bakanı Grey İstanbul'un "tarafsız ve serbest şehir" (internationalized and free city) olmasını düşünürken Rus Dışişleri Bakanı Sazanof İstanbul'un şimdilik Osmanlı'nın "zayıf ellerinde" kalmasını tercih ediyordu."[242]

Kâmil Paşa, ayrıca, Avrupa güçlerinin donanmalarını İstanbul'a getirip şehri Bulgarlara karşı korumalarını teklif etti. İttihat ve Terakki, hükümetin bu şekilde teslim olmasına razı değildi ve mücadeleyi savunuyordu. Hükümet İttihatçıları yakalatıp hapse atmaya başlayınca bazıları Avrupa'ya kaçtı. Barış görüşmeleri Grey'in arabuluculuğuyla devam etti. Edirne Bulgarlara bırakılarak Osmanlıların Karadeniz'de Mutlu (Midye) ve güneyde Enez arasında çizilecek bir hattın doğusuna çekilmesi önerildi. İttihatçılar Edirne'nin düşmana bırakılmasına razı olmayınca Enver Bey'in önderliğindeki ordu Babıâli'deki kabine toplantısını basarak Kâmil Paşa'yı silah zoruyla istifaya zorladı. 23 Ocak 1913'te politikaya fazla karışmayan Mahmut Şevket Paşa sadrazamlığa

241 Feroz Ahmad, *age*, s.165.

242 Feroz Ahmad, *The Young Turks Struggle for the Ottoman Empire, 1914-1918*, Bilgi University Press, İstanbul, 2019, s.31-32.

getirildi ve sadece üç İttihatçı yeni kabinede yer aldı. Londra'daki barış görüşmeleri anlaşmazlığa düşünce Bulgarlar yeniden Edirne'yi bombalamaya başladılar, Trakya'da binlerce sivil Türk'ü katlettiler.[243]

Babıâli baskınıyla iktidardan uzaklaştırılan Kâmil Paşa, Kahire'ye giderek İngilizlerin Mısır'daki birinci adamı Lord Kitchener'la görüştü. İktidara gelmek için İngiltere'nin desteğine karşılık ülke yönetiminde yabancı kontrolünü kabul etti. Karşı bir darbeyle İttihat ve Terakki'yi tamamen yok etmek ve tekrar iktidara geçmek isteyince tutuklandı. Sonunda hükümet Midye-Enez hattının doğusuna çekilerek Girit'teki bütün haklarından vazgeçmeyi ve Ege'deki adalar ile Arnavutluk sınırı konularını büyük devletlere bırakmayı kabul ederek Londra Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Kâmil Paşa tutuklu olsa da Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki'ye darbe çalışmalarını hızlandırdı. Sadece sadrazamı değil, Kâmil Paşa'yı iktidardan uzaklaştıran herkesi öldürerek intikam almak istiyordu. 11 Haziran'da sadece Mahmut Şevket Paşa'yı katledebildiler. Komplonun ortaya çıkmasıyla İstanbul'da sıkıyönetim ilan edildi. Muhalif Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın suikasta karıştığı, planların Padişahın damatlarından biri olan Salih Paşa'nın konağında hazırlandığı ve Prens Sabahattin'in de komplonun içinde olduğu anlaşılmıştı.[244] Sabahattin, Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey'le birlikte kayıplara karışmıştı. Bunların İngiltere Elçiliği baş tercümanı Fitzmaurice ve

243 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.296.

244 Katillerden kahveci Topal Tevfik yakalandı ve İstanbul Muhafızı olan Cemal Bey'in önüne çıkarıldı. Kendisini meydanda bırakarak otomobille kaçan diğer katilleri ele verdi. Divanıharpte yargılanan Salih Paşa ve diğer 23 kişi idama mahkûm edildi. Bu olaydan birkaç ay önce de Prens Sabahattin'in özel sekreteri Satvet Lütfi Beyin nezaretinde hükümet aleyhine beyanname basarken yakalananlar olmuştu. Cemal Bey (Paşa) hatıralarında sorgulamalar sırasında Prens Sabahattin'in 31 Mart gerici ayaklanmanın birçok tertipçisinden biri olduğunun ortaya çıktığını söylüyordu. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya*, c.II, s.400-401; Cemal Paşa, *Hatıralar*, yay. haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.28-32.

Askeri Ataşe Binbaşı Tyrrell'in yardımlarıyla kaçtıkları anlaşılır. Cemal Paşa hatıralarında Fitzmaurice'ten "Mahmut Şevket Paşa suikastının hakiki tertipçisi olan bu şeytan ruhlu adam" diye bahsediyor. 1913'te Elçi Lowther'in yerine İstanbul'a Sir Louis Mallet gönderildiğinde İttihatçılar Şevket Paşa suikastındaki rollerinden dolayı Fitzmaurice ve Binbaşı Tyrrell'in İngiltere'ye gönderilmesini istediler. Bu talep derhal yerine getirildi.[245]

Makedonya topraklarını Sırp ve Yunanlara kaptırmak istemeyen Bulgarlar bunlara karşı saldırıya geçince Edirne'yi kurtarma çabaları hız kazandı. 22 Temmuz'da Enver Bey komutasındaki ordu Edirne'ye girdi ve Batılı güçlerin tereddütlerini rağmen Osmanlı hükümetinin kararlı tutumu Edirne ve Trakya'nın önemli bir kısmını kurtardı. Sertleşen yönetime rağmen İttihat ve Terakki kaybettiği prestijinin bir kısmını geri kazandı.[246]

Ekonomik ve Siyasi Çıkarlar

İngilizler Mısır'a ve Basra Körfezi'ne yerleşerek Hindistan yolunu güven altına aldıktan sonra, Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz yatırımları azalmaya başladı. İngilizler İzmir-Kasaba demiryolunu 1894'te Fransızlara, Adana-Mersin hattını 1896'da Almanlara sattılar. Osmanlı Bankası'ndaki paylarının bir kısmını Fransızlara sattıklarından, bankanın yönetimini de çoğunlukla Paris'teki merkeze bıraktılar. Diğer Avrupalı tüccarların rekabeti ve Anadolu halkının yoksullaşması nedeniyle İngiliz tacirlerin kazancı azalıyordu. Artık gayretlerini sömürgeleri üzerinde yoğunlaştırırken Osmanlıya indirilecek ölümcül darbeyi bekleyebilirlerdi.

İzmit-Ankara demiryolu hattını 1893'te tamamlayan Almanlar, bu hattı Bağdat'a kadar uzatmak niyetindeydiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda artan Alman nüfuzunu çıkarlarına aykırı bulan İn-

245 Feroz Ahmad, *From Empire to Republic*, c.1, s.157.
246 Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.64-65.

giliz ve Fransızlar böyle büyük bir yatırımı Almanlara bırakmak istemediler. 1898 ve 1899 yıllarında Anadolu'dan Bağdat'a demiryolu yapmak üzere Nafıa Nezareti'ne birçok başvuru yapıldı. Büyük güçler rekabeti iyice kızıştı. Rus sermayesinin Rusya dışına çıkmasını istemeyen Ruslar bile bu rekabetten geri kalmamıştı.[247] Bir İngiliz yatırımcı, nezarete Suriye kıyısından Bağdat'a uzanan bir proje sunmuştu. 1899 Ekim'inde Boer Savaşı'nın patlak vermesi ve İngilizlerin dikkat ve gayretlerini Güney Afrika'daki sömürgelere çekmesi projenin bırakılmasına neden olmuştu. Bundan sonra, bir süre Bağdat demiryolu projesi önemini yitirdi. İngiliz Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Curzon İngiliz çıkarlarını korumanın en iyi yolunun Mısır'ı sıkı tutmak, Süveyş Kanalı'nın güvenliğini korumak, İngiltere ve Hindistan arasındaki ulaşımı hızlandırmak ve ucuzlatmak olduğunu belirtmişti. 1870'lerde popüler olan demiryolu konusu artık İngiltere için kapanmıştı.[248] Curzon 1898'de Hindistan Valisi olduktan sonra Kuveyt Şeyhiyle gizli bir anlaşma yapmış, İngiliz hükümetinin izni olmadan hiçbir yabancı güce toprak verilmemesini sağlama almak istemişti. İngilizler için önemli olan Basra Körfezi'nin güvenliğiydi. İngiliz basınında bazı yazarlar "Anadolu ve Mezopotamya'da Almanların bulunması Rusya'nın orada yer edinip İngiliz ticaretinin yüzüne kapıyı çarpmasından daha iyidir" diye yazmıştı.[249] Bununla birlikte İngilizlerin korkuları tamamen yok olmamıştı. İngiliz Liberal Parti lideri Lord Rosebery 1900'de Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada "İmparatorluğun prestijinin çizildiği gün, birisi [İrlanda] sizden nefret eden bu iki adaya hapsedilmiş olursunuz. Gittikçe

247 Edward Mead Earle, *Turkey, The Great Powers and The Bagdad Railway: A Study in Imperialism*, The MacMillan Company, New York, 1923, s.58-59. Kont Vladimir Kapnist'in 1898'de geliştirdiği bir proje Nafıa Nezareti tarafından ciddi bir şekilde incelenmişti.

248 William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, Alfred A.Knopf, New York, 1965, 636.

249 *Age*, s.642-643.

artarak biriken düşmanlarımızın kini kafamıza inecek" demişti.[250] Bağdat demiryolu "şu veya bu şekilde Basra Körfezi'ndeki İngiliz varlığına zarar verecekti".[251]

Düyunu Umumiye idaresinde İngiliz alacaklıları temsilen bulunan Adam Block, aynı zamanda Düyunu Umumiye konseyinin dönüşümlü başkanı ve İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası'nın da müdürüydü. Muhtemelen Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz ticari çıkarlarını değerlendirebilecek en yetkin kişiydi. Düyunu Umumiye idaresindeki işinden dolayı Osmanlı kamu görevlisi olduğu halde İngiliz elçiliğiyle devamlı temas halindeydi. 1894 ve 1903 yılları arasında elçiliğin baş tercümanlığını yapmıştı. 1903'te elçilikteki görevi sona erdiği halde İngiliz Dışişleri'ne tavsiye vermeye devam etti. 1906'da Osmanlı topraklarında Fransız ve Alman nüfuzunun arttığını ve İngiltere'nin aşınmış olan durumunu güçlendirmesi gerektiğini Dışişleri'ne bildirdi.[252] O zamanki diplomatik çevrelerde hâkim olan düşünce şuydu; hangi ülke Osmanlı topraklarında çok yatırım yapmışsa Osmanlı mirasından o ölçüde büyük bir pay alacaktır. Bu nedenle İtalya gibi dünya siyaset sahnesine yeni giren ülkeler bile "ben de buradayım" diyebilmek için ufak tefek yatırımlar yapıyordu. Block, Dışişleri'ne yaptığı tavsiyesini gerçekleştirmek için çok çalıştı. Uzun tereddütlerden sonra, 1909'da bir grup İngiliz yatırımcı tarafından ve Sir Ernest Cassel'in liderliğinde Türkiye Bankası (The Bank of Turkey) kuruldu.[253] Dışişleri'nin büyük desteğiyle kurulmasına rağmen, güçlenip diğer yabancı kuruluşlarla rekabet edebilecek duruma gelemedi. Biri İstanbul Şehremini, diğeri Osmanlı Hazinesinin olmak üzere sadece iki

250 René Pinon, *L'Europe et la Jeune Turquie*, s.14.
251 Edwin Pears, "The Bagdad Railway", *Contemporary Review*, c.94, 1908, s.585.
252 Marian Kent, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire", s.176.
253 Marian Kent, "An Agent of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy", *The Historical Journal*, c.18, sayı 2, 1975, s.371-372; David McLean, "Finance and 'Informal Empire' before the First World War", *The Economic History Review*, c.29, sayı 2, 1976, s.294.

tahvil ihracatı gerçekleştirdi.[254] Savaştan sonra 1920'de, Osmanlı Devleti'ne kredi açan diğer alacaklılarla birlikte İşgal Komiserliğine gönderilen protestoya dahil oldu. Bu bakımdan kuruluş amacını yerine getirdi.

20. yüzyıl başlarından itibaren, Avrupa diplomasisinin bir diğer rekabet alanı da petrol aramak ve çıkarmak için imtiyaz ele geçirmekti. Deutsche Bank Petrol Şirketi, Anadolu ve Bağdat Demiryolu sözleşmelerine dayanarak bu imtiyazın kendisine verilmiş olduğunu iddia ediyordu. Gerçekten de Bağdat Demiryolu sözleşmesinin 22. maddesi açıkça, demiryolunun her iki tarafındaki 20 km.lik alan içindeki mineral kaynaklarının hakkını imtiyaz sahibine bırakıyordu.[255] İkinci Meşrutiyet'in ilanından önce, petrol imtiyazı için İngilizler pek çaba göstermediler. Bunun başlıca iki nedeni vardı. O dönemde, İngilizler İran'da zaten petrol çıkarıyorlardı. İkinci neden, II. Abdülhamit'in Mısır'da yaptıklarından sonra İngilizlere hiç güvenmemesi ve Alman yanlısı bir siyaset izlemesiydi. Abdülhamit'in padişahlığının sona ermesiyle daha olumlu bir karşılık bulacaklarını ümit ettiler. Ancak bu ikinci meşruti Anayasa da İngilizlerde yönetimleri altındaki Müslümanlara kötü örnek olabileceği korkusu yarattı.

İngiliz Dışişleri, Bahriye Nezareti ve İmparatorluk Savunma Komitesi Mezopotamya'daki menfaatlerini yakından izlemekteydiler. Sonuç olarak gördükleri şuydu: "Ticari egemenlik siyasi egemenliğin anahtarıdır ve Almanya'nın metodu budur."[256] Joseph Chamberlain, Sömürgelerden Sorumlu Dışişleri Bakanıyken "İmparatorluk ticaret demektir" diye bir tanımlama yapmıştı. Bir sömürge imparatorluğu için deniz gücünün büyüklüğü ve ekonomik üstünlük çok önemlidir. Pinon'a göre İngilizlerin bu üstünlükleri

254 Jacques Thobie, "Les Banques Etrangères à la Fin de l'Empire Ottoman", *Système Bancaire Turc et Réseaux Financiers Internationaux*, ed. J. Thobie & S. Kançal, L'Harmattan, Paris, 1995, s.15.

255 André Chéradame, *La Question d'Orient, la Macédoine, le Chemin de Fer de Bagdad*, Librairie Plon, Paris, 1903, s.90.

256 Marian Kent, *Moguls and Mandarins*, s.181.

hayırsever ve cömert yaklaşımlarından kaynaklanmaktaydı; Tanrının onlara verdiği yönetme ve dünyayı uygarlaştırma görevi, gölgesinde yaşayan insanlara mutluluk getirmekteydi. Durum böyle olduğu halde Osmanlı Devleti'nde karşılaştıkları Alman rekabeti canlarını çok sıkmaktaydı. Lord Rosebery "daha geçenlerde bir tür tekel durumumuz varken şimdi yaşamak için mücadele ediyoruz" demişti.[257] Her şeye rağmen, Meşrutiyet'ten sonra, İngilizler hakkında İstanbul'da gelişen olumlu duygular National Bank'ın kurulmasına yardım etmişti. Bu bankanın dört direktöründen biri olan Kalust Gülbenkyan bankayı petrol işine yönlendiriyor ve Alman itirazlarını önlemek için İngiliz ve Alman çıkarlarını uzlaştırmaya çalışıyordu.[258]

1910 yılı sona ermeden anlaşmaya varan National Bank ve Deutsche Bank, Londra'da Afrika ve Doğu İmtiyazları Limited Şirketini (African and Eastern Concessions Limited) kurdular. Osmanlı topraklarında petrol aramak ve çıkarmak için kurulan bu şirket, 1912'de Türk Petrol Şirketi (Turkish Petroleum Company) adını aldı ve İngiliz Dışişlerinin baskısıyla Anglo-İran Petrol Şirketi'ni (Anglo-Persian Oil Company) de ortak yaptı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda 1914 Mart ayında yapılan bir toplantıda yeni bir anlaşma yapılarak paylar şöyle dağıtıldı: yüzde 47,5 Anglo-İran Petrol Şirketi'ne, yüzde 25 Deutsche Bank'a, yüzde 22,5 Royal Dutch Shell'e ve yüzde 5 Gülbenkyan'a.

20. yüzyılın ilk on yılı içinde yakıt olarak petrolün kömüre olan üstünlüğü iyice anlaşılmıştı. Kullanımı kolay ve içten yanmalı motorlar için kömürden çok daha temizdi. İngiliz Bahriye Nezareti donanmayı modernize etmeye karar verdiğinde ilk yaptıkları iş kömür yerine benzini koymak oldu. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda İngiliz donanmasının ihtiyacı olan yakıtın temini Bahriye Nezareti'nin başlıca sorunu oldu. Bu nedenle 1913'te

257 René Pinon, *L'Europe et la Jeune Turquie*, s.14-15.

258 Stephen Helmsley Longrigg, *Oil in the Middle East: Its Discovery and Development*, Oxford University Press, Londra, 1954, s.29.

Anglo-İran Petrol Şirketi'nin hisselerinin yüzde 51'ini ele geçirdi.[259] Bu şirket İran'ın kuzeyindeki küçük bir bölge hariç, ülkedeki bütün petrolü çıkarma hakkına sahipti. Söz konusu küçük bölge de Rus nüfuzu altındaydı.

Osmanlı Devleti, Musul, Bağdat ve Basra'yı içine alan bölgede petrol çıkarmak için kendi şirketini kurmak istediği zaman İngiliz Dışişleri Bakanı Temmuz 1913'te Babıâli'ye sert bir nota göndererek bu planı protesto etti. Bunu Mart 1914'te ikinci bir nota izledi. Arkasından, dostane [!] İngiliz politikasını değiştireceğini bildirerek Osmanlı Devleti'ni tehdit etti. Ayrıca Osmanlı hükümetinin gümrük vergilerini artırma isteği ile petrol konusu arasında ilişki kuramayacağını belirtti.[260] İngiliz Dışişleri Mezopotamya'da kurulacak herhangi bir şirketin hisselerinin yüzde 50'sinden fazlasının D'Arcy grubuna verilmesini istiyordu. William Knox D'Arcy İkinci Meşrutiyet'ten önce imtiyaz edinmeye çalışmış, fakat başarılı olamamıştı.

İstanbul'daki İngiliz ve Alman elçiler Mezopotamya petrolü için adil bir imtiyaz talep edince Sadrazam Sait Halim Paşa 28 Haziran 1914 tarihli, her iki elçiye hitaben yazdığı bir mektupla, Maliye Nezareti'nin Bağdat ve Musul vilayetlerinde "bulunmuş veya bulunabilecek" petrol kaynaklarını Türk Petrol Şirketi'ne kiralamayı kabul ettiğini ve elde edilecek gelirden devletin payını tespit etme ve bu imtiyazın genel şartları hususundaki kararını sonradan değiştirme hakkını saklı tuttuğunu bildirdi.[261] Mejcher'e göre bu tutumuyla Osmanlı Hükümeti "hasta adamın İngiltere ve Almanya'nın arzu ettiği kadar anemik olmadığını" göstermişti. Türk Petrol Şirketi savaş yıllarında çalışamaz durumdaydı. Savaştan sonra 1920'de San Remo Antlaşması'yla yenilen Almanya'nın payı Fransa'ya verildi ve Osmanlı Devleti topraklarıyla birlikte bütün haklarını kaybetti.

---

259 Marian Kent, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire", s.34-51.

260 Helmut Mejcher, "Oil and British Policy towards Mesopotamia, 1914-1918", *Middle Eastern Studies*, c.8, sayı 3, 1972, s.377.

261 Stephen Helmsley Longrigg, *age*, s.31.

VI

DOĞU SORUNU ÇÖZÜLÜYOR MU?

İttifak Arayışları

Meşrutiyet sonrası Osmanlı maliyesi büyük bir sıkıntı içindeydi. Ordunun ve ekonomik düzenin ıslahı için para bulunması gerekiyordu. Maliye Nazırı Cavit Bey Fransa'dan borç alabilmek için 1910 yazında Paris'e gitti. Fransızların görüşmeleri yılsonuna kadar uzatarak borç işini geciktirmeleri İngilizleri sevindirdi. Osmanlı maliyesinin kaynak bulma ihtimali azaldıkça İngiltere ve Fransa'nın, özellikle Irak'ta istedikleri tavizleri ve imtiyazları koparmaları kolaylaşacaktı. Fransa'daki borç görüşmeleri Fransız basınının Türk düşmanlığı kampanyası ve Fransız hükümetinin Osmanlı maliyesinin yönetimine bir Fransız danışman atanmasını talep etmesi yüzünden sona erdi. Her türlü yabancı müdahaleyi reddeden Genç Türk yönetimi böyle bir koşulu kabul edemezdi. Cavit Bey Paris'ten Londra'ya geçti. Türkiye Bankası (Bank of Turkey) müdürü Sir Ernest Cassel borç verme konusunda istekli görünüyordu. Onun asıl amacı bankasının iş yapması ve İngiliz ekonomik varlığının bu ülkede diğer yabancıların çok gerisinde

kalmamasıydı. Fakat Dışişleri Bakanı Grey, Cassel'i tahvil ihracına yardımcı olmaktan caydırdı. İngiliz Dışişleri, Cavit Bey'e Bağdat Demiryolu'nun "mevcut imtiyaz sözleşmesine göre Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarına iyi hizmet etmediğini, şimdilik kontrol altında da olsa Mezopotamya'daki İngiliz ticaretinin meşru durumu için şüphesiz bir tehdit oluşturacağını" bildirdi. Bu münasebetsiz söyleme Cavit Bey'in cevabı şöyle olmuştu:

> "Bağdat Demiryolu'nun yapımı ve işletmesinin Türkiye'ye yararlı mı yoksa zararlı mı olacağı hususunun saptanması Osmanlı Hükümetinin bileceği iştir. Nasıl ki Almanya'nın Türkiye'deki İngiliz ve Fransız [demiryolu] hatlarına karşı çıkma hakkı yoksa İngiltere'nin de Bağdat Demiryoluna itiraz etme hakkı yoktur."[262]

Almanlar bu durumu çok iyi değerlendirdiler. Deutsche Bank birkaç hafta içinde anlaşmayı sonuçlandırarak Fransızlardan istenen yüzde 4 faizli 30.000.000 dolar tutarındaki borcu aynı koşullarla temin etti. Zaten Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra çok ciddi mali sıkıntı içinde olan Osmanlı hükümetine Anadolu ve Bağdat Demiryolu şirketleri, kendi zor durumlarına rağmen, büyük avanslar vermişlerdi.[263]

Almanya'dan alınan borç parasal problemlerin üstesinden gelmek için yeterli değildi. Bütçe gelirlerinin artırılması gerekliydi. Osmanlı hükümeti gümrük vergisini yüzde 4 oranında artırmak istiyordu. Fakat böyle meşru bir hak için bile büyük güçlerin (düveli muazzamanın) rızasını almak gerekiyordu. Osmanlı ülkesinde bütün ithal malları için gümrük tarifesi yüzde 11'di ve artış kabul edilirse bu oran yüzde 15 olacaktı. Başka ülkelerde gümrük vergileri çok yüksekti. Trablusgarp savaşından sonra İtalyanların Libya'da aldıkları gümrük vergisi boz iplik için yüzde 14, beyaz-

262 Edward Mead, Earle *Turkey*, s.225.
263 *Age*, s.224.

latılmış veya boyanmış iplik için yüzde 19, boyalı bez için yüzde 29, beyazlatılmış bez için yüzde 33-34 ve basma kumaş için yüzde 52 olduğundan İngiliz tacirler hükümetlerine sitem etmekteydi.[264] Eski Osmanlı toprakları üzerinde kurulmuş olan küçük devletlerin de gümrük tarifeleri eskisine göre çok yükselmişti. İngilizlerin, Osmanlı gümrük vergisindeki bir artışa, karşılığında büyük politik ve ekonomik tavizler almadıkça ve artacak gelirin hangi amaçla kullanılacağı işine karışmadıkça razı olmayacakları anlaşıldı. Devlet mekanizmasını güçlendirecek her çabanın önünde İngilizler "Bağdat Demiryolu" bahanesiyle itiraz ediyordu. Bağdat Demiryolu imparatorluğun savunması ve ekonomik kalkınması için gerekliydi. Fakat buna sahip olması istenmiyordu. Earle'e göre artık Bağdat Demiryoluna karşı çıkanların "hasta adam"ın öleceğine inananlar ve mirasını bölüşmek isteyenler olduğu anlaşılmıştı ve bunlarla bir ittifak düşünülemezdi.[265] Gümrük tarifesinde istenen artış, ancak Birinci Dünya Savaşı başlarken, 1 Ekim 1914'te kimseden izin almadan gerçekleşti.[266]

Bu sırada İstanbul'da uzun süre çeşitli görevlerde bulunan bazı İngilizler, kendi devletlerinin Türklere karşı düşmanca tutumunu, her şeyden önce diğer yabancılara göre ekonomik çıkarları zarar göreceği için tasvip etmiyorlardı. *The Economist*, 24 Aralık 1910'da yayımladığı bir makalede, Düyunu Umumiye Başkanı Sir Adam Block'un raporuna dayanarak Genç Türklerin yönetime gelmesinden sonra Osmanlı maliyesinin iyi yönetildiğini anlatmıştı. Block bütçe açıklarının isyan eden vilayetlerdeki askeri harcamalar nedeniyle kaçınılmaz olduğunu belirtmekte, hatta Osmanlı hükümetinin istediği yüzde 4 gümrük tarifesi artışını bile gerekli bulmaktaydı.[267] *The Near East*, İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası'nın çıkardığı *Quarterly Trade Journal*'den aldığı bir makaleyi yayımlamış ve bu ülkenin İngiliz ticaretine olan yararlarını anlatmıştı:

264 "Lancashire and the Turkish Market", *The Near East*, 1 Ağustos 1913, s.380.
265 Edward Mead Earle, *age*, s.229.
266 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.312.
267 "Progress and Finance in Turkey", *The Economist*, 24 Aralık 1910, s.1282-1283.

"Eski rejimde [Meşrutiyetten önceki], kısmen 1870'lerdeki mali felaket ve daha çok siyasi nedenlerle, Büyük Britanya bu ülkeye çok soğuk davrandı. Bu dönemin bir bölümündeki siyasi tavrı örtülü bir düşmanlık olarak tanımlanabilir. Büyük Britanya'nın ekonomik tavrının da açıkça ve gizlenmemiş olarak düşmanca olduğu söylenebilir."[268]

Balkan Savaşları ve sonrasındaki diplomatik görüşmeler sırasında Genç Türkler hiçbir Avrupa gücüne güvenilemeyeceğini anlamışlardı. Bu nedenle imparatorlukta kalan toprakları koruyabilmek için kararlılıkla çaba gösterdiler. Fakat dışarıdan para bulmadan reform yapmak mümkün değildi. Güçlü donanmasıyla İngiltere'nin daha iyi bir müttefik olacağını düşünenler vardı.

İttihat ve Terakki yöneticileri Balkan Savaşları sırasında uğradıkları yalnızlıktan kurtulmak ve güçlü bir devlet veya grupla ittifak yapmak istiyorlardı. 1911'den beri İngiltere'ye anlaşma önerilerinde bulunmuşlardı. Cavit Bey İngiliz Bahriye Bakanı Churchill'e bu konuda bir mektup yazmıştı. Churchill, Dışişleri Bakanı'yla konuştuktan sonra olumsuz cevap vermişti.[269] İngiltere Almanya'nın güçlenmesinden korkuyor, ona karşı koymak ve Fransa ve Rusya'yı gücendirmemek için Osmanlı Devleti'ne de yakın görünmek istemiyordu. Tevfik Paşa 1913 Haziran'ında İngiliz Elçisine gene bu konuyu açtı. Fakat İngilizler diğer büyük güçleri izliyor ve hesaplarını onların davranışlarına göre yapıyorlardı. Talat Bey Mayıs 1914'te, Yalta-Kırım seyahatinde Rus Dışişleri Bakanı Sazanof'a Rusya'yla ittifak teklif etti. Ruslar, muhtemelen, İstanbul'u ele geçirmek için Türklere düşman olmanın daha uygun olacağını düşünerek bu teklifi reddettiler. Temmuz 1914'te Cemal Paşa Paris'e gönderildi. Bir anlaşma sağlayamadı ve Fransız yanlısı Cemal Paşa bile Almanya'dan başka müttefik bulamayacaklarını anlamıştı.[270]

---

268 "British Interests in Turkey", *The Near East*, 9 Ağustos 1911, s.325.

269 Feroz Ahmad, *The Young Turks*, s.26.

270 Feroz Ahmad, *From Empire to Republic*, c.1, s.167-171; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya*, c.II, s.511-12.

Büyük güçler Osmanlı Devleti'nin dağılmak üzere olduğunu beklediklerinden bu ülkede iyi bir yer kapmak istiyorlardı. İngiltere Sir Arthur Limpus'u Osmanlı donanmasının yeniden örgütlenmesi bahanesiyle Cemal Paşa'ya yardım için göndermişti.[271] Fransa ise borç vererek finansal bir üstünlük sağlamıştı. Alman askeri görevi, Liman von Sanders'in İstanbul'daki Birinci Ordu komutanı olarak atanmasıyla başlamıştı. Alman Büyükelçi Wangenheim'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi durumunda Almanya Anadolu ordusunun başında olacaktı.[272]

Bakanların ve İttihat ve Terakki üyelerinin çoğu, son yıllarda yaşanan savaşların halkın büyük bir kısmını ve Osmanlı maliyesini tükettiğini bildiğinden, ülkenin yeni bir savaşa hazır olmadığını düşünüyorlardı. Ordunun modernleşmesi henüz başlamıştı. Alman militarizmi Enver Paşa'ya çok cazip gelse de İttihatçıların çoğu İngiltere ve Fransa'ya yakın durmayı tercih ediyordu. Cemal Paşa da İtilaf Devletleri tarafında olmayı, hiç olmazsa tarafsız kalmayı yeğliyordu.[273] Enver Paşa'ya göre Almanya'nın Osmanlı Devleti'nden toprak kapma gibi bir amacı yoktu; fakat İtilaf Devletlerinin (İngiltere, Fransa ve Rusya) vardı. Sadrazam Sait Halim Paşa da Almanya'yla ittifaka taraftardır. Hatıralarında Alman Büyükelçi Wangenheim'in Osmanlı topraklarındaki Alman-İngiliz işletme projelerini ve bunlardan sağlayacakları kazançlar için Rusya'nın tehdit oluşturduğunu söylüyor Sadrazam da Rus emellerini durdurmak için Almanya'yla ittifak yapmanın iyi olacağını düşünüyor.

Savaş Yılları

28 Haziran 1914'te bir Sırp öğrencinin Avusturya-Macaristan Veliahtını öldürmesi üzerine, cinayetin soruşturulması için Sır-

271 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.308; Feroz Ahmad, *The Young Turks*, s.36-37.
272 Feroz Ahmad, *The Young Turks*, s.39.
273 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.310.

bistan'a yapılan baskıyı, Sırbistan'ın koruyucusu Rusya yakından izlemekteydi. Bu nedenle Avusturya, ancak Almanya tarafından destekleneceği sözünü aldıktan sonra Sırbistan'a savaş açtı. Rusya 31 Temmuz'da seferberlik ilan etti. Almanya'nın 1 Ağustos'ta Rusya'ya savaş ilanını diğerleri izledi. Sait Halim Paşa'nın belirttiğine göre Almanya Temmuz ortalarında Osmanlı Devleti'ne ittifak anlaşması teklif etti.[274] İttifak sözleşmesi Enver Paşa, Talat Paşa, Meclisi Mebusan Reisi Halil Bey ve Sait Halim Paşa tarafından hazırlandı ve 2 Ağustos'ta imzalandı. Bu ittifak görüşmeleri çok gizli tutulmuş ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın bile ancak imzalandıktan sonra haberi olmuştu. Osmanlı yetkilileri, İtilaf Devletleri elçilerine Osmanlı Devleti'nin herhangi bir savaş durumunda tarafsız kalacağını söylüyorlardı. Gerçekten de yönetimdeki Genç Türklerin büyük çoğunluğu tarafsızlıktan yanaydı. Almanya'yla anlaşmanın gizli tutulmasının bir nedeni de İngiltere'den parası ödenerek satın alınmış olan iki savaş gemisinin teslim edilmek üzere olmasıydı.

Reşadiye zırhlı gemisinin siparişi Trablusgarp Savaşı'ndan önce verilmişti. Fakat tamamlanması İngilizler tarafından devamlı ertelenmişti. Brezilya, 1911'de Vickers-Armstrong şirketine ısmarladığı ve dünyanın en büyük gemisi olmasını istediği, hatta adını Rio de Janeiro koyduğu gemiyi almaktan vazgeçince gemiyi Osmanlı Devleti Brezilya'dan satın almış, kalan ödemeler de şirkete yapılmıştı. Devlet maliyesinin en sıkıntılı günlerinde alınan bu gemiler için halk yardıma çağrılmış, okul çocukları ellerinde kumbaralarla donanmaya yardım toplamışlardı. Gemilerin getirilmesi için bir kısım deniz subayları ve astsubayları Temmuz ayında İngiltere'ye gönderildi. İstanbul'da donanmanın en modern gemisini karşılamak için Bahriye Haftası ve törenler planlandı. Fakat 3 Ağustos günü İngiliz Donanma Bakanı Winston

274 Sait Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, çev. Fatih Yücel, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s.15.

Churchill yaklaşmakta olan savaşı bahane ederek bu gemilere el konulduğunu açıkladı. Zaten Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmak istediğinden ödenmiş olan bedeli iade etmeyi hiç düşünmüyordu. İstanbul'da halk bu İngiliz "hıyanetini" ve "bağnazlığını" protesto etti. Bu sırada Fransa'ya sipariş edilmiş olan gemilerin de donanmaya katılacak olması Yunanları da korkutmuş ve İngiliz entrikalarıyla Sultan Osman zırhlısının zamanında donanmaya katılması engellenmişti.[275] Bu sırada, Vickers-Armstrong şirketinin büyük hissedarı, yönetim kurulu üyesi ve üst yöneticisi Basil Zaharoff'tu. Yunan hayranı olan Britanya Başbakanı Lloyd George'un yakın dostu bu zat, savaştan sonra işgal güçleriyle birlikte İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı tersanelerinin yönetimini eline geçirmişti.[276] Bu silah ticaretinden çok büyük bir servet yapmış olan tüccar aslen bir Anadolu Rum'uydu. 1920'de Yunanların Türk topraklarında Megali İdea'sını gerçekleştirmeleri için de Yunan hükümetine 500 milyon altın frank bağışlamıştı.

---

275 Cemal Paşa, hatıralarında Haziran 1914'te, Inflexible zırhlısıyla İstanbul'a gelen İngiliz Akdeniz Filosu Kumandanı Amiral de Robeck'in kendisine ısrarla Sultan Osman'ı güvenle İstanbul'a getirmek için özel tedbirler alıp almadığını sorduğunu ve şöyle bir tavsiyede bulunduğunu söylüyordu: "Sultan Osman'ın Osmanlı sularına gelmesi Yunanları son derece korkutuyor. Bu istenmeyen sonucun gerçekleşmesine engel olmak için her türlü vasıtaya müracaatı arzu ediyorlar. Benim aldığım malumata göre İngiltere'de gemi daha son tecrübelerini yapmazdan evvel birtakım fedailer vasıtasıyla gemiyi tahrip ettiremezlerse Osmanlı sularına gelmek üzere yola çıktığı sırada Cebelitarık taraflarında bir Yunan denizaltısı vasıtasıyla batırmaya teşebbüs edecekler ve buna da muvaffak olamazlarsa geminin Yunan sularından geçişi sırasında bütün Yunan donanmasıyla gemiye hücum etmeyi bile göze alacaklardır. Size tavsiye ederim, geminizi bir tehlikeden kurtarmak için son derece uyanık bulunun." Cemal Paşa, o zaman bu tavsiyeleri veren Amiralin iyi niyetine inansa da sonradan Amiral'in asıl amacının geminin teslimini geciktirmek olduğunu anlıyor. İngiltere ve Yunanistan'da bulunan Osmanlı görevlilerinden alınan haberler de Sultan Osman'ın kazasız bir şekilde İstanbul'a getirilmesi için ciddi tedbirler alınması gerektiğine işaret ediyor (Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.115).

276 Philip Mansel, *Constantinople, City of the World's Desire 1453-1924*, John Murray, London, 1996, s.381.

Almanların Akdeniz Filosundan iki savaş gemisi Goeben ve Breslau, 3 Ağustos'ta Kuzey Afrika'daki Fransız üslerini bombaladıktan sonra Doğu Akdeniz'e kaçmıştı ve İngiliz donanması tarafından yakından takip ediliyordu. 11 Ağustos'ta Enver Paşa'nın izniyle Çanakkale Boğazı'ndan geçtiler. İngilizler tarafsızlık koşullarına göre geminin ve mürettebatının hapsedilmesi veya karasularından çıkarılarak çarpışmaya devam etmesi gerektiğini bildirdi. Osmanlı Devleti de bu gemileri satın aldığını açıkladı. Yavuz Sultan Selim ve Midilli adları verilen bu gemiler Alman Filo Kumandanı Amiral Souchon'un emrinde Osmanlı Karadeniz Filosuna katıldılar. 18 Ağustos'ta, başlarına birer fes geçirilen mürettebat Padişah'ın bahriyesine katılmış oldu. Kabine üyelerinin çoğu -en azından gerekli tedbirler alınana kadar- tarafsız kalmak için mücadele verdiler. Almanya ise artık Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını, Karadeniz ve Kafkaslar'da Rusları; Mısır ve Süveyş Kanalı çevresinde İngilizleri uğraştırmasını, böylece Batı Avrupa'da kendi saldırılarının kolaylaşmasını istiyordu.

7 Eylül'de, Cavit Bey İstanbul'daki büyük devletlerin temsilcilerine, 1 Ekim'den itibaren adli ve mali kapitülasyonların kaldırılacağını bildirdi. *The Economist* "Japonya bunlardan 20 yıl önce (ancak barışçı görüşmelerle) kurtulmuşken Genç Türklerin kapitülasyonlar konusundaki sabırsızlıkları anlaşılabilir; fakat antlaşma hukukunun alenen göz ardı edilmesi onu haklı çıkarmaz" diyerek hoşnutsuzluk belirtmişti. Ayrıca, Batı Avrupa'nın Türkiye'ye soğuk davranmasının, onu Almanya tarafına çektiğini ve Rus düşmanlığı karşısında ulusal varlığını korumak için çarpışmaya hazırlandıklarını yazıyordu.[277] İngiltere parası ödenmiş gemilere, bedelini iade etmeden savaş ihtimaline karşı el koymayı normal ve haklı bir davranış olarak görmekte; fakat Osmanlı Devleti'nin çok uzun zamandan beri bir sömürü aracı olan kapitülasyonları kaldırması, yabancıların özel postane ve mahkeme gibi ayrıcalıklı

277 "The New Departure in Turkey", *The Economist*, 19 Eylül 1914, s.491.

kurumlarının kapatılması gibi koruyucu tedbirler almasını "düşmanca davranış" olarak görüyordu. Petrograd'daki İngiliz Elçisi Sir George Buchanan'ın 25 Eylül'de Dışişleri Bakanı'na gönderdiği mesajda "Türkiye'ye bu açıkça düşman davranışının hesabının şu veya bu şekilde uzun vadede ödetileceğini" belirtiyor.[278] İki Alman gemisinin Marmara'ya geçtikten sonra Osmanlı hükümeti tarafından satın alındığını bildirmesi üzerine, İngilizler Çanakkale'yi bombalamayı düşündükleri sırada, İstanbul'daki Rus Elçisi İngiliz meslektaşına, İngiliz ve Yunan donanmasının Rusya'ya danışmadan ve işbirliği yapmadan Çanakkale'yi zorlamaya girişmesinden rahatsız olacağını ifade etti. Elçi Mallet, 1 Eylül'de, Londra'ya "buradaki Yunan ihtirasları daima Rus meslektaşımın şüphesini uyarmaktadır ve bunu hesaba katmak gerekir. Bu ganimetin [Osmanlı topraklarının] paylaşımında değişik kanaatlere yol açabilir. İtalyan çıkar ve emellerini de ihmal etmemek gerekir" diye yazmıştı.[279] Henüz savaş başlamadan çok uzun zamandan beri beslenen emeller artık herkesin bildiği bir gerçektir.

Osmanlı hükümeti 1 Ekim'de gümrük tarifesini yüzde 4 artırdığını ilan etti. Alman postanesi de dahil, bütün yabancı postaneleri kapattı veya el koydu. Yabancıların Osmanlı kanunlarına tabi olacakları ilan edilerek adli kapitülasyonlar kaldırıldı. Boğazlar bütün yabancı gemiler için kapatılarak İtilaf Devletlerinin gemilerinin müdahalesi engellendi. 11 Ekim'de Alman Büyükelçisinin savaşa girdiği takdirde verecekleri iki milyar altın kuruş, on gün içinde gelince Enver ve Cemal Paşalar kabinenin diğer üyelerine bildirmeden Amiral Souchon'a Karadeniz'e açılma, Rus gemilerine ve üslerine saldırma izni verdiler. Souchon'un 29 Ekim'de Rus kıyılarını bombalayarak birçok Rus gemisini batırması üzerine

278 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri, 1798-1919*, Public Record Office, F. O. 371/2143, 25 September 1914, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s.634.

279 Public Record Office, F. O. 371/2138, 1 September 1914, Akdes Nimet Kurat, *age*, s.632.

Rusya 2 Kasım'da savaş ilan etti. Üç gün sonra, İngiltere ve Fransa da Osmanlı Devleti'ne savaş açtıklarını bildirdiler. İngiltere Kıbrıs'ı ilhak ettiğini ve Mısır'ın İngiliz himayesinde Osmanlı'dan bağımsız olacağını duyurdu. 11 Kasım'da Padişah İtilaf Devletlerine savaş açıldığını bildirdi ve bütün Müslümanları, özellikle İngiliz ve Rus yönetiminde olanları, Halifenin yanında cihata katılmaya çağırdı. Fakat İngilizler, Hindistan Müslümanlarının bu işe karışmayacağından emin görünüyorlardı. Haydarabat Nizamı ve Ağa Han da Babıâli'nin savaşa girmesine karşı olduklarını bildirmişlerdi.[280] Osmanlı altın ödemeleri durduruldu ve bütün borçlar için geçici moratoryum ilan edildi. İngiliz ve Fransız kontrolündeki Osmanlı Bankası'nın Alman yönetimine verildiği bildirildi.[281]

Enver Paşa son yıllarda kaybedilen toprakların geri kazanılabileceğini, Kafkaslar'da ve Orta Asya'daki Türklerin Rus boyunduruğundan kurtarılabileceğini ümit ediyordu. Osmanlı tebaası Ermenilerin desteğini almak için son bir gayrette bulundu. Osmanlı ve Rus İmparatorluklarından gelen Ermeni liderleriyle başarısız bir toplantı yapıldı. Rusya, Ermenilere, sadece Rus yönetimindeki Kafkas topraklarında değil, Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını kapsayan alanda bir devlet kurma sözü vermişti. Tiflis'teki Ermeni Bürosu, Çara şöyle cevap vermişti:

> "Kanlarıyla muzaffer Rus ordularına hizmet için bütün ülkelerden Ermeniler şanlı Rus ordusuna katılmak üzere koşuyorlardı... Çanakkale ve İstanbul Boğazı'nda Rus bayrağı özgürce dalgalansın. Senin arzunla, yüksek majesteleri, Türk boyunduruğunda kalan halklar özgürlüklerine kavuşsun. Hıristiyan inançları için ıstırap çeken Türkiye'deki Ermeniler Rusya'nın himayesinde özgür bir yaşama yeniden doğsun."[282]

Rus ordusu Ermenileri savaş alanının dışına çıkararak bölgeyi savaş alanı olarak hazırladı. Rus zaferinden sonra ve geri dö-

280 "The Suiside of the Porte", *The Economist*, 7 Kasım 1914, s.837.
281 "Turkey", *The Economist*, Supplement (Ek), 19 Aralık 1914, s.15.
282 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.314-315.

neceklerinden emin olan Ermeniler isteyerek evlerini bıraktılar. Mayıs 1915'te Osmanlı hükümeti, Rusya'ya ve güneyde İngilizlere karşı yürüteceği savaşlarda karşılaşacağı tehlikeleri önlemek üzere Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerindeki ve Adana ile kuzey Suriye'deki Ermenileri geçici olarak Musul ve orta Suriye'deki şehirlerde iskâna gönderdi. İtilaf Devletlerinin propaganda çarkları işledi ve Ermenilerin de iftiralarıyla savaşta 1,5 milyon Ermeni katledildiği yalanı ortaya atıldı.[283]

1914 sonunda başlayan, Enver Paşa'nın kumandasındaki 3. Ordu'nun Ruslarla mücadelesi, önce Kars'ı alarak bir ilerleme göstermişse de çetin kış koşulları ve Ermeni takviyeli Rus saldırıları neticesinde dağılan ordunun dörtte üçü telef olmuştu. Ruslar Doğu Anadolu'da işlerini kolaylaştırmak için İngilizlerden, Türklerin kaynaklarını ve gücünü başka tarafa çevirmek üzere bir operasyon yapmasını istediler. Uzun görüşmelerden sonra Churchill'in ileri sürdüğü Gelibolu'yu ele geçirerek İstanbul yolunu açmak üzere bir donanma seferi başlatıldı. Henüz savaşın ilk günlerinde İngiliz ve Fransız gemileri Çanakkale Boğazı girişindeki kaleleri bombalamışlardı. Boğazın girişine yerleştirilen mayınlar ve Almanların yerleştirdiği gizli bataryalardan çekindikleri için ilerleyememişlerdi.[284] Deniz savaşını kaybeden İtilaf güçleri Nisan sonlarında karadan çıkarma yapmaya başladılar. Bu arada Churchill ağır eleştiriler karşısında Donanma Bakanlığı'ndan ayrılmak zorunda kaldı. Avustralyalı ve Yeni Zelandalı birliklerden oluşan İngiliz güçleri Kabatepe'nin kuzeyinden Gelibolu Yarımadası'na, Fransız birlikleri ise Anadolu tarafında Kumkale'ye çıkmıştı, ama kısa bir süre sonra Gelibolu'ya çağrılmıştı. Osmanlı ordusunun

283 Savaş başladığında imparatorluktaki toplam Ermeni nüfusu 1.300.000 kadardı. Tehcir bölgesinden çıkarılan sayı ise terörist ve kışkırtıcılarla birlikte 400.000 kadardı. Bunların bir kısmı da başka ülkelere göç ettiğinden savaş sırasında ölenlerin 200.000 kadar olduğu tahmin ediliyor (Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.316).

284 "The Suicide of the Porte", *The Economist*, 7 Kasım 1914, s.837.

kumandanlığının Mustafa Kemal'e verilmiş olması karadaki muharebelerin de kazanılmasında büyük rol oynadı.

1915 Ekim'inde İngilizler Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermeyi düşündüler. Fakat on gün içinde bundan vazgeçtiler. Çeşitli devirlerde İngiliz politikacılar bu konuyu desteklediler. Churchill, Ekim 1907'de, Sömürgelerden Sorumlu Bakan Yardımcısıyken enosis anlamına gelecek birtakım laflar etmişti. 1912 sonunda bir deniz üssü karşılığında adanın Yunanistan'a devrini gayriresmi olarak Venizelos'la tartışmıştı. Eylül 1914'te de tarafsız kalması için Bulgaristan'a Kavala'yı vermeyi ve bunu telafi için Kıbrıs'ı Yunanistan'a teklif etmeyi düşündüler. Savaş ilanından sonra İngiltere adayı ilhak edince Venizelos enosisin yakın zamanda gerçekleşeceğini umarak çok sevinmişti.[285]

Irak cephesi, petrol kuyuları ve rafinerileri için çok önemli olduğundan ve Müslüman halkları Padişah'ın cihat çağrısına karşı kontrol altında tutmak niyetiyle İngilizler oldukça büyük bir güçle Şattülürap'tan saldırıya geçmişlerdi. Osmanlı ordusu orada ancak savunma için bulunuyordu. İngilizlerin amacı güneyden iterek Kafkasya'dan gelecek olan Ruslarla birleşmek ve Anadolu'yu istila ederek Doğu'da savaşı bitirmekti. İngilizler henüz savaş başlamadan 23-24 Ekim tarihinde saldırarak Osmanlı İmparatorluğu'nun en ileri ucunda bulunan Fav'ı işgal etti. Bir ay sonra da sadece 2.900 kişiyle korunan Basra'yı teslim almaları zor olmadı.[286] Irak'ı boş bırakmanın hatasını anlayan Enver Paşa, von der Goltz Paşa'yla birlikte Suriye ve Kafkasya'dan getirilen birlikleri etkin bir düzenle örgütledi. Bu nedenle, İngilizler Eylül 1915'te ele geçirdikleri Kût'ül Amâre'de sekiz ay sonra büyük bir yenilgiye uğrayarak teslim oldular. Çanakkale'den sonra bu ikinci yenilgiyi sindirmek

285 C. M. Woodhouse, "The Offer of Cyprus: October 1915", *Greece and Britain in World War I* içinde, First Symposium organized in Tessaloniki by the Institute for Balkan Studies and the King's College, Dec. 15-17 1983.

286 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya*, c.III, s.180.

zordu. Bu nedenle çok büyük bir güç toplayarak yeniden saldırıya geçtiler. Bu sırada Osmanlı güçleri İran'daki Alman misyoner ve çetelerinin yardımına koşuyordu. Sadece bir tugay bırakılan Irak yeterince savunulamadı ve İngilizler 1917 sonbaharında Musul'a kadar Irak'ı ele geçirdi.

Bu arada İngilizler ve diğer İtilaf Devletleri 1915 ve 1916 yıllarında yaptıkları gizli anlaşmalarla Osmanlı topraklarını aralarında nasıl paylaşacaklarını kararlaştırdılar. 1915'te yaptıkları İstanbul ve Londra Anlaşmalarına göre Rusya İstanbul'u ve Boğazlar ile bunların çevresinde savunma için gerekli geniş toprakları alacak; fakat İstanbul İtilaf Devletlerinin ticaretlerini rahatça yürütecekleri serbest bir liman olacaktı. Anadolu, İngiliz ve Fransızlar arasında nüfuz bölgeleri olarak paylaşılacak, kutsal topraklar (Mekke ve Medine) Araplara verilecek ve Arapların yaşadığı bütün topraklar Osmanlı'dan alınacaktı. Rusya, ayrıca, Halifeliğin de Türklerden alınmasını istemişti.[287] Bu savaş sırasındaki gizli anlaşmaların en bilineni Sykes-Picot Anlaşması'dır. Mayıs 1916'da Sir Mark Sykes ve Fransız Georges-Picot, uzun bir dizi görüşmeden sonra, Anadolu topraklarını nasıl bölüşeceklerini yeniden düzenlediler. İngiltere aynı zamanda Siyonistlerle ve Şerif Hüseyin'le görüşüyor, Siyonistlere Filistin'i, Araplara da bağımsız olacakları topraklar vaat ediyor ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı işbirliğini sağlamlaştırıyordu. Fransa Doğu Akdeniz'deki (Adana ve Suriye sahilleri) emellerini gerçekleştirecek ve İngiltere Bağdat'tan Basra Körfezine kadar Güney Irak'ı ve Filistin'de Hayfa ve Akka'yı alacaktı. Ruslar Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına, Erzurum, Van, Trabzon, Bitlis, Muş ve Siirt'e razı oldular. İtalyanlara Adana'dan İzmir'e kadar olan Güneybatı Anadolu, Konya'yı da içine alacak şekilde verilecekti. İzmir ve Batı Anadolu'nun bir kısmı Venizelos'a söz verildiği için şimdilik gürültü çıkarmamak üzere

287 "Russia and Secret Treaties-Terms Published", *The Manchester Guardian*, 26 Kasım 1917, s.5.

bu anlaşma gizli tutuldu. Anlaşma Araplara Filistin ve başka konularda riyakâr hususları içerdiğinden onlara da duyurulmadı.[288]

Süveyş Kanalı seferine kumanda eden Cemal Paşa, sefer hazırlıklarını tamamlarken bir yandan da Mekke Emiri Şerif Hüseyin, İbn-i Reşit ve Vahabi Şeyhi İbn-i Suud gibi Arap önderleriyle savaş boyunca temas ederek onları Osmanlı ordusuna yardım yapmaya teşvik etmek için uğraştı. Arap emirlerinin isyanını önlemek için hükümet yüz binlerce altını bu emirlere verdi. Bunlar paraları alıp askeri hazırlıklar yapar gibi görünürlerse de orduya yardımları olmadı. Cemal Paşa hatıralarında sadece İbn-i Reşit'in Halife'nin ordusuna savaş sonuna kadar sadık kaldığını yazıyor.[289] Ayrıca Birinci Kanal Seferi sırasında Araplardan oluşan 25. Fırka'dan övgüyle bahsediyor.[290]

İngilizler önlerinde iki olasılık görüyordu: Şerif Hüseyin'le anlaşarak Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden felce uğratılması veya İtilaf Devletlerine karşı cihat fikrini yeniden canlandıracak olan Şerif'in ve adamlarının İstanbul'la barış yapması ve bunun sonunda İngiliz sömürge imparatorluğundaki Müslümanlar için isyan ateşinin yakılışı. İngiliz Başbakanı Asquith ve kabinesi durumu etraflıca değerlendirerek birinci olasılık üzerinde durdular. Londra'daki ve Kahire'deki diplomatları kolları sıvayarak Şerif Hüseyin'e çok daha saygılı mesajlar gönderirler. Böylece Mısır Genel Valisi (High Commissioner) Sir Henry McMahon ile Şerif Hüseyin yazışmaları başladı.[291] Bu yazışmalarda İngilizler, neredeyse bütün Arap dünyasının tam bağımsızlığını tanıyacaklarına dair söz verdiler. Sadece 37. boylamın batısındaki kıyı şeridinin hariç tutulduğu büyük bir alan söz konusuydu. Ayrıca, İngilizler, bağımsız devletlerini kurduktan sonra burada yabancı danışman

288 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.321.
289 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.192.
290 *Age*, s.181.
291 Scott Anderson, *Lawrence in Arabia: War Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East*, Atlantic Books, London, 2014, s.142.

olarak bulunmak ve Basra ve Bağdat'ta özel bir konum hakkı istiyorlardı. Anlaşma sağlanınca İngiliz altınları ve askeri yardımı Hicaz'a yöneldi. Şerif Hüseyin, 5 Haziran 1916'da T. E. Lawrence ve birçok İngiliz istihbarat subayının yardımıyla Arap isyanını başlattı. Şerif kendini önce "Arap ülkelerinin kralı" olarak ilan etti; fakat İtilaf Devletlerinin, özellikle Fransa'nın itirazları yüzünden kendine "Hicaz Kralı" demekle yetindi.

İngilizlerin amacı, Yemen ve Hicaz'da bulunan Osmanlı güçlerini bulundukları yerde tutmak, Sina ve Filistin'e yardıma gelmelerini önlemek, böylece Mısır'dan çıkaracakları güçle Suriye'de üstünlüğü ele geçirmekti. İsyan başlar başlamaz Hicaz demiryolu sabote edilmiş, Mekke ve Cidde'ye saldırılmış, kuşatılan Medine dışındaki Hicaz şehirleri isyancıların eline geçmişti. Medine Muhafızı Basri Paşa'nın, ayaklanmanın başlamak üzere olduğunu bildirmesiyle, Cemal Paşa, Fahrettin Paşa'yı Medine Kumandanı olarak göndermişti. Fahrettin Paşa, İngiliz ve Fransız topçuları ve her çeşit yardımcı sınıflarla güçlendirilmiş Şerif Hüseyin birliklerine karşı 1916 Haziran'ından 1918 Aralık sonuna kadar iki buçuk yıl Medine'yi savunmuştur. Medine'den, eskiden Suriye vilayetinde olup bugün ise Ürdün'de kalan, Maan'a kadar 1.000 kilometreyi aşan demiryolu hattı Lawrence'in yardımıyla sık sık sabote edilip kesintiye uğramasına rağmen üç beş tabur askerin ve kumandanlarının direnç ve fedakarlıklarıyla korunmuş ve Haziran 1916'dan 1917 sonuna kadar Medine'ye bağlantı devam etmiştir. Fahrettin Paşa, bu bağlantı kesildikten sonra bile Medine'yi terk etmemiştir.[292]

Yaşar Geyikdağı, çok iyi silahlandırılmış ve eğitimli İngiliz, Fransız ve Rus ordularına karşı büyük bir başarıyla direnen Türk savunması karşısında Şerif Hüseyin'in 20-30 bin kişilik zayıf ordusunun fazla etkili olmadığını belirtiyor. İngilizlerin bütün gayretle-

292 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.198-199; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya*, c.III, s.271.

rine rağmen Hicaz Demiryolu'nun 1917 sonuna kadar Türk ordusu tarafından kullanılmış olması bu görüşü doğrulamaktadır. Yaşar Geyikdağı'na göre "Arap isyanı" denen olaylar, kendisine büyük bir krallık vaat edilen Şerif Hüseyin'in İngilizlerle olan işbirliğidir ve Arapların büyük çoğunluğu bu olaylara karışmamıştır. İngilizler Lawrence'in eylemlerini abartarak "Türk boyunduruğunda yaşayan Arapların isyan ettiği" yalanlarıyla kendi davalarını haklı çıkarmayı amaçlamışlardır. Şerif Hüseyin'in işbirliğinin etkisi savaştan sonra çok önemli olmuştur. İngilizler manda idaresi kurdukları Arap ülkelerinde okullara ders programları hazırlamış ve bu okullarda Lawrence'in yalanlarla zenginleştirdiği kitabı (*Seven Pillars of Wisdom*) zorunlu okuma kitabı olarak dayatılmıştır.[293] İngilizler ve Fransızlar, Arap ülkelerindeki bazı işbirlikçileriyle birlikte "Arapların Türkler tarafından sömürgeleştirildiği ve sonunda Arapların Türklere karşı ayaklandığı" yalanlarıyla Arapları Türk düşmanı yapmaya çalışmışlardır. Batılıların hazırladığı ders kitaplarından "Arap isyanı efsanesini" öğrenen genç nesil Araplar sonunda bu yalanların etkisinde kalmışlardır. Zamanla eğitimli Türkler de bu tür propagandaların etkisiyle Araplardan uzaklaşmışlardır. Böylece birbirlerine düşman ulusların yaşadığı Ortadoğu Batılı emperyalist emellerin kolayca gerçekleştiği bir bölge konumuna düşmüştür.

Ekim 1917'de Rusya'da Bolşevik Devriminin gerçekleşmesi, İttifak güçlerine yeni ümitler getirmişti. Yönetimi ele geçiren Bolşevikler gizli anlaşmaları yayımlamaya başlayınca İtilaf Devletlerinin kirli oyunları ortaya dökülmüştü.[294] Bu gizli anlaşmaların yayımlanması az da olsa İngilizleri utandırmış ve Başbakan Lloyd George bir konuşmasında şunları söylemişti:

---

293 M. Yaşar Geyikdağı, *Political Parties in Turkey, The Role of Islam*, Praeger, New York, 1984, s.31.

294 "Treaties Consigned to the Dustbin" Soviet Diplomacy-Lenin's Peace Decree Ready for Issue, *The Times* (26 Kasım 1917, s.8; "Russia and Secret Treaties-Terms Published", *The Manchester Guardian*, 26 Kasım 1917, s.5.

"Biz Avusturya-Macaristan'ı yok etmek veya Türkiye'yi başşehrinden veya çoğunlukla Türk ırkına ait olan zengin ve namlı Küçük Asya'daki ve Trakya'daki topraklarından yoksun etmek için savaşmıyoruz."[295]

Belgeler ortaya saçılmışken Türkiye'de İngiliz Başbakanı'nın bu sözlerine inanacak akıllı bir kimse olamazdı. Aralık 1917'den itibaren Sovyetler'le barış görüşmeleri başladı. Ordu çekilen Rusların arkasından ilerlerken Ermeniler kan dökmeye devam ettiler. 14 Şubat'ta Erzincan'ı ele geçiren Kâzım (Karabekir) Paşa binlerce Ermeni'yi Rus ve Ermeni ordularının arkasında Kafkasya'ya sürdü. Kars ve Ardahan geri alındı. Doğu Anadolu kurtarılırken güneyde savaş kaybedilmiş, İran'daki güçleriyle birleşen İngilizler Irak'ta ilerleyerek Kerkük'ü de ele geçirmişti. Mustafa Kemal'in de kumanda ettiği Suriye'deki savunma Irak'takinden daha dirençli ve düzenli bir çekiliş göstermişti. Fakat Arap milliyetçiler Şam'da isyana başlayınca geri çekiliş hızlanmış, Ekim 1918 başlarında Halep ve Humus düşmüş ve Fransız donanması Beyrut, Trablusşam ve İskenderun'a çıkmıştı. Ekim ortalarında ateşkes için bütün hazırlıklar yapılmıştı; ama İngilizler Irak'taki avantajlarını sonuna kadar kullanmak istediklerinden görüşmeleri iki hafta geciktirmişti. Ateşkes Anlaşması 30 Ekim'de Mondros'ta imzalanmıştı. Fakat İngilizler çarpışmaya devam etmiş ve anlaşmadan birkaç gün sonra Musul'a girmişti.[296]

İşgal Yılları

Ateşkes imzalanınca Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi tamamen İngiltere önderliğindeki İtilaf Devletlerinin eline bırakıldı. Mütarekeye göre Osmanlı Ordusu silahlarını teslim ediyor ve İtilaf Devletleri çok uzun zamandan beri arzuladıkları Osmanlı

295 "British War Aims-Mr. Lloyd George's Statement", *The Times*, 7 Ocak 1918, s.7.
296 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.327-328.

topraklarının paylaşılmasını gerçekleştirmeye başlıyordu. Artık Rus Çarlığı sahneden çekildiğine göre İngiltere İstanbul'un işgalini kendisi gerçekleştiriyordu. Venizelos'un kurnazlığıyla son anda İtilaf Devletleri tarafında savaşa giren Yunanlar bile zafer kazandıkları iddiasıyla İstanbul'a geldiler. İtilaf Devletleri, ordunun elindeki silah ve cephaneleri toplatmış ve orduyu dağıtmıştı. Mütareke hükümlerine aykırı olarak birer vesileyle donanma ve askerlerini İstanbul'a çıkardılar. Adana vilayeti Fransızlar, Urfa, Maraş ve Antep İngilizler, Antalya ve Konya İtalyanlar tarafından işgal edilirken, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri, memur ve özel adamları faaliyette bulunmaktaydı. İstanbul'u işgal planlarının arkasında olan Lord Curzon, 7 Ocak 1919'da kabine üyelerine dağıttığı bir bilgilendirme yazısında Türklere hakaret edercesine, yazı boyunca bu sözcüğü tekil olarak kullanarak "Türk'ün Avrupa'da devlet olarak kalmasına izin verilip verilmeyeceğini", Avrupa'dan atılması durumunda neler yapılabileceğini tartışmaya açıyor ve şunları söylüyor:

> "Türk'ün Avrupa'da beş yüzyıl kadar var olması Avrupa siyasetinde bir ümitsizlik, entrika ve fesat kaynağı, tebaası olan uluslar için zulüm ve kötü yönetim olmuş ve Müslüman dünyası içinde yersiz ve kibirli bir motivasyon yaratmıştır. Türk'ü kendisini Büyük Güç olarak görmesi hususunda cesaretlendirmiş ve bu hayale başkalarını da inandırmasına yol açmıştır. Bir [büyük] gücü diğerine karşı oynatacak duruma gelmiş, entrikalarıyla dokunulmazlığını devam ettirecek bahaneler bulmuştur."[297]

Ayrıca, ülkenin kaynaklarının "İstanbul'un pis kulislerinde" nasıl yağmalandığını ve şimdi bu "vebalı yerden" kurtulma fırsatı çıktığını yazmıştı. Sanki bütün 19. yüzyıl boyunca Osmanlı

297 Lord Curzon, "The Future of Constantinople", Memorandum, Printed for the War Cabinet, 1919, s.1.

Devleti'ni ekonomik ve siyasi sorunlarla uğraştıran kendi riyakâr politikaları değilmiş gibi yersiz iddialarda bulunuyordu. Türk'ü tamamen yok etmenin, aşikâr bir hastalığı ortadan kaldıracağı için iyi olacağını; fakat bazı sakıncaları bulunduğunu belirtiyordu. "Pençesindeki tırnakları kesilirse gücü azalır ve zararsız bir yaratık olarak ihtiraslı Avrupa devletleriyle bizim Doğu'daki mülkümüz arasında tampon olur ...fakat Avrupa'dan atılması dünya Müslümanları arasında infial yaratır" diye düşünüyordu. Gene de bu "en büyük kötülüklerin hastalıklı kökünü" kazımak için bu fırsat kaçırılmamalı diyerek ve benzer hakaretlerle yazıyı sürdürüyordu. Başbakan Lloyd George da ondan pek geri kalmıyor ve "Türklerin elindeki İstanbul, sadece Doğu kötülüklerinin fesat yuvası değil, aynı zamanda yolsuzluk zehrinin ve entrikanın Avrupa'nın her yerine yayıldığı bir membadır" diyordu.[298]

Bu İngiliz yalan ve iftiralarına iyi bir karşılığı Sait Halim Paşa, Malta esaretinden kurtulduktan sonra gittiği Roma'da yazmaya başladığı anılarında vermiştir. Paşa, anılarını yazarken İngiliz Başbakanı Balfour'un Cenevre'de Milletler Cemiyeti'nde Mustafa Kemal için İngilizceden tercümesiyle "haydut" dediğini hatırlatıyor, "vatanının varlığı ve bağımsızlığı için mücadele eden bir vatanseverin hak ettiği ihtiramı gösterme dinginliğini kendinde bulamayan yahut da en azından hakaret etmekten kaçınmayan" bu adamı ayıplıyordu. İngiltere'yi Yakındoğu'da barışın tesisine engel olduğu için kınıyor, "Türkiye'ye karşı hazırladığı şeytani eserinin peşinde koşarken ahlaksızlıkta Çarlık Rusya'sını dahi geçen usullere müracaat etmektedir" diye yazıyordu.[299] Birçok iyi eğitimli Osmanlı devlet adamı ve aydını gibi Sait Halim Paşa da İngiliz yöneticilerinin söylemlerinden ve gazetelerde yazılanlardan haberdardır. Lloyd George'un, savaşın başında 10 Kasım 1914'te Türkler hakkında sarf ettiği "insanlık kanseri, kötü yönettikleri ülkelerin

298 Philip Mansel, *Constantinople*, s.382.

299 Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, Fransızcadan çev. F. Yücel, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s.80, 83.

bedenine işleyen devamlı bir acıdır, hayat bağlarını çürütmektedir... Memnunum ki Türk, insanlığa karşı yaptığı uzun alçaklık geçmişinin son bir hesabını vermeye çağrılacaktır"[300] sözlerine ve benzeri hakaretlere çok üzülmüş, anılarında şunları yazmıştır:

> "Hakikatte, en yüksek seviyedeki İngilizler, Türkiye'den bahsettiklerinde edepten yoksun üslubun misallerini ortaya koyarak bize de İngiltere'yle alakalı olarak istediğimiz dili kullanma özgürlüğünü meşru kılmışlardır. Türkiye'ye 'Avrupa'nın bedenini yiyip bitiren irinli kanser', 'barbarlar sürüsü', 'insanlığın utanç kaynağı ve döküntüsü' sözlerini yakıştıran bizzat Mösyö Lloyd George değil midir? Türkiye'ye resmi ve umumi olarak ancak en sefil insan zihninin tahayyül edebileceği en kirli ithamları yakıştıran o ve yamakları değil midir? Bununla en ağır iftiralara aptalca ve kötü niyetli bir tarzda maruz bırakılan ve bunları yapanlara karşı haklı olarak kendini üstün gören Türkiye'nin, tabiidir ki hakaretler vasıtasıyla değil de -bunu rakibine bırakmaktadır- hiçbir dolaylı yola bulaşmadan, vatandaşlarının birisinin sözleri vasıtasıyla cevap vermeye hakkı vardır."

Sait Halim Paşa Kurtuluş Savaşı sırasında da İngilizlerin, inatla, Mustafa Kemal Paşa'yı İttihat ve Terakki'nin bir aracı gibi göstermek istemelerini de gülünç bulmaktadır. Mustafa Kemal'in mücadelesini Batı kamuoyu önünde karalamak isteyen İngilizler ona Bolşevik ve İttihatçı sıfatlarını yapıştırmaktadır. Sait Halim Paşa'ya göre İngiltere'nin Türkiye'yi yok etmek istemesinin sebebi, barbarlık gibi konularla ilgili değil, Türkiye'nin geçmişte Batı'ya üstünlüğü ve bunun gelecekte tekrarlanma olasılığından korkmasıdır. Bunlara bir de Hıristiyan taassubu eklenmiştir: "Türkiye aleyhine yürütülen bütün faaliyetlerde şuurlu-şuursuz, açık

300 *A History of the Peace Conference in Paris*, c.VI, ed. H. W. V. Temperley Henry Frowde and Hodder & Stoughton, London, 1924, s.24.

ya da saklı olarak katı bir Haçlı Seferleri ruhuna dönüş ortaya çıkmaktadır."[301]

6 Mayıs 1919'da üç büyük devletin başkanları, Wilson, Lloyd George ve Clemenceau Paris'te, Yunan ordusunun İzmir'e çıkarak işgale başlaması hususunda anlaştılar. Bu kararı sonradan öğrenen İtalyanlar ise derhal harekete geçerek 11 Mayıs'ta Fethiye, Bodrum ve Marmaris'i işgal ettiler.[302] 15 Mayıs'ta da Yunanlar, İtilaf Devletleri donanmalarının eşliğinde İzmir'e asker çıkararak yerel Rumların ve Ortodoks papazların taşkın sevinç gösterileri ve çan sesleri arasında ilerleyerek silahsız Türk halkına saldırmaya başladılar. Rum güruhu İzmir sokaklarını dolaşarak İtilaf Devletlerinin hışmından kaçmaya çalışan Türkleri öldürüyor ve etrafı yağmalıyordu.[303] İzmir Metropoliti Hrisostomos rıhtımda durmuş, karaya çıkan Yunan askerlerini takdis ediyordu. Bulabildikleri Türk askerlerini savaş esiri diye tutukluyor, başlarından zorla çıkardıkları feslerinin üzerinde tepinmelerini istiyorlardı. Direnç gösterenler itilip kakılıyor, hakaretler ediliyor veya kurşunlanıyordu. Birkaç saat içinde 30'dan fazla Türk subayı öldürülmüş, rıhtım boyunca ölü ve yaralı Türk askerleri kurşunlanıp süngüden geçiriliyordu. Bir İngiliz denizcisi gemisinden bu manzaraları seyrederken su istemek için bağıran yaralı bir Türk askerinin ağzına çömelerek idrarını boşaltan bir Rum kadını görmüştü. Bu iğrenç görüntüler karşısında Yunan subaylarının halkı sakinleştirecek yerde teşvik etmeleri, diğer İtilaf Devletleri askerlerini hayrete ve dehşete düşürmüştü.[304] Memleketin her tarafında Hıristiyan unsurlar, gizli veya açık bir şekilde emel ve maksatlarını temin etmeye çalışıyorlardı. Sonradan elde edilen delillere göre İstanbul Rum Patrikhanesi'nde kurulan Mavri Mira heyeti çeşitli vilayet-

301 Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.100.
302 Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s.13.
303 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.342.
304 David Walder, *The Chanak Affair*, MacMillan Company, London, 1969, s.70.

lerde çeteler kurup yönetmekte, mitingler ve propagandalar yapmaktaydı. Bu heyet ayrıca, Yunan Kızılhaçı'na hizmet ediyor, Rum okullarının izcilerinden 20 yaşını dolduran gençleri askere alıyordu. Ermeni Patriği Zaven Efendi de Mavri Mira heyetiyle hemfikir olarak çalışıyor, Ermeniler de tamamen Rum azınlığı gibi hazırlanıyordu.[305]

İtilaf güçleri, kendi propaganda yalanlarına kendileri de inanmış olarak Türklerin milyonlarca Hıristiyan katletmiş olduğu veya hiçbir neden olmasa bile "Batı medeniyetinin İslama üstün olduğunu göstermek üzere" işgale başladılar.[306] Bu sırada İstanbul İşgal Kumandanı Amiral Calthorpe kendi hükümetine "bizim devamlı davranışımız hiçbir şekilde, hiçbir Türk'e iyilik göstermemektir ...savaşın sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu'na büyük bir sertlikle muamele etmelidir... bütün konukseverlik ve nezaket görüşmesi şiddetle yasaklanmıştır ve Türklere karşı Büyük Britanya ve müttefikleri arasında mutlak dayanışmayı beyan etmek için hiçbir fırsat kaçırılmamıştır" diye bildirmişti.[307] Doğal olarak bu işgalciler Rum ve Ermeni azınlık tarafından İtilaf Devletleri bayraklarını sallayarak sevinçle karşılandılar. Yetimhaneleri yönetmekle görevlendirilen Hıristiyan misyonerler savaşta ailelerini kaybeden binlerce Türk çocuğunu, aksi kesin olarak ispatlanmadıkça Rum veya Ermeni kabul ederek Hıristiyan olarak eğitiyorlardı. Devlet dairelerinde, kamu hizmetlerinde ve demiryollarında Türkler ve Müslümanlar işten çıkarılarak yerlerine Hıristiyanlar yerleştiriliyordu. Birçok vilayette, özellikle Doğu Trakya, Adana, Güneybatı Anadolu ve Doğu Anadolu'da yerel yönetim, en başta polis gücü azınlıklara veriliyor ve ülkenin paylaşımı için son hazırlıklar yapılıyordu. Silahlanan bu azınlıklar dağıtılan Osmanlı

305 Gazi M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.I, 1919-1920, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s.1-2.

306 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.329.

307 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, from Calthrope to Earl Curzon, No. 970 FO. 3714157/E. 88757, s.6.

Ordusundan terhis edilen askerleri ve binlerce sivili İtilaf güçlerinin gözleri önünde katlediyorlardı.[308]

İstanbul'un işgaliyle Ermeni ve Rumların vilayetlerde sivil yönetim makamlarına getirilmesi bunları iyice cesaretlendirmiş ve eski emellerini gerçekleştirmek için gayretlerini hızlandırmıştı. Rumlar talep ettikleri eski Pontus bölgesinde yeni bir devlet kurmak hayaliyle 9 Mart 1919'da Samsun'a çıkan İngiliz işgalcilerin peşinden Merzifon üzerine yürümüşlerdi. Rumların 1904'te kurdukları gizli bir cemiyet uzun zamandan beri böyle bir fırsatı kollamaktaydı. Rumlar bu fırsatı yakalamakta hiç gecikmeden silahlı çeteler kurarak ve Türk komşularını katlederek yeni devletlerine toprak kazanma işine giriştiler.[309] Bu sırada Ermeniler de Doğu Anadolu'da katliamlarına yeniden başlamışlardı. 1919 Mart'ında Kars, Ardahan, Kağızman ve Nahçıvan'ı içine alan bölgedeki Müslümanların temsilcisi olarak İslam Şûrası Başkanı İbrahim Cihangir, İngiliz Kralı V. George'a Türkçe bir mektup göndermiş ve Ermenilerin 1.000'den fazla Müslüman köyünü yakıp yıktıklarını ve yaklaşık 100.000 masum kadın ve çocuğun canına kıydıklarını anlatmış ve bu gaddarlıklara boyun eğmeyeceklerini bildirmişti. İngiliz İstihbarat Şefi Tümgeneral W. Thwaites İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na 29 Mart 1919'da gönderdiği gizli bir yazıda Türklerin Ermeniler tarafından kırıma tabi tutulma olasılığı bulunduğunu belirtmiş; ancak olayların abartıldığını iddia etmiştir.[310]

Yunanistan'da yaşayan Ermeniler 1918 sonbaharında Yunanlarla anlaşarak bir Yunan-Ermeni birliği kurmaya niyetlenmişlerdi. Daha sonraki aylarda, Osmanlı Donanmasının eski subaylarından ve Paris'teki Ermeni Komitesi üyesi Zadik Hancadyan (Handjadian), Yunanlarla Selanik ve Atina'da görüşerek siyasi işbirliği önermişti. 1918 Kasım ve Aralık aylarında Rum Patriği temsilcisi

308 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.329-330.
309 *Age*, s.329; Gazi M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.12.
310 Salâhi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.489-490.

Yorgo Honayos (Georgios Chonaios) ve Ermeni Patrikliği Ulusal Konseyinden Kirkor Davityan genel bir işbirliği planı üzerinde anlaşmışlardı. Buna göre Ermeniler, Yunanların Trakya, İstanbul, İzmit Sancağı ile Bursa, Aydın ve Trabzon'daki toprak iddialarını destekleyecek, Yunanlar da Ermenilerin Sivas, Mamuret-ül-aziz, Erzurum, Diyarbakır, Bitlis ve Van vilayetleriyle denize açılmak üzere Adana'dan toprak taleplerine destek vereceklerdi.[311] Osmanlı Meclisi Mebusan'ındaki Rumlar, Meclis Başkanlığından sözde "Ermeni Soykırımı"nın ve Rum Ortodoks unsurlara yapılan mezalimden sorumlu olanların cezalandırılmasını talep ettiler. 14-17 Kasım'da yapılan görüşmelerde üç Rum vekil, kurbanların uğradıkları durumu ve hasarın büyüklüğünü ayrıntılarla tasvir etmişlerdi. Ermeni ve Rum gazeteleri büyük bir lobi faaliyeti yürüterek suçluların cezalandırılmasını istediler.[312] Bu karalama ve sindirme çabaları sonunda Nisan 1919'da tehcir sırasında sadece görevini yapmış olan Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey idam edildi.[313]

Osmanlı Devleti topraklarında özerk veya bağımsız devlet kurmak isteyen bir diğer grup da Kürtlerdi. Wilson'un prensiplerinden[314] cesaret alan Kürt ileri gelenleri İstanbul'da bir Kürt komitesi

311 J. K. Hassiotis, "Shared Illusions: Greek-Armenian Co-operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)", 1985, *Greece and Britain in World War I* içinde, First Symposium organized in Tessaloniki by the Institute for Balkan Studies and the King's College, Dec. 15-17 1983.

312 J. K. Hassiotis, agm, s.142-143.

313 Başsavcı Haralambos Efendi kaymakamın idamını istemiş; fakat hâkimler heyeti kararsız kalmıştı. Bir yanda intikam peşindeki Rum, Ermeni ve İngilizlerin baskısı, diğer yanda kaymakamın masumiyetine inanan Türk kamuoyu bulunuyordu. Hükümet ve Padişah Vahdettin, Ermenilere bir kurban vermek düşüncesiyle ve İngilizleri memnun etmek için idamı onayladı. Türk halkı, Beyazıt Meydanındaki bu infazına gözyaşları içinde ve nefretle tanık olur (Ahmet Ağaoğlu, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010, s.62-63).

314 1918 Ocak ayında Birinci Dünya Savaşı'nın yakında sona ereceğini tahmin eden ABD Başkanı Woodrow Wilson taraflar arasında anlaşma koşullarını belirlemek üzere 14 maddelik bir açıklama yapmıştır. Böyle bir savaşın tekrar yaşanmasını önlemek için düşünüldüğü söylenen bu ilkelerden 12.sinde şöyle denmişti: Osmanlı yönetimindeki Türk olmayan unsurlara yaşam güvenliği ile özerk gelişimleri için tam bir özgürlük sağlanmalıdır.

kurarak İngiliz Yüksek Komiserliğiyle görüşmelere başladılar. Zaten İngilizler, 1917'de, savaş sırasında Kürtleri "yüce Selahattin, İdrisi, Hakkâri Miri ve Bedirhan Bey gibi mutlak önderlerden" söz ederek ulusal özerklik veya bağımsızlık için kışkırtmaya başlamışlardı. Savaşın başından beri bölgedeki Kürt önderleriyle yapılan işbirliği İran'da Almanlara zarar vermiş, fakat İngilizlerin bu başarısı Rusları ürkütmüştü. İngilizler Mart 1917'de Bağdat'ı işgal ettikten sonra Kürtçe bir gazete de çıkarmış ve Kürtlerin dini ve milli duygularını okşayarak Osmanlılara karşı nefret tohumları saçmışlardı.[315] Osmanlı Ayan Meclisi üyelerinden Seyit Abdülkadir başkanlığında bir heyet 15 Nisan 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği baş tercümanı Andrew Ryan'la görüşerek Ermenilere vaat edilen topraklar üzerinde kendi hakları bulunduğunu ve İngiltere'nin güdümünde özerk bir Kürdistan devleti kurmak istediklerini anlatmıştı. Mayıs ayında Seyit Abdülkadir başkanlığında Şeyh Sait ve arkadaşları tarafından kurulan Kürt Teali Cemiyeti'ne İngilizler büyük ilgi duyarak adeta onlarla birlikte çalışıyorlardı.[316]

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa Doğu Karadeniz bölgesinde güvenliği sağlamak amacıyla ordu müfettişi olarak Samsun'a çıkmıştı. Mustafa Kemal karaya çıkar çıkmaz İngiliz ajanları onu izlemeye ve hareketlerini İstanbul'daki işgal makamlarına bildirmeye başladılar. Durumun farkında olan Paşa birkaç gün sonra teftiş için Havza'ya geçmişti. Amiral Calthorpe, 6 Haziran'da Lord Curzon'a şöyle bildirmişti:

> "Yunanların Aydın vilayetinde ilerlemeleri, Türk halkının görünüşteki sessizliği içinde köy ve kasabaları işgal etmeleri, derinden derine bir içerleme yaratmakta ve yüzeydeki bu çok sessizlik benim endişelerimi artırmaktadır. Yerli Hıristiyanlara karşı bir saldırı olabileceğini düşünüyorum

315 Salahi R. Sonyel, *Gizli Belgelerde Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s.215-218.

316 *Age*, s.11.

ve şu anda Samsun'da bulunan Doğu Akdeniz Konsolosluk görevlisi Mr. Hurst'ten bugün aldığım rapor çok rahatsız edici. Mr. Hurst, oraya Ferit Paşa Hazretleri tarafından en iyi niyetlerle gönderilen Mustafa Kemal'in bir kırıma yol açabilecek hareketi organize etmekte olduğunu bildirmektedir. Yunanların içeriye doğru ilerlemelerini durdurmak niyetiyle, birçok ordu subayının sessizce İstanbul'dan ayrıldığı haberleri gelmektedir... Bunların hareketsiz kalacağı beklenemez."[317]

Amiral Calthorpe 8 Haziran'da, Osmanlı Dışişleri'ne bir yazı göndererek Samsun sancağında karışıklık çıkarılmak istendiğini ve bunda Mustafa Kemal'in büyük rolü olduğunu belirterek Mustafa Kemal'in görevine son verilmesi için Harbiye Nezareti'ne emir verildiğini bildirir.[318] İstanbul'a dönmeyi kabul etmeyen Mustafa Kemal Paşa ordudan istifa eder. Mustafa Kemal'in Anadolu'daki telgrafhaneleri sık ve etkin bir biçimde kullanması da İngilizlerin gözünden kaçmamıştı. Dahiliye Nazırı Ali Kemal vilayetlere şifreli bir tamim (genelge) göndererek Mustafa Kemal'in azledildiğini, kendisiyle hiçbir resmi işleme girişilmemesi gerektiği ve taleplerinin yerine getirilmemesi emrini verir.[319] Arkasından İngiliz İşgal Komiserliğinden General Deedes ve Baştercüman Ryan'ı evine davet ederek bu konularda bilgi verir ve Mustafa Kemal Paşa'yı şikâyet eder. Mustafa Kemal Paşa'nın bütün ordu komutanlarına gönderdiği bir telgrafı da gösterir. Bu telgrafta Mustafa Kemal bütün telgraf görevlilerine, kendisinin milli mücadele konusundaki telgraf taleplerinin yerine getirilmemesi için emir verildiğini; fakat şerefli hiçbir telgrafçının bu emre uymayacağını umduğunu belirtmektedir.[320] Bu arada General Deedes'le görüşen Sadrazam,

317 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.I, From Calthrope to Earl Curzon, No. 970 FO. 371/4157/E. 88757, s.9.
318 *Age*, s.10-11.
319 Gazi M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.I, s.25-26.
320 Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Enclosure No. 7, Memorandum by Mr. Ryan, FO. 371/4158/96986, s.24.

Ordudan istifa ettiği için Mustafa Kemal'le resmi bir ilişkileri olmadığını, fakat Doğu vilayetlerinin askeri ve sivil yöneticilerine onun "kanun dışı" olarak görüldüğünü bildireceklerini söyler.[321] Bu söz İngilizler tarafından çeşitli şekillerde yorumlanır ve (*outlaw* olarak) kullanılır.

Mustafa Kemal Samsun'da bir hafta kaldıktan sonra Havza'ya gitmiş ve oradan Anadolu'nun değişik bölgelerindeki ordu kumandanları, valiler ve bürokratlarla ilişki kurarak ulusal kurtuluş için örgütlenmek gerektiğini tebliğ etmeye başlamıştı. Kendisini yakından izleyen İngiliz istihbaratı davranışlarını şüpheli buldu ve İngiliz Yüksek Komiserliğinin Osmanlı Dışişleri'ne, 17 Haziran'da yazdığı bir yazıyla İstanbul'a geri çağrılması istendi. Yüksek Komiserin Lord Curzon'a gönderdiği yazının ekindeki notada Mustafa Kemal Paşa'nın barış konferansının olası kararlarına karşı silahlı bir mücadele hazırlığında olduğunu ve Türklerin İzmir ve Ayvalık'taki haksız Yunan saldırılarına karşı savunma hakkı bulunduğu yolundaki açıklamalarını bildirir.[322] Bu arada Mustafa Kemal, 21 Haziran gecesi, Amasya'dan temasta olduğu kumandan ve valilere bir tamimle, vatanın ve milletin istiklalinin tehlikede olduğunu, istiklalin ancak milletin kararlılığıyla kurtarılacağını açıklayarak gerekli örgütlenmenin yapılabilmesi için her vilayetten üç delegenin Sivas'ta yapılacak kongreye gönderilmelerini bildirir. Arkadaşları Rauf (Orbay), Ali Fuat (Cebesoy) ve Refet (Bele) Beyler onunla birliktedir. Kısa bir süre sonra Erzurum'dan gelen Kâzım Karabekir de onlara katılır.

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, 2 Temmuz'da, Osmanlı Dışişlerinden, resmen, İtilaf Devletlerinin çıkarlarına aykırı olarak silahlı çete kurmakta olan, Sivas'taki Mustafa Kemal Paşa'nın ve Konya'daki Cemal Paşa'nın İstanbul'a gecikmeden ve koşulsuz olarak getirilmesini istedi.[323] Temmuz'da Doğu Anadolu

321 *Age*, s.38.
322 *Age*, s.29-31.
323 *Age*, s.45.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Ermeni saldırılarına karşı önlemler almak için Erzurum'da toplanır. Hem Mustafa Kemal hem de Kâzım Karabekir toplantıya katılır. İstanbul Hükümeti Karabekir'e Mustafa Kemal'i tutuklaması için emir verir. Karabekir bu emri yerine getirmez ve kendisi de milli mücadeleye katılmış olur. Erzurum Kongresi 23 Temmuz-7 Ağustos tarihleri arasında görüşmelerini tamamlayarak kararlarını 10 maddede açıkladı. Ülkenin bütünlüğünün korunması için her türlü yabancı işgale karşı koyulacağını, vatanın ve istiklalin korunmasını İstanbul hükümeti sağlayamadığı için geçici bir hükümet kurulacağını, manda veya himayenin kabul edilemeyeceğini bildirdi. Kongrenin son günü, İngiliz kontrol subayı Yarbay A. Rawlinson, Mustafa Kemal'le görüştükten sonra, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve son gelişmeler hakkında üstlerine ayrıntılı bir rapor verdi ve Kongre bildirisinin İngilizceye çevirisini de raporuna ekledi.

Türklere ve İttihat ve Terakki'ye karşı İngilizlerin kini yatışmak bilmiyordu. Savaş öncesi ve sırasında hükümette olan yöneticileri ve Genç Türk aydınlarını sözde suçlamalarla 1919 başlarında tutuklayıp, son derece adaletsiz bir yargılamadan sonra Malta'ya sürdüler. Bunlar arasında eski sadrazam Sait Halim Paşa gibi yöneticilerle, Ziya (Gökalp) Bey, Fuat (Köprülü) Bey, Hüseyin Cahit ve Süleyman Nazif gibi aydınlar vardı. Enver, Cemal ve Talat Paşalar Almanya'ya kaçarak canlarını kurtarmayı yeğlediler. Vatanseverlerin bir kısmı çok büyük bir ümitsizliğe kapıldıklarından, İngiliz veya Amerikan mandasını kabul ederek Osmanlı topraklarının bir kısmında küçük bir sığınak hayal ettiler. Halide Edip 10 Ağustos 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya şöyle yazmıştı:

> "İngiltere Türkün vahdetini [birliğini], asrileşmesini, hakiki bir istiklal almasını, ati [gelecek] için bile olsa istemiyor. Yeni vesait [vasıtalar] ve fikirle tamamen asri ve kavi [güçlü] bir Müslüman-Türk hükûmeti başında hilâfet de olursa İngiltere'nin Müslüman esirleri için bir sui misal [kötü örnek]

teşkil eder. Türkiye'yi kül halinde [bütün olarak] İngiltere alabilse kafasını kolunu koparır, birkaç senede sadık bir müstemleke [sömürge] haline koyar. Buna en başta bilhassa klerikal [Hıristiyan din adamı] sınıflar memleketimizde çoktan taraftardır. Fakat bunu Fransa'yla dövüşmeden [sic] yapabilmek kabil olamayacağından taraftar olamaz. Fakat Türkiye'yi vahdet halinde muhafaza zaruri görülürse yani taksim ancak büyük askeri fedakârlıklarla husule geleceğini anlarsa Latinleri [Fransız ve İtalyan] sokmamak için Amerika fikrine zahir [yardımcı] ve taraftar olur." [324]

Ulusun kurtuluşu için düzenlenen kongrelerin en önemlisi Eylül başında Sivas'ta toplanacaktı. İngilizlerle işbirliği içindeki Damat Ferit hükümeti bu kongreyi engellemeye çalışıyordu. Dahiliye Nazırı Adil Bey, 19 Ağustos'ta, Sivas Valisi Reşit Paşa'dan kongrenin toplanmasını engellemesini, kongre için vilayetlerden gelen delegelerin geri çevrilmesini ve karşı gelenler hakkında sert işlemler yapılması emrini verdi. Fakat Reşit Paşa bu emri yerine getirmedi.

Bahar aylarından beri Doğu Anadolu'da Kürtleri İngiliz etkisine çekmek için dolaşan Binbaşı Noel, İngilizler tarafından, İstanbul'dan gönderilen Kürt önderler Emir Ali, Bedirhanlardan Celadet Ali ve Kamran Ali Beylerle Halep'te buluşurlar. Oradan Malatya'ya gelerek mutasarrıf Bedirhani Halil ve belediye başkanı tarafından karşılanırlar.[325] Dahiliye Nazırı Adil Bey ve Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa'nın bilgisi dahilinde adamlarından

---

324 Gazi M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.I, s.68.

325 Salahi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz*, s.32-33. Atatürk *Nutuk*'ta bu olayı anlatırken Binbaşı Noel'in adını Novil olarak veriyor. İngiliz belgelerinde binbaşının adının Noel olduğunu görüyoruz. Yunus Nadi de bu olayı anlattığı kitabında (*Ali Galip Hadisesi*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955) binbaşını adını Novill olarak yazmış. Sanıyorum bu adı söylendiği şekilde duyan Türkler eski yazıyla (Arap harfleriyle) yazmışlardı. Eski harflerle "nun", "vav" ve "lam" harfleriyle yazılınca değişik şekillerde okunabilir. Eski harflerden yeni harflere geçerken de Novil olarak yazılmış olabilir.

Harput Valisi Ali Galip'i Sivas'a vali atayarak Mustafa Kemal'i tutuklamak, hatta ona suikast yapmak üzere bir komplo hazırlarlar. Durumu öğrenen Mustafa Kemal, aldığı karşı tedbirlerle, bu komplonun gerçekleşmesini önledi. Kongre sırasında gelişen bu olaylar Mustafa Kemal'i çok uğraştırıp yorsa da kongre başarıyla tamamlanır.

Mustafa Kemal Paşa, Celadet ve Kamran Ali'nin İngilizler tarafından yüklü bir parayla İstanbul'dan hareket edecekleri ve milli mücadele aleyhinde kışkırtmalarda bulunacaklarını İstanbul'dan hareketlerinden önce öğrenmişti. Bunun üzerine 3 Temmuz'da, Diyarbakır'daki 13. Kolordu Kumandanı'na durumu bildirerek bunların sessizce gözlenmelerini ve yakalanmalarını istemişti. Kongrenin ikinci günü, 6 Eylül'de, Bedirhanlardan Celadet ve Kamran ile Diyarbakırlı Cemil Paşazade Ekrem'in Binbaşı Noel'le birlikte silahlı Kürtler korumasında Elbistan üzerinden Malatya'ya geldiklerini öğrendi. 13. Kolordu'dan bu adamların derhal tutuklanarak Sivas'a getirilmelerini istediği halde, belli makamlarca korunan bu adamlar kaçmayı başardı.[326]

Vali Ali Galip, 9 Eylül'de, Noel'e Türk takviye askerlerinin kendilerini tutuklamak için yolda olduklarını bildirir ve Reşvan Kürtlerine sığınmasını salık verir. Noel orada Maraş'tan gelen diğer ajan Albay Bell'le buluşur. Artık bu bölgede rahat hareket edemeyeceği için Urfa'ya çekilir. Bu sırada Kahire'den gelerek Sivas'a gitmeyi düşünen Mareşal Lord Allenby de Beydağ'da üç gün kalarak Noel'le görüşür ve onu Akdağ'daki aşiretin korumasına bırakır. 21 Eylül'de, Kahire'den İstanbul'daki Yüksek Komisere çektiği telgrafta milli mücadele hareketini hedef alarak "ihtilâlcileri bastırma ve cezalandırma işi yerine getirilmelidir" diye yazar.[327]

İngilizler çok büyük ülkeleri işgal altında tuttukları için savaş sonrasında asker bulma sıkıntısı başlamıştı. Savaştan sonra çok

326 Gazi M. Kemal Atatürk, *age*, s.83-85.

327 Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.I, From Field Marshal Lord Allenby to Admiral Sir J. De Robeck, FO. 371/4192/140436, s.117-118.

sayıda asker terhis edilmişti. Mezopotamya, Mısır, Filistin ve Hindistan'daki İngiliz güçleri devamlı asker istemekteydi. Türkiye'deki işgal gücünün de yetersiz kaldığı görüldüğünden, İngiliz Savaş Dairesi Anadolu Demiryolu'nun idaresini Osmanlı Devleti'ne devretmeyi düşünmeye başladı. Fakat Yüksek Komiser Robeck, barış konferansında yüklemek istedikleri ağır koşulları Türklere kabul ettirmelerini güçleştireceği düşüncesiyle buna itiraz etti. Ayrıca, Sir Eyre A. Crowe, Paris'ten 29 Kasım'da, Lord Curzon'a yazarak demiryolunun Türk güçleri tarafından kullanılarak Batı Anadolu'daki Yunan hareketine zarar vereceğini belirtiyordu. Kanaatine göre Mustafa Kemal Yunanlara saldırmak için böyle bir fırsatı kaçırmazdı. Kendi kişisel düşüncesi olarak da "Mustafa Kemal'in hareketi temelinde İttihatçı ve Türkiye'yi yabancı kontrolünden kurtarmak ve Rum, Ermeni ve Kürtlerin çokça bulunduğu toprakları elinde tutmayı amaçladığından emperyalisttir" diye eklemişti.[328] Daha sonra Anadolu Demiryolu'nu devretmek fikri terk edildi.

Amerikan Başkanı Wilson da Eylül 1919'da Anadolu ve Kafkaslar'da incelemeler yapmak üzere General Harbord'u göndermişti. 20 Eylül'de Sivas'a varan General, Mustafa Kemal Paşa'yla birkaç görüşme yapıyor ve milli mücadelenin ve başındaki önderin ne kadar önemli olduğunu anlıyordu.[329] Harbord Komisyonu'nun raporu Mustafa Kemal'e Kasım sonunda ulaşmıştı. Bir manda önerisine rağmen, bu rapor, Türkiye'nin mali yönetiminin Türkiye'ye bırakılmasını (Düyunu Umumiye'nin feshi), dış borçların Osmanlı Devleti'nden ayrılmış olan milletler tarafından da ödenmesini, mevcut ticari antlaşmaların ve en başta kapitülasyonların kaldırılmasını ve bütün yabancı güçlerin ülkeden çekilmesini öneriyordu. Bu durum manda yönetimini kesinlikle reddeden ulusal güçler tarafından olumlu karşılanmıştı.[330]

---

328 *Age*, s.250.

329 Salahi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz*, s.38; Gazi M. Kemal Atatürk, *age*, s.123-124.

330 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s.347.

Bu arada Binbaşı Noel de hiç vakit kaybetmiyor ve kışkırtmalarını sürdürüyordu. 29 Eylül'de Halep'ten İstanbul ve Bağdat'taki İngiliz Siyasi Komiserlerine gönderdiği telgrafta Bedirhanların bölgede saygın bir isim olduğunu, Mustafa Kemal'in yarattığı durum ciddileşirse Bedirhanların veya başka Kürtlerin, İstanbul hükümetince, Kürtlerin bulunduğu bölgelerde vali ve mutasarrıf olarak atanarak kullanılabileceklerini söylüyordu. Emin Ali Bedirhan'ın Diyarbakır valisi olmasını, General Hamdi Paşa'nın da 10. Kolordu'nun başına getirilmesini tavsiye ediyordu.[331]

İtilaf Devletlerinin Karadeniz Ordusu Başkumandanı General Milne, Paris'teki barış görüşmeleri kararlarına göre Ağustos 1919'da Osmanlı Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya talimat vererek Yunan işgal gücünün aldığı veya alacağı bölgenin sınırlarının saptanmasını istiyordu. Cemal Paşa Milne'nin bu talebini yerine getirmedi ve bu emri Damat Ferit hükümetinin düşmesinden sonra, 2 Ekim'de atanan Ali Rıza Paşa kabinesine gönderdi. Gerek Cemal Paşa gerek yeni hükümet General Milne'ye oyalayıcı birtakım cevaplar veriyorlar. Fakat bu yazılarda Milne'nin Osmanlı Harbiye Nazırı'na emir veremeyeceğini söylemedikleri için Mustafa Kemal üzülüyor.[332] İstanbul'daki Cemal Paşa'dan, İngiliz emirlerine, Heyeti Temsiliye Reisi olarak boyun eğmemesini istiyordu. 12 Ocak 1920'de açılan Osmanlı Meclisi'nde Padişahın mesajından sonra Mustafa Kemal'in Heyeti Temsiliye adına gönderdiği telgrafı okunuyor. Bunun üzerine İngilizler bu Meclis'in İngilizlerle işbirliği yapmayacağını ve hükümetin milli hareketi durduramayacağını anladılar. Cemal Paşa İngilizlerin bir nota vererek Harbiye Nazırı ile Genelkurmay Başkanı'nın iki gün içinde değiştirilmesini talep ettiklerini Mustafa Kemal'e telgrafla bildirdi ve görevini bıraktı.[333]

4 Ocak 1920'de, Lord Curzon, bir yıl önceki gibi İngiltere kabinesine dağıtılmak üzere bir nota hazırladı. Bu yazıda, Londra'da-

331 Bilâl Şimşir, *age*, s.119.
332 Gazi M. Kemal Atatürk, *age*, c.I, s.254.
333 *Age*, *Nutuk*, c.I, s.262.

ki bir toplantıda, İstanbul'un Türklere bırakılabileceğini söyleyen Fransız Başbakanı Clemenceau'yu eleştiriyor ve gene Türklerin Avrupa'dan ve İstanbul'dan atılmalarını savunuyor ve Padişah'ın Bursa veya Konya'da ikamet edebileceğini belirtiyordu. Türklerin Avrupa'yla olan ilişkisini sonlandırmak için bugünkü fırsatın kaçırılmaması gerektiğine derinden inandığını söyleyerek bu fırsat şimdi değerlendirilmezse "kendimize gelecek için bir bela, entrika ve Doğu Avrupa'da, nesiller boyunca pişman olacağımız bir mirası hazırlarız" diyordu. İstanbul Türklerin elinde bırakılırsa gene çok sevdiği bir tabiri kullanarak Doğu dünyasının "hastalıklı ve vebalı yeri" olarak kalacağını yineliyor. İşgal yıllarında ve daha öncesinde İstanbul'da bulunmuş olan İngiliz subay ve memurlarının da "Türklerin Avrupa'dan atılmaları konusunda" kendisiyle hemfikir olduklarını belirtiyordu.[334] Clemenceau, savaş sonrasında Arap topraklarının işgaliyle ortaya çıkan Panislamist hareketten çekiniyordu. Suriye Araplarının Anadolu'daki ulusal harekete sempati duydukları, birçoğunun Hıristiyan bir devletin yönetiminde olmaktansa Türkleri tercih ettikleri istihbarat raporlarında yer almaktaydı. Anadolu'dan çekilmezlerse ve Türklere daha çok düşmanlık göstermeye kalkışırlarsa Fransızların Suriye'deki, hatta Kuzey Afrika'daki varlıkları tehlikeye düşebilirdi.

Bu sırada İngiliz ajanları Anadolu'nun her tarafında bulunmaktaydı. Heyeti Temsiliye 27 Aralık 1919'da Ankara'ya vardığında eşraf tarafından onurlarına verilen yemekte bile bir İngiliz ajanının bulunduğu ve yemekte konuşulan önemli bilgileri istihbarat makamlarına bildirdiği anlaşılıyor.[335] 1920 baharında Vali Ali Galip, Kürt eşrafından bazılarıyla ve birtakım hocalarla birlikte propaganda yapmaları için Trabzon'a gönderiliyorlardı. Ahmet Anzavur da İstanbul'dan yeni silah desteği istiyordu.[336]

---

334 Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.I, Memorandum by Earl Curzon on the Future of Constantinople, D.B.F.P. First Series, c.IV, p.992-1000, s.300-306.

335 Salahi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz*, s.62.

336 Bilâl Şimşir, *age*, s.82, 84.

17 Şubat 1920'de son Osmanlı Meclisi, Misakı Milli ilkelerini kabul ettiğini açıklayınca İngilizler küplere bindi. Yıl sonunda yapılan seçimlerden Mustafa Kemal'e karşı hükümeti destekleyecek bir meclis çıkmasını beklemişlerdi. Fakat halkın oylarıyla seçilmiş olan bu meclis onların hiç istemedikleri Mustafa Kemal'i desteklemişti. Sadrazam Ali Rıza Paşa, İngilizlerle anlaşarak milli mücadeleye karşı çetelerin oluşturulmasını destekliyordu. Öte yandan vatanseverler milli mücadeleye katılıyor ve Osmanlı Ordusundan kalan silah ve cephaneleri ulusal güçlere ulaştırmaya çalışıyordu. Bunlardan Köprülülü Hamdi Bey Kuvayı Milliye'den bir müfrezeyle 26/27 Şubat'ta, Gelibolu'da Akbaş cephaneliğindeki silah ve cephaneleri Anadolu'ya geçirmeyi başarmıştı. Bu arada, cephaneliği koruyan Fransız işgal gücü askerlerinin geçici olarak tutuklanması yüzünden bu olay ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine İngilizler Bandırma'ya 200 kişilik bir güç çıkararak bölgedeki diğer cephaneliklerin başka yerlere taşınmasını engellemeye çalıştılar. Bu arada 1919 sonlarından beri Balıkesir ve Biga civarında önemli bir bölgeyi işgal eden Ahmet Anzavur çetesi, İngilizlerin yardımıyla milli kuvvetleri arkadan vurdu ve kanlı çarpışmalardan sonra oradaki milli güçleri yenerek top ve mitralyözleri ele geçirdi. Subay ve gönüllüleri esir ve şehit etti. Akbaş kahramanı Hamdi Bey de bu şehitler arasındaydı.[337]

Şubat 1920'de, Çukurova'yı işgal eden Fransızlar ile onların silahlandırdıkları Ermenilere karşı koyan milli çeteler arasında kanlı çarpışmalar oluyordu. İngiliz istihbaratı İstanbul'daki Yüksek Komiserliğe, Fransızlara saldıran ulusalcı çetelere silah ve cephanenin Harbiye Nezareti ve Osmanlı kolordu ve tümen komutanlarının sağladığını bildiriyordu. Bu sırada Ankara yönetimi güneydeki Fransız işgalini sonlandırarak oradaki askeri batıya almak istiyordu. İtilaf Devletleri başkanları, Doğu Sorununu görüşmek üzere 10 Şubat'ta Londra'da toplandıklarında 30 bin kişilik

337 Gazi M. Kemal Atatürk, *age*, c.I, s.281.

bir Türk ordusunun Maraş'ta Fransızları yendiğini ve Fransızların bölgeden çıkarıldığı haberini aldıklarında çok şaşırmışlardı. Lloyd George, böyle bir ulusal ordunun varlığını, kendisinin ve meslektaşlarının ilk kez duyduklarını söylemişti.[338] Bu toplantıda İstanbul'u resmen işgal etme kararı aldılar. İtilaf güçleri, özellikle İngiliz askerleri, 16 Mart'ta, resmi işgale başlayarak önce Harbiye Nezareti'ni ele geçirip askeri belgelere el koydu. İngiliz donanma askerleri İstanbul telgrafhanelerini, Türk Ocağı'nı ele geçirdi ve Meclisi Mebusan'a girerek bazı vekilleri tutukladı. Meclis sözcüsünün, bu saldırının uluslararası hukukun bütün ilkelerine aykırı olduğu yolundaki protestosu hiçbir etki yaratmadı. Büyük postaneye saldırdıklarında altı çalışanı vurdular. Ayrıca beş Türk ve üç işgal askeri öldü.[339] İstanbul Şehzadebaşı'ndaki Kafkas Fırkası Mızıka Bölüğü'nü basarak silah arama bahanesiyle, uykudan uyandırdıkları askerlerden bazılarını da öldürmüşlerdi.[340] Aynı gün Mustafa Kemal Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'ni temsilen işgal güçleri siyasi mümessilliklerine gönderdiği mesajlarla bu "medeniyet ve insanlığa sığmayan" durumu protesto ediyordu.[341]

Ankara'daki Heyeti Temsiliye, 19 Mart 1920'de, ülkenin her yerinde seçim yaptırarak milletin vekillerini seçmesini istedi. 23 Nisan 1920'de İstanbul'daki mebusların Anadolu'ya geçenlerinin de katılımıyla, Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılarak Heyeti Temsiliye'nin yerini alıyordu. Böylece iç ve dış düşmanlara karşı açıkça savaş başlamış oluyordu. İstanbul hükümeti ve Padişah işgalcilerle işbirliği içinde olduklarından onlara artık açıkça cephe alınarak ülkenin kurtuluş mücadelesi Ankara'dan yönetilecekti.

338 David Fromkin, *A Peace to End All Peace, The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, Avon Books, New York, 1989, s.407-408.

339 Philip Mansel, *Constantinople*, s.391.

340 İ. Hakkı Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.76, 81; Gazi M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.I, s.295.

341 Gazi M. Kemal Atatürk, *age*, c.I, s.298.

Bu durumda geçici bir hükümet kabul edilemezdi. Milletin iradesi seçtikleri mecliste temsil edilecek ve onun seçtiği İcra Vekilleri Heyeti hükümet işlerine bakacaktı.

İngilizlerin kini dinmek bilmiyordu. Savaştan önce, güvence altına almak istedikleri varlıklarını İngiliz bankalarına yatıran Osmanlı vatandaşlarının paralarına savaş sırasında el konulmuştu. İngiltere, aynı durumdaki Osmanlı vatandaşı Rum, Ermeni ve Yahudilerin paralarını iade ettiği halde Türklerinkini vermemişti.[342] Grace Ellison da İngilizleri seven bir Türk'ün İngiltere'deki işletmesine el konulduğu gibi değerinin dörtte biri fiyatına bir Yunan'a satıldığını utanarak anlatmıştı.[343] Sait Halim Paşa'ya göre İngiltere "Türkiye'nin Anafartalar ve Kut'ül Amare'deki zaferinin bedelini İstanbul'daki masum Müslüman nüfusu hiçbir yaş, cinsiyet gözetmeyen ve acımasızlığının ve bayağılığının eşi benzeri olmayan daimi ve düzenli bir zulme maruz bırakarak ödetmeye çalışmaktadır". İşgal altındaki İstanbul halkının çektiği sefalet yetmezmiş gibi, dalavere ve şantajla, bireylerin, kamu kurumlarının, bankaların ve emniyet sandıklarının kasaları da İtilaf Güçleri tarafından soyulmaktaydı.

İngiliz polisinin başkentte yaptığı on tutuklamanın dokuzu tutuklulardan haraç almak amacıylaydı. Cömertlik gösterenler, on gün sonra tekrar tutuklanmak üzere serbest bırakılmaktaydı. Dik kafalılar ise açlığa ve bu amaç için tanzim edilmiş odalarda uzun süre soğuk suda tutulma cezasına maruz bırakılmaktaydılar.[344]

1919-1920 yıllarında İstanbul'daki Yüksek Müfettişlik ile İngiliz devlet organları arasındaki yazışmalardan ve haftalık istihbarat raporlarından, İttihatçılar ile Bolşeviklerin hareketlerinin çok yakından izlendiği görülüyor. İngilizler İkinci Meşrutiyet'in ilanında

342 Mufty-Zade Zia Bey, *Speaking of the Turks/Türkler Hakkında/Osmanlı Aristokratının Mütareke Dönemi İstanbul'u ve Türkiye'sine Dair İzlenimleri*, çev. Kezban Acar, Nobel Yayın, Ankara, 2004, s.29.

343 Grace Ellison, *An English Woman in Angora*, E. P. Dutton and Company, New York, 1923, s.313.

344 Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.103.

ve sonrasında ülkeyi ıslahat yaparak güçlendireceği kaygısıyla, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne düşman olmuştu. Bu düşmanlık savaş boyunca ve sonrasında da süregelmekteydi. İstanbul işgal altındayken ve Paris'te İtilafçı barış görüşmeleri sürerken Sir Eyre Crowe, Paris'ten yazdığı mektupta Lord Curzon'a, kişisel kanaati olarak Mustafa Kemal'in eylemlerini ve Türk ulusunun vatanını yabancı denetimi ve işgalinden kurtarma çabalarını "emperyalist" bir hareket olarak nitelendirmişti. İngilizler, Almanlarla birlikte savaşa katılarak savaşın uzamasına neden olduklarından ve bu yüzden Bolşevik Devriminin başarıyla gerçekleştirilmiş olmasında rol oynadıklarından Türklere ve İttihat ve Terakki'ye kin beslemekteydiler. İstanbul'dan Amiral Webb'in, 4 Ocak 1920'de Curzon'a gönderdiği yazının ekinde bir İngiliz kumandan korkularını şöyle dile getirmekteydi:

> "Son Bolşevik başarıları, herkesçe bilinen, Bolşeviklerin en büyük hedefi, yani Müslüman dünyasının İngiliz İmparatorluğunun karşısına geçirme amacının gerçekleşmesine muhtemelen hız verecektir."[345]

İslam dünyasını sakinleştirmek için tedbir alınması uygun olacaktı. Kendisine Hindistan'daki Müslümanların, Osmanlı'ya yapılan haksızlıklar nedeniyle, İngiliz yönetimini zora sokacak eylemler yapabilecekleri hatırlatıldığında Curzon, şimdiye kadar Türklere yapılan kötülükleri sayıyor ve bunlar karşısında Müslümanların fazla gürültü çıkarmadıklarını, şimdi de şiddetli bir itiraz olsa bile bunun geçici olacağını savunuyordu. Belki de bu düşünceyle 1919 sonunda Milne hattında Yunanların durması istenmişti.

İtilaf Devletlerinin askeri yetkilileri, Lloyd George'un Padişahı ve hükümetini kabulü zor bir antlaşmaya zorlamasının Türkiye'yi

345 Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.I, Commander Luke to Admiral Webb, D.B.F.P. First Series c.IV, s.1000-1001, No. 647, s.312.

Sovyetler'in kollarına atabileceğini, bu yüzden Lloyd George'un hata yaptığını düşünmeye başladılar. Fransızlar da İngilizler de Türklere karşı yeniden büyük bir savaş başlatarak "asi Türklere" zorla ağır bir antlaşmayı kabul ettirecek insan güçlerinin olmadığını ifade ediyorlardı. Venizelos Yunanistan'ın bunu tek başına yapacağını söylüyordu. Bir yakın arkadaşı Lloyd George'a İzmir'i Yunanistan'a verme fikrinin akıllıca olduğunu hâlâ düşünüp düşünmediğini sorduğunda şöyle cevap vermişti:

> "Ona hiç şüphe yok. Kimi destekleyeceğinize karar vermelisiniz. Türkler savaşta neredeyse bizi yeneceklerdi. Bu yakındı. Onlara güvenemezsiniz, onlar çökmüş bir ırktır. Öte yandan, Yunanlar bizim dostumuzdur ve yükselen bir ulustur... İstanbul'u ve Çanakkale'yi güvende tutmalıyız. Türkün gücünü ezmedikçe bunu gerçekten yapamazsınız." [346]

Ankara'da Büyük Millet Meclisi açıldığı sırada Damat Ferit hükümeti ulusal güçlere karşı kullanılmak üzere Kuvayı İnzibatiye kurdurdu. İngiliz denetimindeki Osmanlı silah depolarından bu güce silah verildi. Anzavur çetesine de buradan silah gönderiliyordu.[347] Ahmet Anzavur daha sonra Hilafet Ordusuna dönüşen Kuvayı İnzibatiye'nin başında ulusal güçlere saldırıyordu. Bu sırada, para ve güç peşinde, kimi zaman Yunanlardan kimi zaman İngilizlerden destek alan, bazen büyük toprak ağalarını temsil eden birtakım çeteler türemişti. Milli mücadeleye zarar veren bu çeteleri yola getirmek için Büyük Millet Meclisi, Hıyaneti Vataniye Kanunu'nu çıkardı ve İstiklal Mahkemeleri kuruldu.

Bu sırada, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşları tarafından daha çok bir fikir ordusu görünümünde, Anadolu'daki "Avrupa emperyalizminin işgalini" sonlandırmayı hedefleyen bir "Yeşil Ordu" grubu kurulmuştu. Kuruculardan önde gelenler arasında idealist bir İttihat ve Terakki üyesi olan Hakkı Behiç, İkinci Meşrutiyet devrinin İngiliz yanlısı sadrazamı Kâmil Paşa'nın torunu

346 David Fromkin, *A Peace to End All Peace*, s.430.
347 Salahi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz*, s.70.

Hikmet (Bayur) Bey ve İstanbul'daki *Yeni Gün* gazetesini çıkaran Yunus Nadi Bey bulunuyordu. Hakkı Behiç ve Hikmet Beyler, Türkiye'nin sadece politik olarak değil, her bakımdan sırtını Batı'ya dönmesi gerektiğini savunan bir çeşit "Doğu ideali" fikrine inanmış insanlardı.[348] İngiliz gizli istihbarat servisinin 11 Ağustos 1920 tarihli, Anadolu'daki gelişmeleri bildiren yazısının ilişiğindeki bir raporda, bu örgütün silahlı bir ordu olmadığını, "Sovyet hükümetinin İslam dünyasını Avrupa'ya karşı kışkırtma kampanyası için Bolşevik-İslami bir araç" olduğunu bildirmekteydi. Ayrıca Yeşil Ordu kampanyası, Bakû'de yakında toplanacak olan Şark Milletleri Kongresi'yle bağlantılı olduğu için İngilizler bu kampanyaya önem veriyordu.[349] Bu örgütün emelleri Mustafa Kemal'in hedefleriyle uyuşmadığından kısa bir süre sonra Hakkı Behiç'ten bu örgütü sonlandırmasını isteyecekti.

Anzavur ve Düzce isyanlarının bastırılmasında ve Yunanlara karşı ilk direnişlerde yararları görülen Çerkez Ethem ve kardeşleri de bu örgüte katılmışlar ve Yeşil Ordu'nun adeta esasını teşkil etmişlerdi. Daha sonra, Müslüman ve Hıristiyan halka zorbalık da yapmaya başlamışlardı. Yozgat isyanını bastırdıktan sonra bu bölgedeki düzenli asker ve kumandanlara hakaret edip kaba muamelelerde bulunmuşlardı.[350] Sonunda Ethem işi Yunanlarla işbirliğine kadar götürdü. Eskişehir'de çıkardıkları *Yeni Dünya* isimli bir gazetede devamlı bir şekilde düzenli ordunun kurulması aleyhinde yazılar yayımladılar. Kuvayı Milliye bir yandan Bursa cephesinde Yunan güçleriyle çarpıştı, bir yandan da Çerkez Ethem'in çetesiyle savaşmak zorunda kaldı ve sonunda onu geri atmayı başardı. Yunanlarla anlaştığını ve Türk silahlarını onlara verdiğini gören kendi adamları, bu ihanetini affetmeyerek onu terk ettiler. Böylece Yunanlarla hazırlanan, Bursa'daki Türk gücünü yok etme

348 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, John Murray, London, 1928, s.173-174.
349 Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.II, s.254-255.
350 Gazi M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.II, s.26-27.

planları gerçekleşmediği gibi, Ethem de Yunanlara sığınmak zorunda kaldı.[351]

İstanbul'un resmen işgaliyle, Anadolu'ya silah gönderen Karakol Cemiyeti'nin birçok üyesi tutuklanmış ve cemiyet dağılmıştı. Fakat aynı görevi yerine getirmek üzere sivil ve asker vatanseverler Müdafaayı Milliye Teşkilatı'nı kurdular. 1919 sonları ve 1920 başlarında Ankara'da düzenli bir ordunun hazırlıkları yapılırken Yunanlar Milne hattının gerisinde Türk köylülerini öldürerek veya topraklarından sürerek işgallerini sağlamlaştırmaya çalışıyordu. Bölgede sadece efeler ve çeteler biraz direnç gösterebiliyordu. San Remo'da 19-26 Nisan'da toplanan İtilaf Devletleri, Yunanistan'ın Milne hattının ötesinde bütün Aydın vilayetini ve Doğu Trakya'yı da işgaline izin veriyordu. İngiliz yardımlarıyla cesaretlenen Yunanlar Temmuz ortalarında Alaşehir ve Balıkesir üzerinden gelerek Bursa'yı da almışlar, Gelibolu ve Trakya'yı da işgal etmişlerdi. Yunanlar San Remo'da kendilerine vaat edilen topraklardan daha fazlasını istiyordu.

Kurtuluş

Ocak 1919'da Paris'te başlayan barış görüşmeleri değişik İtilaf şehirlerinde uzun zamandan beri çok tartışmalı geçmekteydi. Büyük ve bağımsız bir Arap krallığı peşindeki Emir Faysal, Arapların baş temsilcisi olarak Paris'e gelmişti. Amacına ulaşmak için tam bağımsız bir Arap devleti içinde, Balfour Deklarasyonu'na uygun olarak Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerini de kabul etmişti. Fakat Arap toprağı olarak gördüğü birçok bölge, Fransızların istediği manda alanı içinde veya Kürtlerin ve Ermenilerin talep ettikleri vilayetlerde kalıyordu. Kürtlerin ve Ermenilerin talep ettikleri topraklar çok büyük ölçüde örtüştüğünden İngilizler bazen kararsız kalıyorlardı. Calthorpe, Nisan ayında İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'a bu konuları danıştığında Balfour Kürtlerin rahat durmala-

351 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, s.237-238.

rını ve her türlü kışkırtıcı davranıştan kaçınarak Paris'teki barış konferansının kararlarını beklemelerini söyleyerek oyalıyordu.[352]

1920 San Remo Konferansı'nda alınan kararlar Arap isteklerine fazla itibar etmeyerek Suriye'de Fransız, Irak ve Filistin'de İngiliz manda yönetimlerinin kurulmasıyla sonuçlandı. İtilaf Devletleri mağlup devletler Almanya'yla Versay (28 Haziran 1919), Avusturya'yla Saint Germain (10 Eylül 1919), Bulgaristan'la Neuilly (27 Kasım 1919) ve Macaristan'la Trianon (4 Haziran 1920) Antlaşmalarını imzalamışlardı. Osmanlı toprakları üzerindeki talepler bölüşmeyi çok güçleştirdiği için Osmanlı Devleti'yle antlaşma ancak 10 Ağustos'ta Sèvres'de imzalandı. Osmanlı hükümetinin böyle bir antlaşmayı kabul etmesi Ankara'nın İstanbul hükümetiyle olan bütün bağlarına son verdi.

Sèvres Antlaşması ancak Orta Anadolu'da bir kısım toprak ile Batı ve Orta Karadeniz kıyılarını Türklere bırakıyordu. İstanbul ve Boğazlar bölgesinde İngiltere'nin yönetiminde silahsız bir uluslararası bölge oluşturuluyor, Trakya ve İzmir civarındaki geniş topraklar Yunanlara veriliyordu. Bütün Güneybatı Anadolu, Mersin yakınlarından Bursa'ya kadar İtalyanlara bırakılıyordu. Fransızlar bütün eski Suriye vilayetinde manda yönetimi kurduktan başka, Adana, Mersin, Kayseri ve Sivas'ı da içine alan geniş bir nüfuz bölgesi yaratıyordu. Trabzon, Erzurum ve Van'ı da içine alan büyük bir toprak parçası Ermenilere veriliyor, Fırat'ın doğusunda bir o kadar alan da İngiliz, Fransız ve İtalyan himayesinde, ilerde bağımsız bir devlet kurabilmeleri için Kürtlere ayrılmıştı. İngiltere petrol bölgelerinin tamamını alarak Irak'a yerleşti. Padişah ve İstanbul hükümeti İngilizlerle işbirliğine karar verdiği için Ankara'daki Büyük Millet Meclisi tarafından hain ilan edildi.

Londra'daki Yunan elçisi, 3 Kasım 1920'de, Lord Curzon'a bir mektup göndererek Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşerek Mı-

352 Salahi Sonyel, *Gizli Belgelerde Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi*, s.236; Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde*, s.11.

sır'da İngilizler tarafından tutulan Türklerin ülkesine gönderilmelerinin engellenmesini istedi.[353] Savaş bitmiş ve istedikleri gibi bir antlaşma yapılmış olduğuna göre İngilizlerin bu esirleri serbest bırakması gerekiyordu. Esirler serbest bırakıldıkları takdirde Anadolu'daki milli mücadeleye katılacakları ve Yunan ordusunun hareketini güçleştireceği korkusuyla, Yunanlar, yıllarca esir kamplarında perişan olan bu insanların evlerine dönmesinin engellenmesini talep etmektedir. Curzon, 9 Kasım'da verdiği cevapta da Mısır'da ancak 500, Mezopotamya'da 800 ve Hindistan'da 4.000 savaş esirinin ülkelerine dönmeyi beklediklerini ve daha fazla tutulmalarının mümkün olup olmadığını askeri makamlara soracağını bildirmekteydi.[354]

Ekim ayında Batı Cephesinde yeni bir saldırı başladığında Ali Fuat Paşa cepheden çekilerek yerine Genelkurmay Başkanı olan İsmet Paşa gönderildi. Aralık 1920, Çerkez Ethem güçlerini bertaraf etme ve cepheyi güçlendirme çabalarıyla geçti. Nihayet 10 Ocak 1921'de İsmet Paşa kumandasındaki ordu, güneyden Albay Refet (Bele) güçlerinin de yardımıyla İstiklal Savaşının ilk galibiyetini İnönü'de kazandı ve düşmanı Bursa'ya çekilmeye zorladı. Silah, cephane ve insan gücü yetersizliğinden ve Çerkez Ethem'le uğraşmak yüzünden düşmanı daha ileri atmak mümkün olmadı.

İtilaf Devletleri Sèvres Antlaşması'yla kazandıklarını elde tutabilmek ve Yunanlara zaman kazandırmak için 21 Şubat ve 12 Mart 1921'de Londra'da bir konferans düzenleyerek İstanbul'daki hükümetle Ankara'yı görüşmeye çağırdılar. Ankara'daki İcra Vekilleri Heyeti, Sadrazam Tevfik Paşa'ya ancak milletin iradesini temsil eden Büyük Millet Meclisi'nin delege gönderebileceğini ve İstanbul Hükümetiyle birlikte hareket etmeyeceklerini bildirdi. Her şeye rağmen, Tevfik Paşa Ankara'ya gönderdiği telgraflarla bazı

353 Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.II, Greek Minister in London to Earl Curzon, No. 5418/St. 20, s.389-390.

354 *Age*, s.396.

tavsiyelerde bulunur. Bunlardan birinde, Paris'teki delegenin bildirdiğine göre Yunanların gene Türkler aleyhinde propagandaya başladıklarını bildiriyordu. Fransız kamuoyunu aleyhimize çevirmek için Anadolu'da bir Alman askeri heyetin bulunduğunu ve ulusal güçleri bunların yönettiğini yaymakta, ayrıca Türkiye'deki Hıristiyanlar katledilmekte olduğundan, kurtarılmaları için Papa tarafından bütün parlamentolara başvurulduğu gibi saçma sapan haberler yayıldığından, derhal tekzip edilmesi gerektiğini bildiriyordu.

İtilaf Devletleri Sèvres koşullarında ısrar edince Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyet geri döndü. Bu konferansın tek yararı Ankara heyetinin Fransız Dışişleri Bakanı Franklin-Bouillon'la görüşmesi olmuştu. Franklin-Bouillon, 9 Haziran'da Ankara'ya gelmiş ve uzun görüşmelerden sonra Ankara Antlaşması imzalanmıştı. Böylece Fransa diğer İtilaf Devletlerini beklemeden Ankara Hükümetini tanıdı.

Londra Konferansı'nın sonucunu beklerken hazırlanan Yunanlar 23 Mart'ta Adapazarı ve Afyon üzerine yeni saldırılara geçtiler. 6-7 Nisan'da İnönü'de ikinci kez yenilerek çekilmek zorunda kaldılar. Türk kuvvetleri cephane ve insan gücü yetersizliği nedeniyle düşmanı takip edememişti. Bu sırada, İstanbul'daki İngiliz işgal gücü Başkomutanı General Harrington ve Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb, ulusal yönetimin kullandığı limanların ablukaya alınmasını öneriyordu.[355] Bu, Ankara için çok önemli olan tedarik zincirinin kırılması demekti. Haziran ayında İtilaf Devletleri Yunan Hükümetine arabuluculuk için mesaj gönderdi. Fakat Yunanlar saldırı hazırlıklarına devam ettiler. 10 Temmuz'da başlayan saldırılarla Eskişehir'i aldılar. İtilaf Devletlerinin gözetimi altında Yunanistan İstanbul'u askeri ve donanma üssü olarak kullanıyordu. Galata rıhtımına silah ve cephane yığılıyor ve sokaklarda Rumlar askere kaydediliyordu. "1921 Mart'ından 1922 Mart'ına

355 Salahi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde*, s.187.

kadar sadece 2.850 Rum asker olmak için kayıt yaptırmıştı. Kışkırtmacılığı eyleme tercih ediyorlardı."[356]

Mustafa Kemal Paşa cepheye giderek başkumandanlığı ele aldı. Yunan ordusu insan sayısı, tüfek, makineli tüfek sayısında çok üstündü. Bu durumda Yunan ordusunu oyalamak ve genel seferberlik ilan ederek ulusun bütün kaynaklarının ve vasıtalarının düşman karşısına konması gerekmişti.[357] Tekâlifi Milliye denilen bir emirler listesi hazırlandı. Buna göre halk orduya çamaşır, çorap, çarık gönderecek, giyim eşyası satıcıları, parası sonra ödenmek üzere dükkanlarındaki malları orduya vereceklerdi. Köylerdeki hayvan ve arabaların yüzde 20'si ve halkın elindeki silah ve cephane ordu için toplandı. Düşman ordusunun Sakarya nehrini geçmesi ve içeriye doğru ilerlemesi üzerine Türk süvarileri Yunanların tedarik hatlarını kesti. Aldıkları tepelerden bitkin bir durumda dönen Yunan askerleri Eylül ortasında Eskişehir'e çekildiler. Türk ordusu önemli bir muharebeyi daha Sakarya'da kazanmıştı. Mustafa Kemal Ankara'ya dönünce Büyük Millet Meclisi tarafından kendisine "gazi" ve "mareşal" unvanları verildi.

Sakarya zaferinden 1922 yazına kadar cephelerde durgunluk sürüyordu. Yeterince donanımlı olmadığı halde, Türk ordusunun gösterdiği başarı, İtilaf Devletlerini Sèvres koşullarını biraz hafifleterek yeni bir anlaşmaya yönlendirdi. Mart başında gene Londra'da toplanarak Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurmayı, bütün Türk askerlerinin Boğaz bölgelerinden çekilmesini, İzmir'in ve Edirne'yi de içine alacak şekilde Doğu Trakya'dan büyük bir alanın Yunanistan'a verilmesini, Sèvres'deki bazı finansal kontrol maddelerinin hafifletilmesine rağmen kapitülasyonların ve Düyunu Umumiye'nin devamını kapsayan bir teklifle geldiler. Mustafa Kemal herhangi bir barış görüşmesi için bütün yabancı güçlerin ülkeden çıkması gerektiğini bildirdi.[358] Yunan Başbakanı ve Dışiş-

356 Philip Mansel, *Constantinople*, s.393-394.
357 Gazi M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.II, s.125.
358 Gazi M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.II, s.157-158.

leri bakanı da İtilaf Devletlerinden yardım almak için Avrupa'yı dolaşıyordu. Londra'da Lloyd George onlara, kendisinin Yunan dostu olduğunu ve yardım etmek istediğini, fakat meslektaşlarının buna karşı olduğunu söyledi. Görevi olmadığı halde özel bir kişi olarak Londra'ya gelen Venizelos'a, Lloyd George hâlâ, çok çetin koşullarda da olsa Yunanistan'ın mücadeleye devam etmesi gerektiğini, "ülkesinin İzmir üzerindeki gayesine sırtını dönen bir Yunanlının elini asla sıkmayacağını" söyledi.[359]

Türk ordusunun saldırı hazırlıklarının uzaması bazılarının (Rauf, Refet Bele, Kara Vasıf Beyler gibi) Mustafa Kemal'i eleştirmesine sebep oluyordu. İttihatçılar, Batıcılar ve Hilafet yanlıları da bu muhalefete katılıyordu. Mustafa Kemal bu eleştirilere şöyle cevap vermişti:

> "Osmanlılar seçecekleri harekâtın büyüklüğüne uygun, düşünerek ve tedbirli davranmadıkları için daha çok his ve hırslarının etkisi altında hareket ettiklerinden, Viyana'ya kadar gittikleri halde geri çekilmeye mecbur olmuşlardır. Ondan sonra Budapeşte'de de duramadılar, geri çekildiler; Belgrat'ta da yenilip geri çekilmeye mecbur edildiler. Rumeli'den çıkarıldılar. Bize, içinde henüz düşman bulunan bu vatanı miras bıraktılar. Bu son vatan parçasını kurtarırken olsun hırslarımızdan, hislerimizden feragat ederek temkinli olalım. Halas için... istiklâl için önceki ve sonraki düşmanla bütün varlığımızla vuruşarak onu mağlup etmekten başka karar ve çare yoktur ve olamaz!"[360]

Temmuz 1922'de, 1916'da Kût'ül Amare'de Halil Paşa'nın esir aldığı General Sir Charles Townshend resmi olmayan bir gezi sırasında Suriye'den Anadolu'ya geçmiş ve Konya'dan Mustafa Kemal'le görüşme isteğinde bulunmuştu. Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta, Fevzi Paşa'yla taarruz görüşmelerini yaptığı Akşehir'den, 24 Tem-

359 David Fromkin, *A Peace to End All Peace*, s.544.
360 Gazi M. Kemal Atatürk, *age*, s.147.

muz'da Konya'ya giderek Townshend'le görüştüğünü belirtiyor.[361] İngiliz general sonra Konya'dan Ankara'ya gitmiş ve orada askeri törenle çok iyi karşılanmış. İngiltere'ye dönmek üzere Ankara'dan ayrıldığında yolda İngiliz gazetecilerine verdiği demeçte "kendisini sıcak bir şekilde karşılayan Ankara Meclisine şükranlarını sunduğunu" bildirmiş ve eğer Yunanlar Anadolu'yu bırakıp giderlerse hızla barışa gidilebileceğini, barış görüşmeleri sonlanır veya gecikirse çok ciddi bir durumun ortaya çıkacağını söylemiş.[362] Marsilya'ya gitmek üzere Beyrut'tan ayrılırken gene Mustafa Kemal Paşa'yla görüşmesinden bahsetmiş ve kendisine "Yunanlar Anadolu'dan ayrılırsa hemen barış antlaşması imzalayabileceğini, aksi takdirde, Ortadoğu, Mısır ve Hindistan'daki İslami güçleri harekete geçirmeye hazır olduğunu" söylediğini belirtmiş.[363] Bu sözler İngilizlere bir Müslüman hareketinden zarar görebileceklerini hatırlatmak için söylenmiş olabilir. Bu sırada Hindistan Müslümanları ulusal güçlere kişisel ve kurumsal olarak para yardımı yapıyorlar ve çeşitli yayın organlarıyla Anadolu hareketinin yanında olduklarını gösteriyorlardı. Hatta Hindular bile 19. yüzyıl sonlarından beri emperyalist Avrupalılar tarafından saldırıya uğradığını düşündükleri Osmanlı İmparatorluğu'nu yazılarıyla destekliyordu.[364] Londra'ya döner dönmez *The Times* editörüne gönderdiği mektupta, General Townshend, Kemal Paşa'yla görüşmesini anlatmış, İstanbul'un yüzde 90'ı ve Anadolu'nun bütün halkının ona hayranlık duyduğunu, çok çalışkan olduğunu, askeri tarih alanında derin bilgiye sahip olduğu gibi Avrupa siyaseti ve uluslararası gelişmeleri de çok iyi izlediğini belirtmişti.[365]

Anadolu'daki son yenilgiler üzerine, Yunanlar, İstanbul'u işgal ederek savaşı kazanmayı düşünürler. Üç alay ve iki taburdan

361 *Age*, s.172.
362 "General Townshend Leaves Angora", *The Times*, 1 Ağustos 1922, s.9.
363 "Gen. Townshend's News", *The Times*, 12 Ağustos 1922, s.8.
364 Feroz Ahmad, *From Empire to Republic*, c.1, s.270-276.
365 "Kemal Pasha Power behind Turkish Offensive, General Townshend's Impression", *The Times*, 12 Ağustos 1922, s.13.

oluşan bir gücü Trakya'ya gönderdiler ve İtilaf Devletlerinin yardımıyla İstanbul'u almayı ümit ettiler. İstanbul'u Yunanlara teslim ederlerse Doğu Müslümanlarını karşılarına almak İngilizler için kötü birtakım sonuçlar verebilirdi. Mustafa Kemal ordunun hazırlıklarının tamamlandığını görünce Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'ya gizlice saldırıya hazırlık emri verdi. Kendisi de 20 Ağustos'ta Batı Cephesi Karargâhının bulunduğu Akşehir'e geçti. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ve Birinci ve İkinci Ordu Komutanlarıyla kısa bir müzakereden sonra 26 Ağustos'ta düşmana taarruz emrini verdi. Nihayet 26 Ağustos sabahı topçu ateşiyle saldırı başladı. Karahisar'ın güneyinden ve doğusundan, 30 Ağustos'a kadar Aslıhanlar civarında düşman ordusu sarıldı ve o günkü çarpışmada Yunan ordusunun asıl gücü imha ve esir edildi. Yunan Ordusunun Başkomutanı Trikopis de esirler arasındaydı.[366]

Ordunun bir kısmı Eskişehir ve kuzeyinde bulunan Yunan güçlerini de yenerken diğerleri 9 Eylül'de İzmir'e girdi. Türk ordusunun önünde kovaladığı Yunan askerleriyle birlikte bölgede yaşayan ve işgalle birlikte gelip yerleşmeye çalışan Yunanlar da limandaki İtilaf Devletlerinin gemilerine sığınmaya çalışıyorlardı. Binlerce sığınmacının attıkları eşyaları ve arabaları ortalığa saçılmıştı. Suda cesetler yüzüyor, Türkler tarafından kullanılmasınlar diye bacaklarından sakatlanmış ve gözleri kör edilmiş at ve katırlar can çekişiyordu.[367] Gene Türklere kalmasın diye, Ermeni ve Rumlar evlerini yakmışlar ve sonra yıllarca, Türklerin İzmir'i yaktığı yalanını ortaya atmışlardı. Zaten İzmir'e doğru kaçarken yol üstündeki köyleri de yakmışlardı.

İngiliz gazeteleri, henüz Büyük Taarruz başlarken "Türkler azınlıkları katledecek" diye yaygaraya başladılar. 26 Ağustos'ta, *The Times* gazetesi Türklerin Rum, Ermeni, Yahudi ve Çerkezle-

366 Gazi M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.II, s.174.

367 David Walder, *The Chanak Affair*, s.176; Grace Ellison, *An English Woman in Angora*, s.73-74. Grace Ellison bunları, olaylara tanık olmuş güvenilir bir İngiliz kadının anlattığını belirtiyor.

ri katletme ihtimali nedeniyle barış yapılmasının güç olduğunu, fakat bu insanların Türklerin eline bırakılamayacağı gibi nefret dolu şeyler yazıyordu. Ayrıca, bu insanların korkmakta haklı olduğunu, Yunan ordusu geldiğinde hoş karşıladıklarını ve bazı Türkleri de öldürdüklerini itiraf ediyordu. Bu azınlıklar "beyaz katliamdan", yani sürülmekten korkuyorlarmış. Çünkü göçe zorlananlar yoksunluk ve hastalıktan ölüyormuş.[368] "İtilaf Devletleri, özellikle İngilizler, işgal etmesi için Helenleri İzmir'e çıkardıkları, Kilikya'da Ermenileri görevlendirdikleri ve Çerkezlerle yerel Rumları Ankara Hükümetine karşı gelmek için kışkırttıklarından" artık bu insanları korumak üzere biraz para harcamaları gerekirmiş.

9 Eylül tarihli *The Times*, Yunan Hükümetinin İzmir, Mudanya, Bandırma ve başka yerlerden kaçan Rumların kaderlerinden endişe duyduğunu ve Küçük Asya'da bunların tamamen yok edilmelerinden korktuğunu ve kaçmalarına yardım etmek için İngilizlerin gemilerini göndermelerini Londra'dan talep ettiklerini bildiriyordu.[369] Başka bir makale de "Kemalist Türklerin sahte insancıl ve uygar asker görünüşlerinin, Ermenileri katleden Türklerden farklı olduğuna kimsenin inanmadığını... Türklerin kaba barbarlığının, Ankara'yı tebrik eden Sovyetler'in dejenere barbarlığıyla karışmasının önemli olduğunun" üzerinde duruyordu. Batı'nın medeni insanlarının Yakın ve Orta Doğu sorunlarını ele alırken (Boğazların serbest kalması gibi) artık kesin bir dil kullanması gerekiyormuş.[370]

The Times, 11 Eylül'de, korkularının gerçekleşmediğini, Türk süvari ve piyadeleri tarafından tamamen kontrol altına alınan İzmir'deki birliklerin disiplinli olduğu ve hiçbir aşırılık rapor edilmediğini bildiriyor.[371] Aynı gazetenin başka bir haberinde Yunan

368 "Near East Perils-III. Protection of Minorities 'White Massacres'", *The Times*, 26 Ağustos 1922, s.7.
369 "Refugees Urgent Appeal", *The Times*, 9 Eylül 1922, s.8.
370 "Turkish Victory", *The Times*, 9 Eylül 1922, s.9.
371 "Kemalist Victory Complete-The Entry into Smyrma- Rejoicing in Stambul", *The Times*, 11 Eylül 1922, s.10.

Hükümetinin Rumları taşımak için gemiler gönderdiğini ve sayıları 75.000 kadar olan mültecilerin çok kötü durumda olduklarını, ama kaçarken çok sayıda köyü ateşe verip çok sayıda Türk'ü öldürmüş olduklarından, eğer bu haberler doğruysa onları korumanın zor olacağını yazıyor.[372] 13 Eylül tarihli *The Times* da gene hayret edercesine, İzmir'in sakin olduğunu, herhangi bir taşkınlık olmadığını, Türklerin düzgün davranış sergilediklerini bildiriyor.[373]

The Economist (16 Eylül) bütün Türkiye'nin ve İslam dünyasının sevinç içinde olduğunu, Almanya'da ve başka yerlerde militarizmin uyandığını, Türklerin İstanbul'a hâkim olmak istediklerini, Doğu Trakya'yı gerekirse savaşarak geri alacaklarını bildirdiklerini yazıyordu. Bu zaferle birleşen İslam dünyasının, Fransızlar için Suriye ve Fas'ta tehlike yaratacağını ve İngilizler için durumun Filistin, Mısır, Hindistan ve Irak'ta daha da vahim olabileceği yorumunu yapıyordu.[374]

Mudanya ve Gemlik'te son Yunan tümeninin teslim olmasıyla, 11 Eylül'de, kuzey cephesi temizlenmiş, 14 Eylül'de de Bergama ve Kuşadası Türk güçlerine geçmişti. Fakat İstanbul'daki İtilaf Devletleri Kumandanları, Türk ordusunun tarafsız bölge ilan ettikleri Boğazlardan ve İstanbul'dan uzak durmasını istiyordu. İngilizler hiç olmazsa Boğazları ve Doğu Trakya'yı Türklere bırakmamak için direniyordu. Bu sırada Fahrettin (Altay) Paşa kumandasındaki Türk süvarileri İzmir'den dönerek Çanakkale üzerinden İstanbul'a gitmek üzere ilerliyordu. Mustafa Kemal Paşa da Misakı Milli gerçekleşmeden Türk ordusunun silah bırakmayacağını bildirdi. Sömürgeler Bakanı Winston Churchill kabine toplantısında "Türkler Gelibolu yarımadasını ve İstanbul'u alırsa savaşta kazandığımız zaferin bütün meyvelerini kaybetmiş olacağız" diyordu. Lloyd George da "Türklerin Gelibolu yarımadasına sahip olmasına izin vermek tasavvur edilemez ve bunu yapmasını ön-

372 Allies Marine Landed, *The Times*, 11 Eylül 1922, s.10.
373 "Near East Perils- Interests of Balkan States", *The Times*, 13 Eylül 1922, s.10.
374 "Turkey and the Allies", *The Economist*, 16 Eylül 1922, s.462.

lemek için savaşmalıyız" diye hiddetle bağırıyordu. İstanbul'daki 20.000 Rum'un silahlandırılarak savaşa katılmalarını bile önerdi.[375] İngiliz Kabinesi ikiye bölündü ve durumun halka bildirilmesinin uygun olacağını düşündüğünden, Churchill'in bir basın açıklaması hazırlaması istendi. 16 Ekim'de, akşam gazetelerinde çıkan bu açıklamada, İngiliz Hükümetinin barış yapmak istediği, fakat bunun silahlı Türk tehdidi altında yapılamayacağı ve sanki Fransız ve İtalyan Hükümetleriyle de anlaşılarak silahlı mücadele kararı alınmış olduğu izlenimi de yaratılmıştı. Bu emrivaki üzerine Fransız Başbakanı ordularının tarafsız bölgeden çekilmesi emrini verdi. Bunu İtalyanlar izledi. İngiliz *Daily Mail* gazetesi, 18 Eylül'de "Bu Yeni Savaşı Durdurun" diye başlık atmıştı. Ertesi gün de "Mr. Winston Churchill yeni bir Gelibolu [yenilgisi] yapsın diye bir tek dominyon askerinin bile ölmesine izin verilmemeli" diyordu.[376] Türk ordusu, İngilizlerin bölgeyi terk etmeleri isteğini reddedince Çanakkale krizi ortaya çıktı. Mustafa Kemal Paşa İzmir'e vardıktan sonra İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Pelle, görüşmek üzere İzmir'e geldi ve tarafsız bölgeye Türk ordusunun girmemesini salık verdi. Mustafa Kemal Paşa böyle bir bölge tanımadığını ve Trakya boşaltılmadıkça ordunun durmasının mümkün olmadığını bildirdi. Arkasından bir Fransız savaş gemisiyle Franklin-Bouillon görüşmek için geldi. Sonunda Mustafa Kemal'in önerilerinin Fransızlarla iyi niyetle tartışılacağı anlaşıldı.[377]

23 Eylül'de, Lord Curzon'un gayretiyle, Fransız Cumhurbaşkanı Poincaré ve Kont Sforza'nın da imzasıyla Venedik'te veya başka bir yerde, barış görüşmelerine başlamak isteğini bildiren bir nota gönderildi. Aynı gün, Türk ordusunun 200 süvarisi tarafsız ilan edilen bölgeye girdi. Türkler savaşmak niyetinde olmadıklarını

375 Philip Mansel, *Constantinople*, s.403.
376 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: World in Torment 1916*-1922, c.IV, Rosetta Books, Hillsdale, 1975, s.941.
377 Gazi M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.II, s.177.

gösterircesine tüfeklerinin namlusu aşağı doğru asılmış olarak ilerlediler. İngilizlere göre "gelen Türk süvarilerinin çelimsiz atları iyi tımar edilmemiş, birçoğunun göze çarpan örtüleri varmış, eyerleri ve gemleri iyi parlatılmamış ve üzengilerinin demirleri paslıymış, fakat binicilerinin sert ve savaşçı askerler oldukları belliymiş". İngiliz süvari devriyesi komutanı teğmen Türk komutandan çekilmelerini istemişti. Türkler çekilmediği gibi çok daha fazla sayıda Türk atlısı gelmişti. Türkler gece olunca Erenköy'e çekilmiş ve sabah olunca dönerek makineli tüfeklerini yerleştirmeye başlamıştı. Lloyd George gene Türklere karşı savaş hazırlığı yapılmasını istedi ve "Çanakkale sularında hiçbir Kemalist olmamalı" derken Curzon tahrik edici bir hareketten sakınılmasını salık veriyordu. Birkaç gün boyunca devam eden telgraf haberleşmelerinden sonra, General Harington'un, askerlerinden ateş açmayan Türklere kendilerinin de ateş etmemesi emrini vermesiyle bir anlaşma sağlandı.[378] İngiliz Hükümeti Yunanların Meriç'in batısına çekilmesine karar verdi. Bunun üzerine Mustafa Kemal ateşkes görüşmelerini kabul etti. Krizin barış yoluyla çözümünde Franklin-Bouillon'un Mustafa Kemal'le görüşmesi ve General Harington'un basiretli davranışının da rolü olmuştu. Mudanya'da İsmet Paşa'nın başkanlığında yapılan görüşmelerde, İngiltere'yi General Harington, Fransa'yı General Charpy ve İtalya'yı General Monbelli temsil etti. Çok çekişmeli geçen tartışmalardan sonra 11 Ekim'de ateşkes imzalandı.[379]

Lloyd George başbakanlıktan istifa etmek zorunda kaldı. Churchill çeyrek asır kadar politika sahnesinde bir varlık gösteremedi. Lord Curzon ise Dışişleri Bakanı olarak kaldı ve Türklerle mücadelesini Lozan'da da sürdürdü. Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin yaşadığı bölgelerin büyük bir kısmı İngiltere'nin elinden kurtarılmıştı, ama İngiltere Ortadoğu'ya hâkim olmayı başarmıştı.

---

378 David Walder, *The Chanak Affair*, MacMillan Company, London, 1969, s.243-262.

379 Gazi M. Kemal Atatürk, *age*, c.II, s.178.

Mısır'da Fuad kral ilan edilmiş ve 1922 Allenby Deklarasyonu'na göre İngiliz himayesinde ve nominal olarak bağımsız bir rejim kurulmuştu. Bir başka himaye devleti, Irak'ta kurarak başına Şerif Hüseyin'in büyük oğlu Faysal'ı getirdi. Filistin'in bir kısmında başına Şerif Hüseyin'in diğer oğlu Abdullah'ı getirdiği bir Ürdün devleti yarattı. Ürdün nehrinin batısını ilerde, söz verdiği gibi, bağımsız bir Yahudi devleti için ayırdı. Arap yarımadasında Irak, Kuveyt ve Suudi Arabistan sınırlarını kendi istediği şekilde kabul ettirdi.

İngiltere, 27 Ekim'de, Lozan'da toplanacak barış görüşmelerinde hem İstanbul hem de Ankara Hükümetini davet etti. Sadrazam da barış görüşmelerine katılma arzusunu gösterince tuhaf bir durum ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal, bu ikili hükümet durumuna son vermek için saltanatı kaldırarak İstanbul'daki yönetimi sonlandırmaya karar verdi. Büyük Millet Meclisi, 1 Kasım'da toplanarak saltanatı ve hilafeti ayıran ve saltanata son veren bir kanunu kabul etti. Meclis'te hiçbir itiraz sesi çıkmadı. Halife, Meclis tarafından seçilecek, sadece İslam dininin lideri olarak kalacaktı. Padişah ve Halife Vahdettin'in ihaneti ve korkaklığı, bundan sonra Meclis'in işlerini kolaylaştırdı. Vahdettin, hürriyet ve hayatının tehlikede olduğunu bildirerek İngiliz işgal güçlerine sığınmış ve İstanbul dışında bir yere götürülmesini istemişti. 17 Kasım'da bir İngiliz gemisi onu Malta'ya ve sonra San Remo'ya götürdü. Ertesi gün "hürriyet ve hayatını milleti içinde tehlikede gören" ve yabancı himayesine giren "firari halifenin" bütün İslam'ın halifesi unvanını taşıması uygun görülmeyerek halifeliğine Büyük Millet Meclisi tarafından son verildi ve halifeliğe Abdülmecit Efendi seçildi.[380]

21 Kasım 1922'de başlayan Lozan Konferansı'nda İsmet Paşa Türkiye'nin temsilcisiydi. Oraya muzaffer bir ulusun temsilcisi olarak gitmişti, ama yenik bir devletin temsilcisiymiş gibi bir dav-

380 Gazi M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.II, s.188-189.

ranışla karşılaşmıştı. İsmet Paşa mali kontrol, adli kapitülasyonlar, azınlıkların korunması, Boğazların durumu gibi sorunlar konuşulurken Misakı Milli'den ve egemenlikten taviz verilmeyeceğini tekrarlıyordu. İngiltere'nin delegesi Lord Curzon'un, İsmet Paşa'ya "bıkkın bir öğretmenin aptal bir öğrenciyi azarlar gibi davrandığı" söylenmekteydi. Adli kapitülasyonların tartışıldığı bir sırada, Curzon duygularına hâkim olamamış, bağırarak bastonuyla duvara vurmuştu. Kapitülasyonlar konusu çok çekişmeli geçiyordu. İsmet Paşa ısrarla Türkiye'nin egemenlik haklarından söz edince Curzon "bu konuya cevap vermekten bıktım. Türkler egemenliklerinin dünyadaki tek egemenlik olmadığını anlamıyorlar mı?" diyordu. Paşa bu konudaki ısrarının anlayışla karşılanmasını istedi. "Türkiye bu konuda son derece hassastır ve ne yazık ki korkuları haklı nedenlere dayanır, bugüne kadar Türkiye'nin egemenliği insani düşünce yakınışlarıyla hep ihlal edildi. Türkiye'nin bütünlüğü en yüksek makamların verdikleri sözler ve ciddi antlaşmalarla garanti edildiği halde Türk hükümranlığı devamlı bir şekilde tecavüze uğradı... Türkiye nasıl kuşku duymasın ki" demişti.[381]

Görüşmeler devam ederken Mustafa Kemal Lozan'a Anadolu ve Trakya'da Yunanların yaptığı mezalimin kaydedilmiş olduğu büyük ve ayrıntılı bir günlük gönderdi. İzmir'de toplanan İktisat Kongresinden ekonomik ve mali bağımsızlığın gerekliliği ve vazgeçilmezliği hususunda mesajlar verildi. Fakat özellikle İngilizler kapitülasyonların terk edilmesini istemiyordu. Mustafa Kemal işgal yıllarında nasıl bir entrika merkezi olduğu görülen Patrikhane'nin Türkiye'den çıkarılmasını istiyordu. İsmet Paşa Türkiye'deki dinsel hoşgörüden söz ettiği zaman Lord Curzon "Hoşgörülü olduğunuzu nasıl iddia edersiniz. Patriği azlederseniz bütün geçmiş siciliniz yok olur" diye üstelemişti. Bunun üzerine, İsmet Paşa yeni Türk hükümetine kötü bir suçlama atfedilmesinden çekinmişti.[382] Patrikhane, ekümeniklik iddiasıyla bugün bile en-

381 Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, University of Texas Press, Austin, 1990, s.226.

382 Grace Ellison, *An English Woman in Angora*, s.309.

trikalarını sürdürmektedir. 4 Şubat 1923'te görüşmeler kesildi ve delegeler ülkelerine döndü. İsmet Paşa, döndüğünde Lozan'da taviz vermekle suçlandı. Mustafa Kemal bu haksız suçlamalara karşı İsmet Paşa'yı Meclis'te savunmak zorunda kaldı.[383] Lozan Konferansı 23 Nisan'da yeniden toplandı. Üç ay süren çekişmeli müzakerelerden sonra, antlaşma 24 Temmuz 1923'te imzalandı.

Antlaşma metnini bir gün önce ele geçiren *The Times* 23 Temmuz'da "Türk'ün Eli Serbest" diye başlık attığı yazısında antlaşmanın "Batılı güçlerin utanç verici teslimiyetinin kabulü" olduğunu yazmıştı. Kapitülasyonların yabancılara verdiği imtiyazların, konsolosluk mahkemelerinin, yabancıların ülkelerini temsil eden dragomanlar (elçilik tercümanları) olmadan tutuklanamayacağı dokunulmazlık hakkının ve vergi muafiyeti ayrıcalıklarının kaldırılmasından duyulan üzüntüyü dile getiriyordu. Antlaşma imtiyazları kaldırarak uluslararası ilişkilerde mütekabiliyet esasını getirmişti. Türk devleti artık kendi vatandaşlarına üretim, ticaret ve ulaşım alanlarında çeşitli metotlarla öncelik tanıma ve teşvikler vermekte serbest kalmıştı.[384] 28 Temmuz tarihli gazete, Hindistan Müslümanlarının Batı'daki en saygın önderi Ağa Han'ın Lozan'dan İslam dünyası için bir telgraf gönderdiğini ve bu mesajın Hindistan, Mısır, Asya ve Afrika'daki İngiliz dominyonlarında yayımlandığını bildiriyordu. Mesaj şöyle başlamaktaydı:

> "Bütün Müslümanlara- Bu mesajı, tarihte ilk defa bir Müslüman ülkenin Batı'nın Büyük güçleriyle, tamamen eşit şartlarda bir antlaşma imzaladığı Lozan'dan gönderiyorum.
>
> Antlaşma Gazi Mustafa'nın sebatlı önderliğine, İsmet Paşa'nın sabırlı diplomasisine gösterilen saygınlığı yansıtmakta ve ayrıca, Büyük Britanya, Fransa ve diğer Batılı

383 Gazi M. Kemal Atatürk, *age*, s.208-209.

384 "The Lausanne Treaty-For and Against-Free Hand for the Turk, *The Times*", 23 Temmuz 1923, s.11.

güçlerin Türkiye ve bütün İslam'la içtenlikle dost olma arzularını göstermektedir."[385]

İngilizler bütün gayretleriyle Musul'u Irak topraklarında tutmak istediklerinden bu konuda bir uzlaşma olmamış ve sonunda çözüm için Milletler Cemiyeti'ne (Birleşmiş Milletlere) götürülmüştü. İngiltere sonra Milletler Cemiyeti teşkilatına istediği kararı verdirdi. Taraflar bütün kapitülasyonların kaldırılacağını kabul ettikleri halde, Türkiye'nin kendi gümrük vergilerini yönetmesi 1929'a kadar ısrarla kısıtlandı. Türkiye Cumhuriyeti Abdülhamit'in 1881'de imzalamış olduğu Muharrem Kararnamesini de reddediyordu. Osmanlı borçları Birleşmiş Milletler aracılığıyla yeniden saptandı. Yıllık 700.000 altın lira olarak belirlenen ödemeler 1933'ten itibaren ödendi. Son tahvil ödemesi 1944'te yapıldı.

Lozan Antlaşması'nın Büyük Millet Meclisi'nde onaylanmasından sonra, işgal güçlerinin Türkiye'yi terk etmesi gerekiyordu. Bu günlerde General Harington, Türk yöneticilerle kibar ve dostane görüşmelerde bulundu. Antlaşmanın onaylanmasından sonra 40 gün içinde işgal güçlerinin Türk topraklarından ayrılacağını bildirdi. Meclis 23 Ağustos'ta antlaşmayı onayladı. Eylül ayı içerisinde işgal güçleri düzenli bir şekilde ayrılmaya başladılar. 2 Ekim'de Dolmabahçe Sarayı önünde yapılan tören sonrasında üç İtilaf Devleti generalini taşıyan gemi öğleden sonra İstanbul'dan ayrıldı. *The Times* 3 Ekim'de, Halifenin sarayının önünde büyük bir kalabalığın izlediği törende İngiliz Muhafız Alayı komutanı albayın en saygın muhafızlara yakışır şekilde müfrezesini yönettiğini, heyecanlı kalabalığın candan tezahüratını, alkış ve fes sallamalarını, Türk müfrezesi meydandaki yerini alırken coşkuyla selamlanmasını tasvir ediyordu.[386]

---

385 "Lausanne Peace-Aga Khan's Message to Moslems", *The Times*, 28 Temmuz 1923, s.9.

386 "Constantinople Evacuated-Last Scenes-Turkish Farewell", *The Times*, 3 Ekim 1923, s.12.

VII

DEĞERLENDİRME

"Türk-Rus savaşı sırasında hükümdar Büyük Vladimir savaşa katılmak için malikânesinden ayrılırken *yaşlı annesi şöyle öğüt verir:*

'Gördüğün bütün Türkleri öldür, fakat iyi yemeyi ve iyi uyumayı ihmal etme. Yemeğini yedikten sonra tüfeğini al, daha çok Türk öldür. Ama geceyi geçirmek için iyi bir yatak bul. Ertesi sabah diğer Türkleri de öldürmek için vaktin olacak. Önemli olan iyi uyumak.'

'Ama anne, ya Türkler beni uyurken öldürürse?

'Sen delisin Vladimir! Türklerin seni öldürmek için ne garezi olabilir ki?'"[387]

İkinci bölümde, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'yla ticari ve diplomatik ilişkilere nasıl başladığı, bu ülkede kurduğu eko-

387 Hervé Nègre, *Dictionnaire des Histoires Drôles*, Fayard, 1967, s.538.

nomik üstünlük nedeniyle çok kazançlı çıktığı anlatıldı. Dördüncü bölümde de bu kazançlarını sağlamlaştırmak üzere imtiyazlar elde ederek yatırımlar yaptığı ve bu yatırımlar yoluyla çok önemli diplomatik üstünlük edinerek imparatorluğun yönetimine karıştığı anlatıldı. Türk devletinden ve ulusundan hiçbir kötülük görmeyen İngilizler, üçüncü bölümde söz konusu edilen Yunan isyanı, Ermeni olayları, Balkan ayaklanmaları ve Rus savaşları gibi tarihsel gelişmelerde, Kırım Savaşı hariç, hep Türklerin karşısında olmuşlardı. Osmanlı yönetiminden bekledikleri reformlar, devletin işleyişini kolaylaştıracak özelliklerden uzak, ülkedeki Hıristiyan azınlığın gelişmesini amaçlayan nitelikte olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek bir reform sayılabilecek anayasal bir sistem İngiltere tarafından engellemelerle karşılaşmıştır.

Birinci bölümde söz konusu edilen Türk düşmanlığı bütün Hıristiyan Avrupa ülkelerinde bulunmaktaydı. Bu ülkeler Rus Çarının 19. yüzyılda ortaya attığı "Doğu Sorunu" kavramına göre zayıflamakta olan imparatorluğun topraklarını aralarında paylaşmak ve bu topraklarda Türk varlığını yok etmek istediklerini açıkça belirtmekteydi. Diğer Müslüman ülkelere karşı da dostça niyetleri bulunmuyordu; ama onları yurtlarından tamamen yoksun kılmak gibi bir niyetleri de yoktu. Acaba Türk ulusu neden en kötü saldırılara uğramaktaydı?

Şimdi Batılıların Türklere yönelttikleri suçlamalara bakarak sorunu anlayıp çözmeye çalışalım. Önde gelen bir iddia Türklerin tarihte başka ulusların topraklarını ele geçirerek kendilerini yönetme hakkını ellerinden almasıdır. Bu tür fetih girişimlerinin sadece Türkler tarafından gerçekleştirilmediği herkes tarafından bilinmektedir. Dokuzuncu yüzyılda bugünkü Polonya topraklarından doğuya doğru ilerleyen Doğu Slavlarının ele geçirdikleri topraklar üzerinde kurduğu Rus İmparatorluğu başkalarının vatanı değil miydi? Onuncu yüzyılda Bizans etkisiyle Hıristiyan Ortodoks dinine giren Ruslar, ancak Timurlenk'in Altın Ordu Dev-

letine verdiği büyük zararlardan sonra Moskova bölgesine sahip olmuşlardı. 16. yüzyılda Kazan ve Astrahan'ı da çok kanlı savaşlardan sonra ele geçirip 18. yüzyıldan itibaren hem batıya hem de doğuda Büyük Okyanus'a kadar uzanan devasa imparatorluğu kaç ulusu tamamen topraklarından kovarak ve kaçını hükmü altına alarak hiç de barışçı olmayan metotlarla kurduğu çok iyi bilinmektedir. İngiliz ve Fransızların Kuzey Amerika'yı ele geçirmek için yerli halkları katlettikleri, İngilizlerin mikroplu eşyaları hediye gibi Amerikan yerli kabilelerine göndererek hastalıktan kırdıkları artık saklanamaz olmuştur. İspanyollar Orta ve Güney Amerika'daki çok eski uygarlıkları ele geçirip halklarını katledip zorla Hıristiyan yaparken kimse sesini çıkarmamıştı. Batı Avrupalılar Afrika ve Asya'da sömürgeler elde ederek geniş toprakların zenginliklerini sömürmek için halkları zorla köle olarak kullanıp inanılmaz bir sefalete sürüklediklerinde de aralarındaki rekabete rağmen işbirliği içindeydiler.

Hıristiyan Avrupalılarda kendinden olmayanı insan yerine koymama huyu yaygındır. İngilizlerle ilk temasları sırasında 1788'de, Avustralya'da 350.000 kadar Aborjin yaşamaktaydı. Topraklarını İngilizler zapt ettiği için fakirleştiler ve İngilizlerin getirdiği yeni hastalıklardan kırıldılar. İngilizler 1880'lerde doruğa ulaşan zorunlu uzlaşma (pacification by force) programını uygulayarak kalan nüfusu oldukça azalttılar ve bazı kabileleri tamamen yok ettiler. 1940'larda köy ve şehirlere gelmelerine izin verildiğinde bile nüfusları 200 yıl öncekinden daha azdı.

İngilizler Hindistan'ı ele geçirdikten sonra, hammadde ihtiyaçlarını ucuza temin ettikleri, ucuza mal ettikleri sanayi ürünlerini gümrük engeliyle karşılaşmadan sattıkları çok zengin bir sömürge kurdular. Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) büyük ve zengin şehirlerin yönetiminden sorumluydu. İngiliz Hükümeti, ticaretin güvenliğini sağlamanın maliyetinin yüksek bir iş olduğunu düşündüğünden, asker ve polis hizmetlerini de şirkete

bırakmıştı. İdaresindeki Bengal Ordusunun sepoyları (sipahileri) kültürel ve ekonomik değerleri katledildiği için 1857'de isyan ettiklerinde bir yıldan fazla süren çatışmalardan sonra bu ayaklanma çok kanlı bir şekilde bastırılmıştı. Bu isyandan sonra Doğu Hindistan Şirketi dağıtılmış ve İngiliz Hükümeti Hindistan'ın tamamında yönetime el koymuştu. Bu arada Babür Hükümdarlığının son kalıntıları da yok olmuştu. Hintli tarihçi Amaresh Misra, bu ayaklanma nedeniyle, 1857'den sonraki on yıl içinde 10 milyon kadar insanın öldüğünü belirtmektedir.[388]

Britanya'nın Afrika kolonilerindeki (Sudan, Kenya, Nijerya ve Transval) yönetimleri de pek gurur verici değildi. Lord Kitchener 1898'de Omdurman'da, tek silahları mızrak olan 11.000 Mehdi yanlısını makineli tüfeklerle tarayıp katletmişti. Genç Winston Churchill, bu katliam sırasında "Hiç şüphesiz biz kazanmalıyız. Hiç şüphesiz onları biçip öldürmeliyiz" diyerek 13 yıl önce, eski Sudan Valisi General Gordon'un Hartum'da Mehdi isyancılar tarafından öldürülüşünün intikamı alındığı için birçok İngiliz gibi seviniyordu. Avrupalı bazı radikal gözlemciler, 19. yüzyıl sonundaki bu "toprak kapma"yı, önce kapitalist açgözlülüğün bir sonucu, sonra Avrupa'nın zenginliği için şart olan bir gereksinim olarak görmekteydiler. David Landes bunu kapitalist açgözlülüğü değil, insan açgözlülüğü olarak görmekteydi. "Mükerrer ateşli tüfek ve makinalı silahlar sayesinde [toprak] kapma ve öldürme şimdi kolay, öyle kolay ki Avrupalı vahşiler, vahşi dedikleri yerlileri av kuşları gibi katletmekten sevinç duyuyorlar" demekteydi.[389]

Avrupa devletleri 1880 ve 1914 yılları arasında Afrika topraklarını yağmalamayı hızlandırmışlardı. 1870'te Afrika topraklarının sadece yüzde 10'u resmen koloniyken bu oran 1914'te yüzde 90 olmuştu. Henüz 1830'da bağımsız olan Belçika Krallığı da sömürge kapma yarışına katılmıştı. Kral II. Leopold'ün kişisel yöneti-

388 Amaresh Misra, *War of Civilizations: India AD 1857*, c.I, Rupa, Delhi, 2007.
389 David Landes *The Wealth and Poverty of Nations, Why Some Are So Rich and Some Are So Poor*, W. W. Norton & Company, New York, 1998, s.429.

mindeki Kongo topraklarında 1885'ten 1908'e kadar uygulanan ağır çalışma koşulları, salgın hastalık ve açlık nedeniyle nüfusun 10-15 milyonu hayatını kaybetmişti. Kauçuk toplamada beklenen verimi sağlayamayan Kongoluların elleri veya başları kesilerek cezalandırılıyordu. Bu vahşeti gösteren bütün delillere rağmen, 1885'te Berlin Kongresi'nde diğer Avrupalılar tarafından koloniyi özel mülkü olarak işletme izni alan Kral, sebep olduğu cinayetlerden sorumlu tutulmamıştı.

İngiltere uzun bir süreden beri kendisi çeşitli zulüm ve katliamları gerçekleştirirken Osmanlı idaresindeki barış içinde yaşayan halkların özgürlüğünü istemesi ve devleti halkına kötü davranmakla suçlaması anlaşılır bir davranış değildir. Tarihsel ve siyasal bir gelişim içerisinde bütün ulusların özgür olarak kendilerini yönetmesi modern ve uygar bir dünyada olması gereken bir durumdur. Ancak İngiltere ve diğer Avrupalılar bunu sadece Türklerden istemekte, kendileri başka ulusların haklarını ve zenginliğini acımasızca gasp etmekteydi. Bu konuda Osmanlı yönetimine yöneltilen suçlamaların, yöneticileri taciz etmek, gereksiz savaşlarla ülkeyi zayıf düşürmek ve bölerek paylaşmak için oynanan siyasi ve diplomatik oyunlar olduğu anlaşılmaktadır. İngiltere Başbakanı Lloyd George İzmir'in işgalinin sona ermesinden bir hafta sonra yaptığı konuşmada, savaş boyunca sergilediği kötü politikasının kötü sonuçları karşısında kendini savunmak için Türk ulusunu iftiralarıyla kötülemeye çalışıyordu. Doğru olmadığını bildiği halde "Benim için şu gerçeğe dikkat çekmek yeterlidir, kanıtlara -resmi tanıklara- göre Türklerin 1914'ten beri bir buçuk milyon Ermeni'yi, erkek, kadın ve çocuk ayırmadan ve beş yüz bin Rum'u hiçbir kışkırtmada bulunmadıkları halde soğukkanlılıkla katletmişlerdir" demiştir.[390] İngiliz istihbaratı Anadolu'daki durumu herkesten çok daha iyi bildiği için Başbakan bu söyle-

390 "The Premier's Defence-Near East Policy Explained-An Appeal for 'Fair Play'", *The Times*, 16 Ekim 1922, s.17.

diklerinin doğru olmadığını çok iyi biliyordu. Savaş başladığı sırada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusunun 1.300 000 olduğu ve bunun yarısının çarpışmaların olduğu savaş bölgesinde yaşadığı biliniyor. Osmanlı Ordusuna karşı düşmanla işbirliği yapan tedhişçi ve kışkırtmacılar dahil, 400.000 civarında insan tehcir kararıyla İmparatorluğun başka bölgelerine sevk edilmiştir.[391] Bunların 200.000 kadarının savaş koşulları içinde ulaşım zorluğu, hastalık ve açlık nedeniyle telef olduğu tahmin edilmektedir. Aynı dönemde, aynı koşullarda iki milyon Müslüman da hayatını kaybetmişti. İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere bu yalanları savaş propagandası olarak kullanmış ve hâlâ Türkiye'ye karşı bir tehdit olarak kullanmaktadırlar. Kendi gerçekleştirdiği katliamları göz ardı etmek için Batılıların hâlâ bu haksız saldırıyı sürdürdükleri görülmektedir.

Türklere yöneltilen bir başka suçlama Hıristiyan tebaalarına ve bütün Hıristiyanlara kötü davranmalarıydı. Osmanlı yönetimi Fatih'ten beri yönettiği tebaasını dini inançlarına göre sınıflandırmıştı, Ortodoks Milleti, Gregoryen Ermeni Milleti, Katolik Milleti, Yahudi Milleti gibi. Bu sistemde, eğitim, adalet, sosyal yardımlaşma gibi önemli işler cemaatlerin kendi yönetimlerine bırakılmıştı. Özel hukuk (miras, evlilik, nafaka, vesayet, ticaret) cemaatlerin kendi dinsel hukuk kurallarına göre yönetilirdi. Böylesine inanç ve kültür özgürlüğü hiçbir Avrupa ülkesinde yoktu. 1492'den itibaren Yahudiler İspanya ve Portekiz'den kovulurken Osmanlı Devleti bu insanları kabul etmişti. Padişah II. Beyazıt "Kral Ferdinand bu kadar çalışkan tebaasını rakip bir hükümdara gönderdiğine göre söylendiği kadar akıllı değilmiş" diye yorumda bulunmuş. Tanzimat'ın ilanından sonra, İngilizlerin önerdikleri birçok reform girişimlerine cemaatler, özellikle Patrikhane karşı çıkmıştı. Avrupa'da olduğu gibi, herkesin hukuk ve kamuda eşit

391 Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c.II, Cambridge University Press, Cambridge, 1977, s.316.

olması azınlıkların önemli ayrıcalıklarının, askerlikten muafiyetin ve cemaat başlarının yetkilerinin yok edilmesi demekti. Bu ülkedeki dinsel özgürlüğü, Balkan Savaşları sırasında İstanbul'da bulunan Marmaduke Pickthall şöyle anlatmaktaydı:

> "Savaş sırasında "Bulgarlar Çatalca'ya ulaştığında İstanbul'da Rum Kilisesinin bir papazı ölmüş ve Türk askerlerinin kortejin geçeceği yolu güvenlik altına almasıyla eksiksiz bir törenle gömülmüştü. Varsayın ki Belfast [Kuzey İrlanda İngiliz yönetiminde] şehri Katolik bir ordunun tehdidi altında olsun ve Katolik bir papaz o sırada ölsün. Böyle bir kamusal cenaze törenine izin verilir miydi?"[392]

Vicdanlı bir İngiliz Osmanlı Devleti'ndeki din özgürlüğünü böyle anlatmaktaydı. Aslında bu ülkede insanların kendi inançlarında özgür oldukları (din değiştirme dışında) Batıda çok iyi bilindiği halde, Avrupalı yöneticiler, Türkleri sırf kötü propagandaları için fanatik olarak göstermekteydiler. Orta çağlardan beri dinsel fanatizm Avrupa'da o kadar yaygındı ki Osmanlılar Bosna'yı aldıklarında yıllarca Katolik ve Ortodokslar tarafından zulüm gören Bogomiller kendi gönülleriyle İslam dinine geçmişlerdi. Pickthall İstanbul'a gelirken Dedeağaç'ta bir Rum gene Türklerin bütün Hıristiyanları katlettikleri yalanlarını söylemeye başlamış. O sırada Batı Avrupalıların topladığı deliller, aksine Bulgar ordusunun ve çetelerinin yaptığı dehşeti gösteriyormuş. Rum'un yalanları karşısında Pickthall şunları söylemiş:

> "Saçmalıyorsun. Eğer Türkler olmasaydı bugün hiçbir Doğu Hıristiyanı hayatta olmayacaktı. Latin [Katolik] Avrupa'nın fanatizmi sizi tamamen yok etmek üzereyken Türkler sizi fethetti ve hoşgörüsüyle sizin varlığınızı korudu."[393]

---

392 Marmaduke Pickthall, *With the Turk in Wartime*, J. M. Dent & Sons Ltd., London, 1914.

393 *Age*, s.6.

Batılılar kendileri katliamcı oldukları için psikolojik yansıtmayla, Türklerin de aynı kötü duyguları ve huyları taşıdıklarını sanıyordu. Meşhur ansiklopedist Diderot vaktiyle bütün Türkleri yok etmek istememiş miydi?[394]

Çeşitli, fakat daha çok siyasi, nedenlerle Osmanlı Devleti'ne sığınan Avrupalılar, bu ülkede ayrıma uğramadan bir süre, fakat çoğu zaman yerleşerek ömür boyu kaldılar. Rus idaresinden kaçan Polonyalılar 1830, 1848 ve 1863'te Osmanlı İmparatorluğu'na gelmişler, bazıları Müslüman olmuş, orduda ve devlet yönetiminde yüksek mevkilere gelmişlerdi. Rus yönetimine karşı 1830 Kasım ayaklanmasında başarılı olamayan 10.000 kadar Polonyalı asker ve sivil ileri gelenleri Batıya kaçmıştı. Paris'te bulunan önderleri Prens Adam Jerzy Czartoryski, General Michal Czajkowski'yi İstanbul'a göndererek Türklerle bir işbirliği yapmak ve ülkelerini Rus işgalinden kurtarmak niyetini bildirmişti. Osmanlı Devleti'nin çok zayıf bir döneminde başlayan bu ilişki Prensin beklentilerine cevap vermese de Michal Czajkowski'nin İstanbul yakınlarında kurduğu Adampol (Polonezköy) yerleşimi, daha sonra, 1848 ve 1863 ayaklanmaları başarısızlığa uğrayınca kaçarak Osmanlı'ya sığınan askerlerin de yerleştiği bir Polonya köyü olmuştu.[395]

On sekizinci yüzyıl başında İsveç Kralı Demirbaş Karl, Rus Çarı Deli Petro'ya yenildikten sonra Osmanlı topraklarına sığınmış ve beş yıl kalmıştı. Ondan kısa bir süre sonra, 1715'te Habsburglar Macaristan'ı ve Transilvanya'yı işgal edince Macar Prens Ferencz Rakoczi Türk topraklarına gelmiş ve ömrünün son 16 yılını Tekirdağ'da geçirmişti. Avusturya İmparatorluğu'na başkaldıran bir başka Macar kahramanı Louis Kossuth 1849 Ağustos'unda Transilvanya'dan sınırı geçerek Osmanlı Devleti'ne sığınmıştı. Sürgündeki anılarını anlattığı kitabın önsözünde şöyle yazmıştı:

---

394 Jean Christophe Rebejkow, "Voltaire, Diderot, Catherine II and the Russo-Turkish War of 1768-1774", *Journal of Historical Archeology and Anthropological Sciences*, c.3, sayı 3, 2018, s.395.

395 Akgün Akova, *The Eagle Under the Crescent and the Star-Polonezköy*, İstanbul, 2010, s.51.

"Türkler âlicenaplıkla benim ve vatansız kalan arkadaşlarımın hayatını kurtardılar. Kendileri için tehlikeli olduğu halde onları korudular. Komşuları olan iki güç zafer kazanmış olarak bizi teslim etmezlerse savaş açmakla tehdit etmişti." Danışmanları durumun çok tehlikeli olduğunu bildirdiklerinde Padişah Abdülmecit, Divanda ayağa kalkmış ve "eğer zail olacaksam, şerefimle zail olurum. Benim himayeme sığınan bahtsızları düşmanlarının intikamına teslim ederek misafirperverlik haklarını inkâr ederek adıma leke sürdürmem... Kararım budur, ne olacaksa olur. Savunma olanaklarımızı düşünün".[396]

Osmanlı İmparatorluğu'na sadece politik nedenlerle ülkelerinde barınamayanlar gelmiyordu. Batı Avrupa'dan gelenlerin çoğu bu ülkede para kazanmak amacıyla gelmişti. Özellikle 1838'de İngiltere ile hemen sonra diğer Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaret antlaşmalarından sonra hızla artan ticaretle birlikte tüccarlar da akın etmişti. İkinci bölümde anlatıldığı gibi 1840 ve 1870 yılları arasında ülkenin dış ticareti beş misli artmıştı. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ülkeleri, özellikle İngiltere için, ucuz sanayi mallarını sattıkları büyük bir pazardı. Ayrıca, tarım ve maden ürünlerinin toplanıp ihraç edildiği bir hammadde tedarikçisiydi. Bu oldukça kazançlı ticareti kolaylaştırmak ve geliştirmek için Avrupalı girişimciler altyapı yatırımlarına başladılar. Demiryolu, liman işletmeleri, bankalar ve sigorta şirketleri büyük yatırımcıları çekerken küçük yatırımcılar da yağ, sabun, un ve iplik gibi küçük ölçekli üretim faaliyetleri ile küçük esnaf ve perakendecilik işlerine giriştiler.[397] İstanbul ve İzmir'de kendi ticaret odaları, kiliseleri ve posta hizmetleri bulunan İngiliz, Fransız ve Alman cemaatleri ortaya çıktı. Avrupa yaşam tarzını sürdürebilmek için elektrik, su

396 Louis Kossuth, *Memories of My Exile*, Macarcadan İngilizceye çev. Ferenc Jausz, D. Appleton and Company, New York, 1880, s.vi-vii.

397 V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Böl. IV. Hil Yayın, İstanbul, 2008.

ve havagazı üretimine giriştiler ve böylece refah içinde yaşadılar. Türk halkı savaşlarda ve isyanlarda kırılıp gittikçe yoksullaşırken azınlıklarla birlikte her milletten Avrupalılar da zenginleştiler. Yöneticilerden de Türk halkından da bir kötülük görmediler. Görseler zaten burada kalmazlardı. Acaba o devirde, Türkler bu ülkelere giderek kolayca iş hayatına girip kendi okulunu, ibadethanesini, posta hizmetini, meslek odalarını açmalarına izin verilir miydi?

Fransız aydınlanma devri filozoflarından (Voltaire, Montesquieu, Diderot) İngiliz yazarlara (Eton, Mac Farlane, Senior, Pears) kadar birçok Avrupalı, Türklerin çok cahil ve ilerleme karşıtı olduklarını ve bu yüzden iyi şeyler yapmaya muktedir olamayacaklarını söylemişlerdi. Cehalet konusunda haklı oldukları taraflar vardır. Cahil insanlar bugün bile çeşitli konularda bağnazlık sergilemektedir ve bu yüzden hor görülmektedir. Avrupa Aydınlanma devrinde ve sonrasında insanlarını eğiterek verimli vatandaşlar haline getirirken bizde eğitimin ihmali ve okuryazarlık oranının çok düşük kalması kötü bir devlet yönetiminin sonucudur. On dokuzuncu yüzyılın en reformcu ve ilerici padişahı II. Mahmut zamanında bile yükseköğrenimde çok başarılı hamleler yapıldığı halde ilk ve ortaöğretimde yenilik ve gelişme olmamıştır.[398] İlk eğitim Şeyhülislamlığa bırakıldığı için eski ezberci gelenek devam etmiştir.

Bir başka eleştiri de Türk dili üzerinden yapılmaktaydı. Osmanlı Türkçesindeki Arapça ve Farsça sözcüklerin bolluğunu gören yabancılar, Türkçenin yetersizliği nedeniyle bu dillerden sözcükler alınarak eksikliklerin giderildiği söylemekteydi. Eton "Çağatay lehçesi, böyle barbarlar tarafından konuşulan bir dil olarak fakir ve sınırlı bir durum gösterdiğinden eksikliğini Arapça ve Farsçadan alınan terimlerle karşılamakta" olduğunu yazmıştı. Baron de Tott da benzer şeyler söylemişti. "Türk dilinin zengin ol-

398 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, s.162.

madığı bir gerçek, ancak yiğitçe, etkili ve ses uyumlu bir dil. Bu dilde yazanlar, ihtiyaç duydukları sözcükleri bulmak veya daha çok, bilgili görünmek için Arapça ve Farsçayı sokuşturmakta ve bu diller sarayda (sultan maiyetinde) ve hukuk çevrelerinde konuşulan bir lehçeyle çok karışmıştır."[399] Ayrıca, bu yabancı dillerden alınan sözcükler bu dillerin gramerini de birlikte getirdiklerinden dilin anlaşılmasını iyice güçleştirmekte ve bir fermanı veya şiiri anlayabilmek için biraz da bu yabancı dillerin gramerini bilmek gerekirdi. Eton, bu tuhaflığı okuyucularına şöyle anlatmış. "Latinceyi Arapça ve Farsçayı Fransızca yerine koyarak bir Türk'ün İngilizce kendi dili olsaydı şu şekilde yazardı" diyerek Latince ve Fransızca karıştırdığı, Latince ve Fransızca bilmeyen bir İngiliz'in anlaması imkânsız bir İngilizceyle bir şeyler yazarak bu tuhaflığı güzel bir şekilde anlatmıştı. Bu yazarlar, ayrıca, Türklerin kullandıkları alfabeyi dillerine uydurmak ve iyileştirmek için bir çaba göstermemelerini de hayretle karşılamaktadırlar. Noktalama işaretleri kullanılmadığından ve Türkçenin sesli harflerini yazacak işaretler bulunmadığından, bu dili çok iyi bilmeden yazılanı okumanın çok zor olduğunu belirtiyorlar.

Yabancılar bu eleştirilerinde çok haklıdırlar. Osmanlı Türkleri kendi ana dilleri yerine Arapça ve Farsçayı yeğledikleri için Türkçe bir edebi dil olarak gelişememiş, hatta gerilemiştir. Osmanlı aydınları ve yazarları bu dillerde, özellikle Arapçada, yeni sözcükler türeterek yazılarını kolaylaştırmaya veya güzelleştirmeye çalışmışlardı. Şüphesiz bu yaptıkları borç aldıkları yabancı dillere hizmet ve Türkçeye zarar getirmekteydi. Okuryazar sayısının çok az olmasının bir nedeni de Arap alfabesiyle Türkçe okuyup yazmanın zorluğundan ileri gelmekteydi.

Bugün biraz yabancı dil bilen veya biliyormuş gibi yapan, hatta sadece kültürlü görünmek hevesiyle, bazı insanların Türkçe ko-

399 W. Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, T. Cadell and W. Davies, London, 1798, s.202-203.

nuşurken araya yabancı (bugünlerde İngilizce) sözcükler sokuşturmaları da benzer bir durumdur. Benzer şekilde, 19. yüzyılda da dil Fransızcanın saldırısına uğramıştı. Birkaç Türk aydını 20. yüzyıl başlarından beri, geri kalmışlık karabasanından uyanmak için ulusa dönmenin ve kendi anadilini konuşmanın önemini anlamaya ve anlatmaya başlamışlardı. Cumhuriyet idaresi, 1923'ten hemen sonra Türkçeyi bir yandan eski sadeliğine getirip bir yandan kendi içinde zenginleştirmek için Türk Dil Kurumu'nu yaratmıştı. Bu düzgün yolda ilerlemek varken insanlar neden Amerikanca lafları almaya gerek duyuyor, Eton'ın 220 yıl önce gördüğü gibi, kendilerini etraftakilere bilgili ve kültürlü göstermek istedikleri için mi? Yoksa kendi dillerini düzgün öğrenip konuşamadıkları ve duyduğu yabancı dil ve kültürleri üstün görüp, çok etkisinde kaldıkları için mi? Sebebi ne olursa olsun yabancılar, kendi dilini gerektiği gibi konuşup yazamayan, kendi halkını ve kültürünü beğenmeyen insanları gene küçük ve hor görmektedir.

18. yüzyıldan beri en reformcu padişahlar bile dinin günlük yaşama etkisini sınırlayacak hareketlerden kaçınmışlardır. II. Mahmut kendisi Batı müziğini tercih edip sarayında opera dinlerken, ondan sonra gelenler, piyano ve keman gibi Batı çalgılarını çalarak, hatta Batı tarzı besteler yaparak halka göre gelişmiş olan zevklerini tatmin ederken bunun geniş kitlelere de yararlı olabileceğini, muhtemelen hiç düşünmediler. Müziğin en iyi şekilde kullanıldığı orduda, Batı tarzı askeri bando kurulurken çoksesli müziğin sarayla sınırlı kalması kendi müzik kültürümüzün de gelişmesine engel oldu. Müzik ve güzel sanatların diğer kollarının gelişmesi de ancak Cumhuriyetle gerçekleşebildi.

Cahil ve akılsız bulmalarına rağmen bu ülkeye gelen ve hemen hemen her konuda olumsuz yazan gezginler bile Türklerin dürüst karakterlerinden söz ediyorlar. Kitaplarında sürekli Türk "cehaleti ve gaddarlığını" anlatan son derece tarafgir Mac Farlane bile "bu yarı-vahşi halkın kötülükleri arasında bir erdeme" defalarca tanık

olduğunu, Türklerin "hırsız bir ırk olmadığını, kendilerine gösterilen güveni hiçbir zaman kötüye kullanmadıklarını" yazmıştı.[400]

Yirminci yüzyıl başında İstanbul'a gelen Amerikalı gazeteci yazar Stanwood Cobb ise Türkleri iyi huylu, dürüst ve cömert insanlar olarak tanımlıyor, fakat dini fanatikliği kabarınca en acımasız bir gaddara dönüştüğünü söylüyor. Aslında yazar bu gaddarlık hikâyelerini Osmanlı yönetimine isyan eden insanların anlattıklarından öğrenmiş ve gerçek deliller görmüş değildi. Türklerle olan kişisel ilişkilerini şöyle anlatmıştı:

> "İş hayatında Türkler Doğuluların en şereflisidir. Bütün alışverişlerimde onlar ve diğer ırklar arasında büyük fark gördüm... Türk dükkâncı daha az [fiyat] ister ve küçük miktarlar için pazarlık etmek eğilimi göstermez... Gerçekte Türkün ticarette İranlı, Ermeni, Rum, Yahudi ve Suriyeli komşularında olduğu gibi kurnazlık özelliği yoktur.
>
> Dikkat ettim ki ne zaman bir şey yemek için bir muhallebiciye gitsem paramın üstü tam verilir; öte yanda bir Rum lokantacı, yiyeceğin fiyatını iki misline çıkararak az para üstü vererek hile yapar."[401]

Cobb, Türklerin dürüst esnaflıkları yanında hizmetkârlıkta da güvenilir olduklarını, Anadolu'dan gelenlerin medeniyetle temas edip bozulmadıkları için kesinlikle namuslu, sadık ve doğru sözlü olduklarını yazmış.

İngiliz yazar David Walder işgal yıllarında İstanbul'da bulunmuştu. Çanakkale krizi hakkında yazdığı kitabında işgal ordusundaki İngiliz askerlerinin düşünce ve kanaatlerine de yer vermişti. "Askerlerin yerli nüfus hakkındaki görüşleri basitti. Türkler, dükkâncı ve tüccar olarak nispeten dürüst ve doğru sözlü, ge-

400 Charles Mac Farlane, *Constantinople in 1828*, c.I, Saunders and Otley, London, 1829, s.200.

401 Stanwood Cobb, *The Real Turk*, Pilgrim Press, Boston, 1914, s.54-55.

nişçe Levanten diye sınıflandırılan Rum, Ermeni ve diğerleri öyle değildi."[402]

Aydınlanma devri filozoflarının 18. yüzyıl sonlarında Türkler hakkında yazdıkları olumsuz fikirler kamuoyunu da Türkler aleyhine çevirmekte çok etkili oluyordu. Diderot, 1769'da "Hocalar ve kadılar, bu iğrenç mollalar istibdadı koruyan engellerdir" diye yazarak Osmanlı İmparatorluğu'nu ilerleme ve aydınlanma karşıtı müstebit bir idare olarak göstermişti.[403] Voltaire, ondan hiç geri kalmayarak "kültürsüz ve kadınları küçük gören bu barbarlar kahraman bir kadın tarafından cezalandırılmayı hak ediyorlar. Şurası açık ki güzel sanatları takdir edemeyen ve kadınları hapseden insanlar yok edilmelidir... Söylendiğine göre [Sultan] Mustafa mizahtan anlamaz, şiir sevmez, hayatında hiç komedi seyretmemiş ve Fransızca bilmezmiş" diye II. Katerina'ya yazdığı mektupta hem padişaha hem de bütün Türklere hakaret ediyordu.[404] Voltaire, her ne kadar çok haksız bir saldırıda bulunsa da Türklerin resim ve heykel gibi güzel sanatlara dini nedenlerle sırt çevirdiği ve halkın okuma-yazma bilmemesi nedeniyle edebiyatın gelişmediği bir gerçektir. Resmin yasaklandığı bir toplumda bilimin gelişmesi beklenemezdi. Niyazi Berkes'e göre 18. yüzyıl başlarında Osmanlı devlet adamları imparatorluğun gerilemekte olduğunu anlamaya başlamışlardı. Fakat bunun sebeplerini, Avrupa'da yaşanan toplumsal ve ekonomik gelişmelerin imparatorluğu nasıl etkilediğini anlayamıyorlardı. Aslında Osmanlı Devleti'nde toprak rejimi, devlet maliyesi, ordu ve devlet yönetimi de değişiyordu. Fakat Osmanlı devlet geleneğinde var olan düzen (Nizam-ı âlem) tanrının takdir ettiği düzendir ve değişmemesi gerekir. Düzendeki doğal değişimler de bozulma olarak adlandırılırdı. Bu çözülmeyi durdu-

402 David Walder, *The Chanak Affair*, The Macmillan Company, New York, 1969, s.129.

403 Jean Christophe Rebejkow, *Voltaire, Diderot, Catherine II*, s.395.

404 *Documents of Catherine the Great, the Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767 in the English Text of 1768*, ed. W. F. Reddaway, Cambridge at the University Press, 1931, s.20.

racak etkili tedbirlerin alınması için düzenin değişmesi, imparatorluğun dayandığı din hukuku ve gaza zihniyeti yerine merkantilist ekonomik zihniyete uyulması gerekirdi.[405]

Berkes, toplumsal ilerlemeye engel olan başlıca üç güç veya olgu bulmaktadır. Birincisi, toplumsal değişmeye karşı sürekli olarak direnen ve savaşan gerici güçlerin varlığıdır. Tarih boyunca bunun birçok örneği görülmüştü. 16. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun en ünlü astronomi âlimi Takiyüddin Mehmet, yıllar boyunca Padişahın müneccimbaşılığını yapmış, Uluğ Bey'in geliştirdiği gökyüzü tablolarını düzeltmiş, Tophane'de o devir için mükemmel bir rasathane inşa ettirmişti. Ancak bu bilim yuvası Şeyhülislam Kadızade Ahmet Şemsettin'in entrikalarına dayanamamış ve Padişahın emriyle 1580'de topa tutularak yıkılmıştı. Bu olay, dini liderlerin egemen olduğu bir toplumda, bilim insanlarının işlerini layıkıyla yapamayacağını göstermekteydi.[406] Matbaanın da Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'da icadından 275 yıl kadar sonra gelişi de büyük bir geri kalışı göstermektedir. İbrahim Müteferrika tarafından 1727'de gerçekleştirilen matbu basım işleri ancak Şeyhülislama, matbaada sadece dini konuların dışında kalan kitapların basılacağı güvencesi verildikten sonra başarılabilmişti. Bu önemli gelişme, hattatların toplum ve yönetimdeki yerlerini kaybedecekleri korkusuyla uzun süre engellenmişti. Öte yandan, İbranice, Rumca, Ermenice ve Latin dillerinde kitaplar çok önceden beri basılmaktaydı.[407]

Berkes'e göre ıslahat karşısındaki ikinci engel Avrupa emperyalizmidir. Türkiye ne zaman kalkınmacı bir reform gerçekleştirmeye kalksa Batı dünyası bunu engelleyecek bir sorun (savaş, isyan vs.) çıkarmıştır. Üçüncü engel ise ülke bu sorunlarla uğraşırken yapılmak istenen ıslahat dış baskılar nedeniyle amacından

405 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s.17-19.
406 Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c.II, 1977, s.148.
407 Niyazi Berkes, *Development of Secularism in Turkey*, Hurst & Company, London, 1998, s.36-37.

saparak halkın durumunu iyileştireceğine kötüleştirmesidir.[408] Bu yargının doğruluğunu üçüncü bölümde anlatılan gelişmeler haklı çıkarmaktadır.

Yabancıların Türkleri hor görmelerine neden olan başka bir konu da kadınların durumuydu. Baron de Tott, 1785'te Fransa'da yayımladığı anılarında hareminde 40 kadın bulunan zengin Türk'ten ve onun kilit altında tuttuğu kadınlardan yoksun kalan 39 erkeğin doğal olarak geçici evlilik gibi tuhaf yollara başvurduğuna, bunun sonucu olarak borçlanan erkekler ve istenmeyen çocuklar için devletin hapishane ve yetimhane gibi kurumları açmak durumunda kaldığını, fakat bu doğallıktan uzak durumu ortadan kaldırmak için hiçbir tedbir alınmadığını yazıyordu.[409] "Namahrem" kavramını açıklamış, kadınların yüzünü kocalarından başka kimsenin göremediğini, insanların evlilikten önce birbirini görmeden evlendiklerini, nikâhın kadı önünde yapılan, mihr ve çeyiz gibi maddi hususları içeren bir sözleşme olduğunu anlatmıştı. Bu arada, Lale Devrinde İngiliz elçisi olan eşiyle Türkiye'de bulunmuş olan Lady Montagu'nun Türkler hakkında yazdıklarının gerçeği yansıtmadığını belirtmişti. Lady Montagu, daha çok saray ve üst yöneticilerin konaklarında yaşayan kadınlarla görüşmüş ve onlar hakkındaki görüşlerini, iyi niyetli bir dille anlatmıştı. Tanıştığı kadınların kapalı da olsa zenginlik içinde güzel bir hayat sürebildiğini, fakat kölelik durumunun varlığını, ihanet eden bir kadının ölümle cezalandırılmasının olağan karşılanmasını da hikâye etmişti.[410]

Batılı yazarlar Türkleri hem cehalet ve kültürsüzlük hem de kadını hakir görmekle suçluyorlardı. Bilimsel delillere bakmadan bile cehalet ile kadına kötü davranma arasındaki doğrusal ilişki

408 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.25.

409 Baron de Tott, *Mémoires du Baron de Tott Sur les Turcs et les Tartares*, Chez J. E. Dufour & Ph. Roux, Maestricht, 1785, s.xxiii-xxv.

410 Lady Mary Wortley Montagu, *The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu* (Torunu Lord Wharncliffe tarafından edit edilmiştir), c.I, Baudry European Library, Paris, 1837, s.240-243, 295-296.

açıkça görülebilir. Bugün de Türkiye'de kadına şiddet uygulayan erkekler, genellikle, eğitimsiz ve toplumda geri olarak görülen kişilerdir. Bazıları okul eğitimi alsalar da kültürsüzdür. Halkın kültür düzeyini yükseltmek, onları okula gönderip okuryazar yapmanın çok ötesinde bir çalışma gerektirir.

Pickthall, cahil Hıristiyanların da cahil Müslümanlar kadar fanatik olduğunu söyleyerek tanık olduğu bazı olayları aktarıyor. İstanbul'da misafir olduğu eve üç Rum kızı terzi olarak gelirler. Bu kızlar dikiş için gittikleri Türklerin evlerinde hanımlar tarafından sevilip erkekler tarafından saygı gördüklerini belirttikleri halde, Türklere de hizmet verdiklerini ebeveynlerinden ve köylülerinden gizlerler. Durumları bilinirse köylerinden sürülmekten ve hatta taşlanmaktan endişe ederler. Bir Hıristiyan kız bir Müslümanla evlenirse yakınlarının onu öldürmesi kutsal bir görev olarak görülür. Pickthall ve eşi bir gemi seyahatinde Marsilya'ya giderken en ucuz mevkide seyahat eden bir genç kadın ve iki erkek kardeşiyle tanışır. Erkek kardeşler genç kadını, para kazanmak için Amerika'ya giden kocasına götüreceklerini söyleyerek gemiye bindirmişler. Marsilya'ya vardıklarında herkesin gözü önünde kız kardeşi öldürmüşler ve böyle Hıristiyan bir ülkede yaptıkları şeyin iyi karşılanacağını düşünmüşlerdi.[411] Avrupalı aynı şeyi Türkler yaptıklarında fanatiklik ve gerilik olarak görüyor, Yunan veya benzer ırklar tarafından işlendiğinde ya görmezden geliyor veya haklı buluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman Türk halkı, hiç olmazsa 19. yüzyıl başından beri, değil Avrupa'daki gibi, ülkedeki azınlıklar kadar bile eğitim görmüş olsalardı ekonomik ve toplumsal gelişme düzgün bir yol alabilirdi. II. Mahmut'un gayretleriyle erkek eğitimine önem verilerek yeni okullar açılıp Avrupa'ya kısıtlı sayıda öğrenci gönderilmişse de ondan sonra gelen padişahlar aynı gayreti göstermediler ve din adamlarının gazabından çekin-

411 Marmaduke Pickthall, *With the Turk in Wartime*, s.81-82.

diler. II. Mahmut da din ve devlet işlerini ayırmak için reform yaparken şeriatla ilgili her şeyi ve ilköğretimi Şeyhülislamlık makamına bırakmıştı. Şeyhülislamlık da cehaleti yenmek için Müslümanlığı öğrenmenin yeterli olduğunu düşündüğünden ilk ve orta öğrenimde yenilik ve gelişme olmamıştır.[412]

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman olmayan ulusların okulları ve yabancı misyonerlerin kurdukları okulların sayısı 19. yüzyıl sonlarında oldukça artmıştı. Bu yıllarda Osmanlı Devleti de eğitime daha çok önem vererek iane vergisinin bir kısmını okullar açmak ve mevcutları ıslah etmek için ayırmıştı. Bu nedenle, İstanbul, İzmir ve Selanik gibi büyük şehirlerde okuryazarlık artmış ve yerli yazarların katkılarıyla basın ve yayıncılık gelişmişti. Buna karşılık gelenekçilik, din savunuculuğu, Batı karşıtlığı ve Panislamizm yükselmişti. Abdülhamit devrinin sansürleri yüzünden gazeteler ne siyasi ve toplumsal olayları ne de vatanseverlik yansıtan yazılar yayımlıyordu. Gazetelerde yayımlanan havadan sudan haberler daha çok okuyucu çekiyordu. Meşrutiyetten sonra kadınların toplum hayatına aktif olarak katılmaları arzu edilmişse de bu iş sınırlı kalmıştı. Bazı Hıristiyanlar bile kadınlara serbestlik verilmesi, bazı Müslümanların gazabını üzerlerine çekeceği düşüncesiyle itiraz etmişlerdi.[413] Meşrutiyetle birlikte orduda sağlık hizmeti ve eğitimde öğretmenlik gibi görevlerle ulusu için çalışmak isteyen kadın sayısı artmaktaydı. Onlara vatanperverlik adına bir çağrı yapılmışken yaratılan bu heyecanın baskı altına alınması büyük bir haksızlıktı. Pickthall'a göre "Türk kadını yoğun bir şekilde vatansever ve genellikle erkeklerden daha çalışkandır."

Bu kültürlü kadınların Genç Türk Devriminin başarılı olmasındaki katkıları da çok iyi bilinmekteydi. Abdülhamit'in casusları bu kadınların haremine girip mahremiyetlerini saldırmaya cesaret edemezlerdi. Avrupalıların küçük gördüğü veya acıdığı Türk

412 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.162.
413 Marmaduke Pickthall, *With the Turk in Wartime*, s.104.

kadınları o günlerde, sadece bir gizli komite üyesinden diğerine mesaj taşımakla kalmamış, reformlar için konuşmuş ve yazmış ve bazı durumlarda parti mensuplarından ve kocalarından da daha güçlü taraftar olmuşlardı.[414]

Sonuç olarak Berkes'in analizlerinin ve yorumlarının en doğru açıklamalar olduğu anlaşılmaktadır. Batılılar ve Rusya emperyalist emellerle Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını ele geçirmek ve bunun için de kendilerine benzemeyen Türk ulusunu yok etmeye kadar varan hırslara kapıldılar. Devletin gerçekleştirmeye çalıştığı askeri, siyasi ve toplumsal, gerçek reformların karşısında oldular. İktidar hırsıyla hareket eden ve halkını düşünmeyen hükümdarlar ve yöneticiler başarmalarına ramak kalmışken olağanüstü bir asker ve Türk tarihinin gördüğü en büyük devrimci karşılarına dikildi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla "Doğu Sorunu"nu istedikleri gibi çözümleyemediler.

Fakat büyük devrimci Mustafa Kemal Atatürk'ün eğitim, sanat, yönetim, tarım ve sanayi gibi alanlarda ülkeyi kimsenin hor göremeyeceği bir uygarlık düzeyine çıkarmak için yarattığı hamlelerle gerçekleştirdiği kazanımlar, ölümünden hemen sonra basiretsiz politikacıların eliyle rayından çıkarıldı. İlerleme olarak görülen sözde "demokrasi" karşıdevrimcilerin aracı olarak ilerlemenin ve çağdaşlaşmanın önünü kesti. Kapitülasyonların yerini yeni ticaret antlaşmaları ve uluslararası ortaklıklar aldı. Güçlü devletler bu kez barışçı görünen yöntemlerle egemenliklerini sürdürmektedir. Türkiye Cumhuriyeti kalkınma ve ulusal gelir artışında, bundan 50-60 yıl önce halkı açlıktan kırılan yoksul Asya ülkelerinin bile gerisinde kaldı. Bütün bu gerilemeler şu soruyu akla getiriyor. Doğu sorunu çözümü için yeni usuller mi ortaya konuldu?

414 Sir Edwin Pears *Turkey and Its People*, Methuen & Co. Ltd., London, 1912, s.65.

FOTOĞRAFLAR

Mustafa Kemal

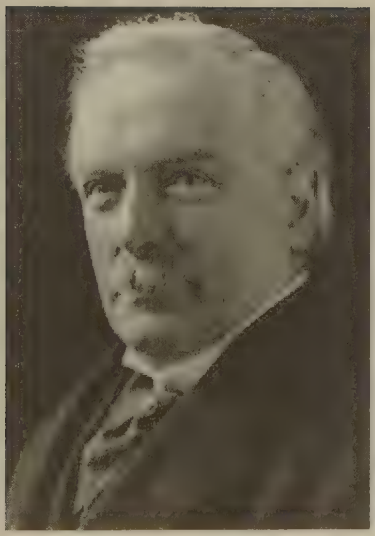
Cemal Paşa

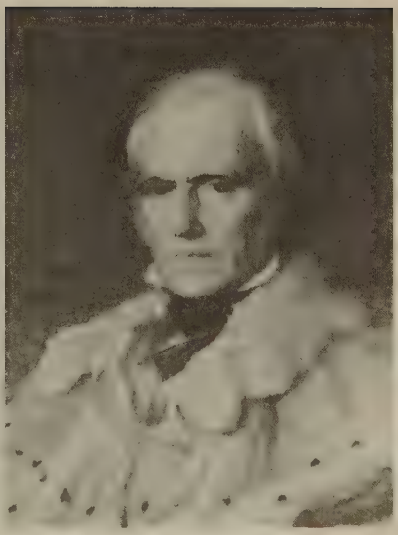
Enver Paşa

Talat Paşa

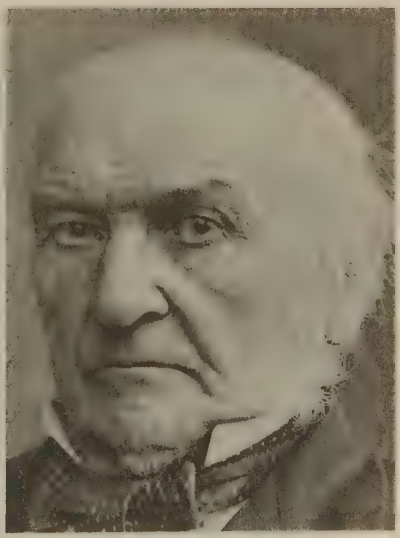
David Lioyd George

Stratford Canning

Benjamin Disrael

William E. Gladstone

Hareket ordusu Yıldız Sarayı bahçesinde

Mithat Paşa Sürgüne giderken

Balkanlar'da Türk-Rus Savaşı sırasında Türk askerlerinin yer değişimi

Balkanlar'dan göç

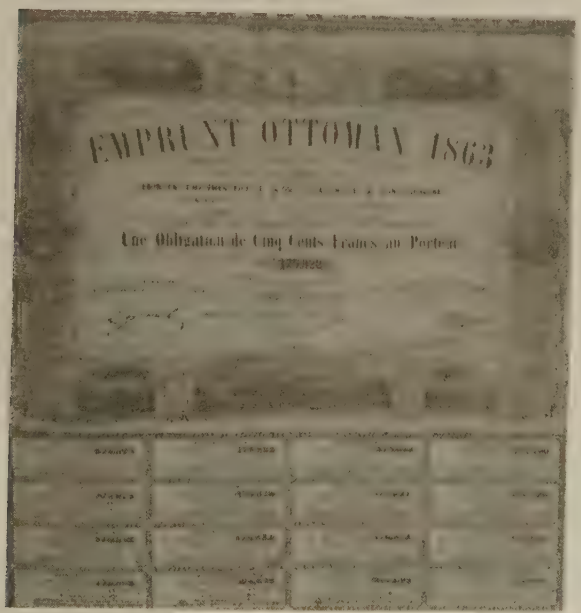
Balkan Göçü

İngilizlerin Çinlileri zorla tiryakileştirmesini hicveden karikatür

İngiliz karikatürü: Çanakkale Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın hasta adamı yatağını Alman İmparatoru Wilhelm'e öneriyor

Borç Tahvili

KAYNAKÇA

AĞAOĞLU, Ahmet *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010.

AHMAD Feroz, *The Young Turks The Committee of Union & Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford at the Clarendon Press, 1969.

AHMAD, Feroz, *From Empire to Republic/Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, c.I, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2008.

AHMAD, Feroz, *The Foreign Relations of the Young Turks (1908-1914)*, Yeditepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Araştırma Yazıları Serisi, İstanbul, 2013.

AHMAD, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

AHMAD, Feroz, *The Young Turks Struggle for the Ottoman Empire, 1914-1918*, Bilgi University Press, İstanbul, 2019.

AHMED MİDHAT EFENDİ, *Zübdetü'l Hakâyık/93 Harbinin Arka Planı*, yay. haz. Ömer Faruk Can, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

AKOVA, Akgün, *The Eagle Under the Crescent and the Star-Polonezköy*, İstanbul, 2010.

ANDERSON, Olive, "II. Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55", *The Historical Journal*, c.7, sayı 1, 1964.

ANDERSON, Scott, *Lawrence in Arabia: War Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East*, Atlantic Books, London, 2014.

ATATÜRK, Gazi M. Kemal, *Nutuk*, c.I-II, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.

AYDEMİR, Şevket Süreyya *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, c.I-III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.

BAİLEY, Frank Edgary, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Harvard University Press, Cambridge, 1942.

BAKER, R. L. & Viscount PALMERSTON "Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi", *The English Historical Review*, c.43, sayı 169, 1928.

Early Voyages and Travels in the Levant, ed. J. Theodore Bent, Hakluyt Society, London, 1893.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.

BERKES, Niyazi, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, c.2, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975.

BERKES, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

BERKES, Niyazi, *Development of Secularism in Turkey*, Hurst & Company, Londra, 1998.

BERKES, Niyazi, *Patrikhane ve Ekümeniklik*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.

BERNAL, Martin, *Black Athena/Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, Vintage Books, London, 1991.

BLAİSDELL, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire*, AMS Press, New York, 1966.

BRAUDEL, Fernand, *The Wheels of Commerce, Civilization & Capitalism 15th-18th Century*, c.2, çev. S. Reynolds, Harper & Row Publishers, New York, 1979.

BREWER, Josiah, *A Residence at Constantinople in the Year 1827 with Notes to the Present Time*, Durrie and Peck, New-Haven, 1830.

BURİAN, Orhan, "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi", *Belleten*, c.15, sayı 58, 1951.

BURIAN, Orhan, "Interest of the English in Turkey as Reflected in English Literature of the Renaissance", *Oriens*, c.5, sayı 2, 1952.

CEMAL PAŞA, *Hatıralar*, yay. haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

ALİ CEVAT, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi, II. Abdülhamit'in Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

CHEW, Samuel C., *The Crescent and the Rose: Islam and England during the Renaissance*, Oxford University Press, New York, 1937.

CHERADAME, André, *La Question d'Orient, la Macédoine, le Chemin de Fer de Bagdad*, Librairie Plon, Paris, 1903.

COBB, Stanwood, *The Real Turk*, the Pilgrim Press, Boston, 1914.

CREASY, Esward E., *History of the Ottoman Turks*, Khayats, Beyrut, 1961.

CURZON, Lord, "The Future of Constantinople", Memorandum, Printed for the War Cabinet, 1919.

DAVİSON, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Gordion Press, New York, 1973.

DAVISON, Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, University of Texas Press, Austin, 1990.

DEBIDOUR, A., *Histoire Diplomatique de l'Europe Depuis l'ouverture de Congrès de Vienne Jusqu'à la Clôture du Congrès de Berlin 1814-1878*, c.1, Ancienne Librairie Germer Baillière et Cie, Paris, 1891.

EARLE, Edward Mead, *Turkey, The Great Powers and The Bagdad Railway: A Study in Imperialism*, The MacMillan Company, New York, 1923.

EDİB, Halidé, *Memoires of Halidé Edib*, The Century Co., New York, 1926.

EDİB, Halidé, *The Turkish Ordeal*, John Murray, London, 1928.

ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

ELLISON, Grace, *An English Woman in Angora*, E. P. Dutton and Company, New York, 1923.

*La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Réformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'*à *nos Jours*, A. Cotillon et Cie ed. Engelhardt, Paris, 1882.

EPSTEIN, M., *The Early History of the Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London, 1908.

ETON W. A., *Survey of the Turkish Empire*, T. Cadell & W. Davies, London, 1798.

FEIS, Herbert, *Europe the World's Banker 1870-1914*, Yale University Press, New Haven, 1930.

FROMKIN, David, *A Peace to End All Peace, The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, Avon Books, New York, 1989.

GALLAGHER, John & ROBİNSON, Ronald, "The Imperialism of Free Trade", *The Economic History Review*, New Series, c.6, sayı 1, 1953.

GEYİKDAĞI V. Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayın, İstanbul, 2008.

GEYİKDAĞI, V. Necla, "Serbest Ticaret Emperyalizmi", *Anlık*, sayı 8, Eylül-Ekim 2018.

GEYİKDAĞI, M. Yaşar, *Political Parties in Turkey, The Role of Islam*, Praeger, New York, 1984.

GILBERT, Martin, *Winston S. Churchill: World in Torment 1916-1922* c.IV, Hillsdale, Rosetta Books, 1975.

GRIMM, Le Baron de, *Mémoires Historiques, Littéraires et Anecdotiques Tirés de la Correspondance Philosophique et Critique*, c.III, Chez Colburn, Londres, 1813.

HASSIOTIS, J. K., "Shared Illusions: Greek-Armenian Co-operation in Asia Minor and the Caucasus 1917-1922", *Greece and Britain in World War I* içinde, First Symposium organized in Tessaloniki by the Institute for Balkan Studies and the King's College, 1985.

HOBHOUSE, John Cam, *Travels in Albania and Other Provinces of Turkey in 1809 & 1810*, c.I, John Murray, London, 1855.

HOPKIRK, Peter, *The Great Game, The Struggle for Empire in Central Asia*, Kodansha International, New York, 1994.

HOWARTH, David, *The Greek Adventure Lord Byron and Other Eccentrics in the War of Independence*, Atheneum, New York, 1976.

IMBERT, Paul, *La Rénovation de l'Empire Ottoman: Affaires de Turquie*, Librairie Académique, Paris, 1909.

ISSAWI, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, University of Chicago Press, Chicago, 1980.

JACKH, Ernest, *The Rising Crescent: Turkey, yesterday, today and tomorrow*, Farrar & Rinehart, Inc., New York, 1944.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1962.

KAZGAN, Haydar, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.

KENT, Marian, "An Agent of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy", *The Historical Journal*, c.18, sayı 2, 1975.

KENT, Marian, *Moguls and Mandarins: Oil, Imperialism and the Middle East in British Foreign Policy 1900-1940*, Frank Cass, London, 1993.

KENT, Marian, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire 1900-23", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* içinde, Frank Cass, London, 1996.

KIRAKOSSIYAN, Arman J., *British Diplomacy and The Armenian Question From 1830 To 1914*, Gomidas Institute Books, Princeton, 2003.

KOSSUTH, Louis, *Memories of My Exile*, Macarcadan İngilizceye çeviren Ferenc Jausz, D. Appleton and Company, New York, 1880.

KOLOĞLU, Orhan, *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi/Bir Fransız Ailesinin Bâbıâli Hizmetinde Yüz Yılı: 1921-1922*, çev. Erol Üyepazarcı, Müteferrika Yayınları, İstanbul, 1998.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919* içinde, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.

KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974.

KURŞUN, Zekeriya, *Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, c.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1974.

LAMARTINE, M. de Souvenirs, *Impressions, Pensées et Paysages Pendant Un Voyage en Orient 1832-1833 ou Notes d'un Voyageur*, L. Hachette et Cie, Paris, 1854.

LANDES, David, *The Wealth and Poverty of Nations, Why Some Are So Rich and Some Are So Poor*, W. W. Norton & Company, New York, 1998.

LANE-POOLE, Stanley, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning Viscount Stratford de Redcliff*, Longmans, Green & Company, London, 1888.

LANGER, William L. *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, Alfred. A. Knopf, New York, 1965.

LEWIS, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, 1968.

LEWİS, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, W.W. Norton & Company, New York, 1982.

LONGRIGG, Stephen Helmsley, *Oil in the Middle East: Its Discovery and Development*, Oxford University Press, London, 1954.

MAC FARLANE, Charles, *Constantinople in 1828 A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital*, c.I, London, Saunders and Otley, 1829.

MAC FARLANE, Charles, *Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of That Country*, c.I, Lea and Blanchard, Philadelphia, 1850.

MAC FARLANE, Charles, *Kismet; or, the Doom of Turkey*, Thomas Bosworth, London, 1853.

MANGO, Andrew, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, The Overlook Press, New York, 1999.

MANSEL, Philip, *Constantinople, City of the World's Desire 1453-1924*, John Murray, London, 1996.

MARDIN, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton, 1962.

MARX, Karl, "The Ottoman Empire and the Turks, *New York Daily Tribune*, 19 Nisan 1853.

MARX, Karl, "The Case of the Lorcha Arrow", *The New York Daily Tribune*, 23 Ocak 1857.

MARX, Karl, "The Oriental Question", *New York Daily Tribune*, 27 Ağustos 1857.

MARX, Karl, "Free Trade and Monopoly", *The New York Daily Tribune*, 25 Eylül 1858.

MCCLOSKEY, Donald, "Magnanimous Albion: Free Trade and British National Income, 1841-1881", *Explorations in Economic History*, c.17, sayı 3, 1980.

MCLEAN, David, "Finance and 'Informal Empire' before the First World War", *The Economic History Review*, c.29, sayı 2, 1976.

MEJCHER, Helmut, "Oil and British Policy towards Mesopotamia, 1914-1918", *Middle Eastern Studies*, c.8, sayı 3, 1972.

MICHELSEN, Edward H., *The Ottoman Empire and its Resources with Statistical Tables*, Simpkin, Marshall & Co., London, 1853.

MİSRA, Amaresh, *War of Civilizations: India AD 1857*, c.I, Rupa, Delhi, 2007.

MONTAGU, Lady Mary Wortley, *The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu* c.I, Baudry European Library, Paris, 1837.

MORAWITZ, Charles, *Les Finances de la Turquie*, Guillaumin et Cie., Paris, 1902.

MUFTY-ZADE ZİA BEY, *Speaking of the Turks/Türkler Hakkında Osmanlı Aristokratının Mütareke Dönemi İstanbul'u ve Türkiye'sine Dair İzlenimleri*, çev. Kezban Acar, Nobel Yayın, Ankara, 2004.

MUN, Thomas, *England's Treasure by Forraign Trade*, Macmillan and Co., New York, 1895.

NYE, John Vincent, "The Myth of Free-Trade Britain and Fortress France: Tariffs and Trade in the Nineteenth Century", *The Journal of Economic History*, c.51, sayı 1, 1991.

OWEN, Roger, T*he Middle East in the World Economy 1800-1914*, I. B. Taurus, London, 1993.

PARVUS EFENDİ, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, İleri Yayınları, İstanbul, 2005.

PEARS, Edwin, "The Bagdad Railway", *Contemporary Review*, 94 July/Dec., 1908.

PEARS, Edwin, *Turkey and Its People*, Methuen & Co. Ltd., London, 1912.

PECH, E. Manuel, *des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie*, Paris, 1906.

PEYSSONNEL, M. de, *Observations Critiques Sur les Memoires de M. le Baron de Tott*, Chez J. E. Dufour & Ph. Roux, Maëstricht, 1785.

PICKTHALL, Marmaduke, *With the Turk in Wartime*, J. M. Dent & Sons Ltd., London, 1914.

PICKTHALL, Marmaduke, "Massacres and the Turks: The Other Side", *Foreign Affairs*, July, 1920.

PINON, René, *L'Europe et la Jeune Turquie: Les Aspects Nouveaux de la Question d'orient*, Perrin et Cie, Paris, 1913.

POLEY, A. P., *The Imperial Commonwealth: A Survey of Commercial, Industrial and Social History from the Tudor Period to Recent Times*, Cassel and Company Ltd., London, 1921.

PURYEAR, Vernon John, *International Economics and Diplomacy in the Near East 1834-1853*, Stanford University Press, Stanford, 1969.

REBEJKOW, Jean Christophe, "Voltaire, Diderot, Catherine II and the Russo-Turkish War of 1768-1774", *Journal of Historical Archeology and Anthropological Sciences*, c.3, sayı 3, 2018.

Documents of Catherine the Great, the Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767 in the English Text of 1768, ed. W. F. Reddaway, Cambridge at the University Press, 1931.

RODKEY, Frederick Stanley, *The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France, and Russia, 1832-1841*, University of Illinois, Urbana, 1923.

RODKEY, Frederick Stanley, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41", Part II, 1839-1841, *The Journal of Modern History*, c.II, sayı 2, 1930.

RODKEY, Fredirick Stanley, "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *The Journal of Modern History*, c.30, sayı 4, 1958.

SAİT HALİM PAŞA, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, çev. Fatih Yücel, Kronik, İstanbul, 2019.

SARÇ, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

SENIOR, Nassau W., A *Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*, Longman, Brown, Green, Longmans and Roberts, London, 1859.

SETON-WATSON, R. W., *The Rise of Nationality in the Balkans*, E. P. Dutton and Company, New York, 1918.

SHAW, Stanford J., *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Harvard University Press, Cambridge, 1971.

SHAW, Stanford J. & SHAW, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c.II, Reform Revolution and Republic The Rise of Modern Turkey 1808-1975, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

SLADE, Adolphus, *Records of Travels in Turkey, Greece & c. And of a Cruise in the Black Sea with the Capitan Pasha in the years 1829, 1830 and 1831*, Saunders and Otley, London, 1833.

SMİTH, Colin L., *The Embassy of Sir William White at Constantinople 1886-1891*, Oxford University Press, London, 1957.

SONYEL, Salahi Ramadan, *Gizli Belgelerde Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

SONYEL, Salahi R., *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

SONYEL, Salahi R., *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

ST. CLAIR, William, *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence*, Oxford University Press, London, 1972.

SUNATA, İ. Hakkı, *İstanbul'da İşgal Yılları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

SUVLA, Rafii Şükrü, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

ŞİMŞİR, Bilal, *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu 1878-1884*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970.

ŞİMŞİR, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973.

ŞİMŞİR, Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler,* c.III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

ŞİMŞİR, Bilal, *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2017.

TAHSİN PAŞA, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931.

TALLENTYRE S. G., *Voltaire in His Letters: Being a Selection from His Correspondence*, G. P. Putnam's Sons, New York, 1919.

TARRING, Charles James, *British Consular Jurisdiction in the East with Topical Indices of Cases on Appeal from and Relating to Consular Courts and Consuls also a Collection of Statutes Concerning Consuls*, Stevens and Haynes, London, 1887.

A History of the Peace Conference in Paris, c.VI, ed. H. W. V. Temperley, Henry Frowde and Hodder & Stoughton, London, 1924.

TEMPERLEY, Harold, *England and the Near East, the Crimea*, Longmans, Green and Co., Londra, 1936.

TEMPERLEY, Harold, "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey 1830-1914", *The Cambridge Historical Journal,* c.4, sayı 2, 1933.

TENGİRŞENK, Yusuf Kemal, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

THOBIE, Jacques, "Les Banques Etrangères à la Fin de l'Empire Ottoman", J *Système Bancaire Turc et Réseaux Financiers Internationaux*, Paris, L'Harmattan, 1995.

TOTT, Baron de, *Mémoires du Baron de Tott Sur les Turcs et les Tartares*, Chez J. E., Dufour & Ph., Maestricht, 1785.

TUNCER, Hüner, *Türk Dış Politikası, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 1789-1920*, c.1, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017.

UBICINI, M. A., *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Conditions of the Ottoman Empire; the Reformed Institutions*, Army, Navy etc. Part I, Turkey and the Turks, John Murray, London, 1856.

URQUHART, David, *Turkey and its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade; The State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece*, Its Revenue and National Possessions, Saunders and Otley, London, 1833.

VELAY, A. Du, *Essai sur L'Histoire Financière de la Turquie, Depuis le Régne du Sultan Mahmud II jusqu'à nos Jours*, Arthur Rousseau, Paris, 1903.

VINER, Jacob, *International Economics*, Glencoe, The Free Press, Illinois, 1951.

WALEY, Arthur, *The Opium War through Chinese Eyes*, Stanford University Press, Stanford, 1958.

WALDER, David, *The Chanak Affair*, MacMillan Company, London, 1969.

WİLLİAMSON, Jeffrey G, *Globalization and the Poor Periphery before 1950*, MA: The MIT Press, Cambridge, 2006.

WOODHOUSE, C. M. "The Offer of Cyprus: October 1915", *Greece and Britain in World War I* içinde, First Symposium organized in Tessaloniki by the Institute for Balkan Studies and the King's College, 1985.

"The Eastern Question", *The Economist*, 26 Mart 1853.

"Business Notes: The Failure of the Turkish Loan" *The Economist*, 11 Ekim 1873.

"Austria and Germany", *The Economist*, 16 Ekim 1875.

"The Financial Future of Turkey", *The Economist*, 24 Ağustos 1878.

"Turkey and her Creditors", *The Economist*, 24 Aralık 1881.

"Events in Turkey", *The Economist*, 24 Nisan 1909.

"Progress and Finance in Turkey", *The Economist*, 24 Aralık 1910.

"The New Departure in Turkey", *The Economist*, 19 Eylül 1914.

"The Suiside of the Porte", *The Economist*, 7 Kasım 1914.

"Turkey", Supplement", *The Economist*, 19 Aralık 1914.

"Turkey and the Allies", *The Economist*, 16 Eylül 1922.

"Russia and Secret Treaties-Terms Published", *The Manchester Guardian*, 26 Kasım 1917.

"British Interests in Turkey", *The Near East*, 9 Ağustos 1911.

"Lancashire and the Turkish Market", *The Near East*, 1 Ağustos 1913.

The Times, 7 Mart 1853.

"Austria", *The Times*, 28 Mart 1853.

The Times, 15 Eylül 1858.

"Treaties Consigned to the Dustbin/ Soviet Diplomacy Lenin's Peace Decree Ready for Issue", *The Times*, 26 Kasım 1917.

"British War Aims-Mr. Lloyd George's Statement", *The Times*, 7 Ocak 1918.

"General Townshend Leaves Angora", *The Times*, 1 Ağustos 1922.

"Gen. Townshend's News", *The Times*, 12 Ağustos 1922.

"Kemal Pasha Power behind Turkish Offensive, General Townshend's Impression", *The Times*, 12 Ağustos 1922.

"Near East Perils-III. Protection of Minorities 'White Massacres', *The Times*, 26 Ağustos 1922.

Refugees' Urgent Appeal, *The Times*, 9 Eylül 1922.

"Turkish Victory", *The Times*, 9 Eylül 1922.

"Kemalist Victory Complete-The Entry into Smyrma-Rejoicing in Stambul", *The Times*, 11 Eylül 1922.

"Allies Marine Landed", *The Times*, 11 Eylül 1922.

"Near East Perils-Interests of Balkan States", *The Times*, 13 Eylül 1922.

"The Premier's Defence-Near East Policy Explained-An Appeal for 'Fair Play'", *The Times* 16 Ekim 1922.

"The Lausanne Treaty-For and Against-Free Hand for the Turk", *The Times*, 23 Temmuz 1923.

"Lausanne Peace-Aga Khan's Message to Moslems", *The Times*, 28 Temmuz 1923.

"Constantinople Evacuated-Last Scenes-Turkish Farewell", *The Times*, 3 Ekim 1923.

DİZİN

A

Abdullah, 188.

Abdülaziz, 86, 88, 97, 98.

Abdülhamit II, 31, 76, 86-88, 99, 108-111, 114-118, 120, 126, 133, 191, 210.

Abdülmecit, 28, 76, 81, 93, 188, 201.

Adana, 51, 130, 147, 149, 154, 158, 160, 177.

Adıvar, Halide Edip, 121, 164.

Afrika, 15, 41, 195, - kolonileri, 196, - toprakları, 42, 105, 196, - uygarlığı, 16, - yerlileri, 17.

Afyon, 43, 44, 47 - ticareti, 43, - satışı, 43, 44- savaşı, 44, 45 - tekeli, 44

Afyon, 179.

Ağa Han, 146, 190.

Ahmet Anzavur, 169, 170, 174

Ahrar Fırkası, 119, 120.

Aleksandre I, 67.

Aleksandre III, 14.

Ali Galip, 166, 169.

Ali Kemal, 162.

Ali Paşa, 81, 92.

Ali Rıza Paşa, 168, 170.

Allenby, Viskont Edmund, 166.

Almanya, 20, 111, 114, 123, 124, 133, 135, 138, 140-142, 144, 164, 177, 185.

Amerika, 16, 45, 104, 113, 165, 209.

Amerikan, - kolonicileri, 17, - mandası, 164, - misyoner okulları, 31 - yerlileri, 17, 195.

Anadolu, 15, 29, 56, 61, 69, 73, 88, 98, 16, 130, 131, 138, 147-149, 162, 163167, 169, 171, 175, 176, 178, 179, 182, 189, 197, 205.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 164, 171,

Ankara, 169, 171, 174, 176-180, 182.

Antalya, 154.

Antep, 154.

Arabi Paşa, 108.

Arap, 103, - alfabesi, 203, - dünyası, 150, - emirleri, 150, - harfleri,

165, - istekleri, 177, - isyanı, 151, 152, - krallığı, 51, -lar, 149, 150, 152, - milliyetçileri, 153, - şeyhleri, 115, - temsilciler, 123, - toprakları, 169, 176, - ülkeleri, 152, - vilayetleri, 114, - yöneticiler, 122.
Arabistan, 73, 87, 188.
Ardahan, 153, 159.
Aristo, 16, 20.
Arnavut, 79, - isyanı, 124, -lar, 123, 124
Arnavutluk, 30, 124, 126, 129.
Avrupa, 14-18, 20-23, 27, 29, 39, 46, 55, 60, 62, 64, 66, 69, 72, 73, 78, 83, 85, 86, 93, 100, 104, 112, 115, 122-124, 128, 144, 154, 155,156, 169, 175, 181, 196, 198, 199, 202, 206, 207, 209,- aydınlanması, 17, 19, - denetimi, 118, - devletleri, 51, 52, 103, 109, 155, 196, - dilleri, 21, - diplomasisi, 133, - elçileri, 82, - emperyalizmi, 174, 207, - güçleri, 63, 83, 88, 97, 100, 109, 110, 113, 128, 140, - halkları, 14, - insanı, 130, - ittifakı, 14, - karşıtı, 108, -lılar, 15, 31, 39-41, 61, 69, 72, 83, 100, 122, 182, 197, 199, 200, 202, 210, - merkezleri, 35, - müziği, 27, - sermayesi, 81, - siyaseti, 154, 182, - şehirleri, 39, 129, - temsilcileri, 72, - toprakları, 29, - uyumu, 67, - ülkeleri, 39, 47, 55, 59, 194, 198, 201, - yayın organları, 100, 112.
Avustralya, 15, 41, 195.
Avusturya, 41, 67, 71, 73, 77, 99, 115, 116, 118, 122, 124, 142, 177, 200.
Avusturya-Macaristan, 14, 32, 60, 100, 103, 115, 118, 124, 141, 153.
Aydemir, Şevket Süreyya, 127.
Aydın, 103, 104,160, 161, 176.
Aydınlanma çağı, 19, 30, 202, 206.

B

Bağdat, 69, 130, 131, 135, 138, 149, 151, 161, 168.
Balfour, Arthur James, 155, 176.
Balkan, - ayaklanmaları, 194, - devletçikleri, 103, - devletleri, 88, - halkları, 83, - Hıristiyanları, 98, - ittifakları, 126, - kargaşası, 125, - müttefikleri, 126, 128, - sorunu, 83, - ulusları, 15, 70, - vilayetleri, 79.
Balkan Savaşları, 103, 124, 127, 140, 199.
Balkanlar, 14, 15, 63, 68, 71, 79, 87, 88, 99, 111, 115, 124, 126.
Bartlett, Sir Ashmead, 113.
Barton, Edward, 38.
Basra Körfezi, 66, 115, 122, 130-132, 149.
Basra, 69, 122, 135, 148, 151.
Batı, 32, 111, 156, 175, 184, 190, 199, 200, -cılar, 181, - dünyası, 13, 207, -lılar, 21, 31, 43, 110, 152, 194, 198, 200, 211, - kamuoyu, 156, - karşıtlığı, 210, - medeniyeti, 158, - müziği, 204, - sorunu, 15.
Batı Afrika, 42.
Batı Anadolu, 31, 56, 57, 68, 104, 149, 167.
Batı Avrupa, 144, 201.

Bayur, Yusuf Hikmet, 117, 175.
Bedirhan, Celadet, 165, 166.
Bedirhan, Kamran, 165, 166.
Belçika, 52, 196.
Bele, Refet, 163, 178, 181.
Berkes, Niyazi, 68, 82, 206, 207, 211.
Berlin Antlaşması, 100, 103, 107-111, 115, 119.
Berlin Kongresi, 79, 99, 111, 197.
Berlin, 79
Bernal, Martin, 15, 16, 20.
Beyrut, 35, 68, 153, 182.
Bingazi, 125.
Birinci Dünya Savaşı, 32, 134, 139, 160, 177.
Birinci Meşrutiyet, 31.
Bitlis, 147, 149, 160.
Blacque, Aleksandre, 27, 64, 65.
Block, Sir Adam, 121, 132, 139.
Boğdan, 59, 73, 79.
Bolşevik Devrimi, 152, 173.
Bolşevik, 156, -ler, 152, 172, 173.
Bosna-Hersek, 98-100, 103, 115, 116, 118, 124.
Braudel, Fernand, 35, 41.
Brezilya, 42, 43, 142.
Bulgar, - ajanlar, 109, 31, 103, - bağımsızlığı, 119, - komitacılar, 126, - köylüsü, 85, -lar, 84, 85, 109-111, 118, 122, 126, 128-130, 199, - milliyetçileri, 110, - ordusu, 199.
Bulgaristan, 31, 84, 96, 109, 110, 117, 118, 126, 148, 177.
Bulwer, Henry Lytton, 50-52.
Bursa, 26, 28, 56, 160, 169, 175-178.
Byron, Lord, 20, 61.

C

Calthorpe, Amiral Sir Somerset Arthur Gaugh, 158-161, 163, 176.
Canning, Lord (Stratford de Redcliff), 62, 78.
Cassel, Sir Edward, 132, 137, 138.
Cavit Bey, 137, 138, 140, 144.
Cebesoy, Ali Fuat, 163, 178.
Cemal Paşa, 129, 130, 140-143, 150, 151, 163, 164.
Churchill, Sir Winston, 140, 143, 147, 148, 185-187, 196.
Clemenceau, Georges, 157, 169.
Cobb, Stanwood, 205.
Curzon, Lord George Nathaniel, 122, 131, 154, 161, 163, 167, 168, 173, 177, 178, 186, 187, 189.
Czajkowski, Michal, 200.

Ç

Çanakkale, 59, 60, 128, 145, 146, 148, 174, 185-187, 205.
Çerkez Ethem, 175, 180.
Çin, 33, 43, 44.

D

Dallam, Thomas, 38.
Danimarka, 52.
Derviş Vahdeti, 120, 121.
Deutsche Bank, 133, 134, 138.
Diderot, Denis, 18, 200, 202, 206.
Disraeli, Benjamin, 32, 98, 100.
Diyarbakır, 26, 56, 160, 166, 168.
Doğu Anadolu, 99, 104, 107, 146, 147, 149, 153, 158, 159, 163, 165, 180.

Doğu Hindistan şirketi, 40, 195, 196.
Doğu Rumeli, 99, 109, 110.
Düyunu Umumiye, 121, 132, 139, 167, 180.

E
Earle, Edward Mead, 139.
Edirne, 28, 126, 128-130, 180.
Eflak, 59, 73, 84.
Elizabeth I, 36-38, 40.
Ellison, Grace, 172.
Enver Paşa, 128, 130, 141, 142, 144-148, 164.
Ermeni, 26, 78, 79, 103, 112, 147, 153, 158, 197, 205, - devleti, 88, - köylüleri, 112, -ler, 27, 31, 80, 84, 88, 101, 111-113, 146, 147, 153, 158-161, 167, 170, 172, 176, 177, 183, 184, 206, - milliyetçileri, 111, - nüfusu, 198, - olayları, 101, 194, - orduları, 153, - sarraflar, 80, - sorunu, 88, terörü, 112.
Erzurum, 112, 147, 149, 160, 163, 164, 177.
Eton, William, 23, 202, 203, 204.

F
Fahrettin (Altay) Paşa, 185.
Fahrettin (Türkkan)Paşa, 151.
Fas, 124, 185.
Filiki Eterya, 73.
Filistin, 70, 149-151, 167, 176, 177, 185, 188.
Fitzmaurice, Gerald Henry, 117, 121, 129, 130.
Franklin-Bouillon, Henry, 179, 186, 187.
Fuat Paşa, 81.

G
Geyikdağı, M. Yaşar, 151, 152.
Girit, 35, 98, 103, 110, 111, 118, 129.
Gladstone, William Ewart, 62, 85, 93.
Goltz, Colmar von der, 148.
Gordon, General Charles George, 196.
Grey, Sir Edward, 89, 116, 119, 127, 128, 138.
Gülbenkyan, Kalust, 134.
Gülhane Fermanı, 65, 78, 81, 82.
Güney Amerika, 42, 195.

H
Hakluyt, Richard, 40.
Harborne, William, 36, 38.
Halâskâr Zabitan Grubu, 127.
Halep, 26, 35, 37, 56, 112, 153, 165, 168
Hilafet, 164, 181, 188.
Hilafet Ordusu, 174.
Halil Paşa, 181.
Hanya,
Harington, General Sir Charles, 187, 191.
Hersek, 96.
Heyeti Temsiliye, 168, 169, 171.
Hindistan, 15, 19, 38, 41-44, 66, 67, 69, 70, 88, 89, 98, 105, 108, 113, 115, 116, 122, 130, 131, 146, 167, 173, 178, 182, 185, 195, 196, - Müslümanları, 114, 146, 190
Hınçak örgütü, 112.

Hicaz, 114, 151.
Hollanda, 41, 52, 53.
Hugo, Victor, 20.
Hünkâr İskelesi Antlaşması, 65, 66, 71, 72, 77.
Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 121, 129.

I
Irak, 123, 149, 177, 188, 191.
Islahat Fermanı, 30, 81, 83.

İ
İbn-i Reşit, 150.
İbn-i Suud, 150.
İbrahim Müteferrika, 207.
İgnatief, Nikolas Pavloviç, 84, 86, 96, 98.
İkinci Meşrutiyet, 31, 32, 88, 116, 133, 135, 172, 174.
İngiltere, 14, 15, 20, 23, 32, 33, 35-43, 46, 47, 49, 51-54, 56, 59-71, 77, 80, 85, 86, 92-95, 98-102, 107, 108, 111, 113-117, 119, 122-125, 127, 129-132, 135, 137, 138, 140-144, 146, 148, 149, 153-156, 159, 161, 164, 165, 168, 172, 177, 182, 187-189, 191, 193, 194, 197, 198, 201,
İnönü, İsmet, 178, 183, 187-190.
İpsilantis, Aleksander, 73.
İran, 41, 43, 69, 133, 135, 149, 153, 161.
İskenderiye, 36, 37, 60, 77, 108.
İspanya, 15, 36, 41, 52, 101, 198.
İspanyol, - gemiciler, 40, -lar, 15, 42, 195, - tehlikesi, 37.
İstanbul, 21, 23, 24, 26, 31, 36-40, 47, 48, 50, 51, 57, 59-62, 64-71, 78, 80, 83-89, 92-94, 99, 100, 103, 105, 111-113, 115-117, 119-121, 123, 125-130, 132, 134, 135, 139-145, 147, 149, 150, 154-166, 168-179, 182, 183, 185, 186, 188, 191, 199-201, 205, 209, 210.
İsveç, 52, 69, 200.
İşkodra, 55, 126.
İtalya, 101-103, 124-126, 132, 187.
İtalyan, 38, -lar, 123-125, 127, 138, 149, 154, 157, 177, 186.
İtilaf Devletleri, 141, 142, 145-147, 149-154, 157, 1258, 163, 168, 170, 173, 176-185.
İttihat ve Terakki, 102, 103, 117-121, 123, 127-130, 140, 141, 156, 164, 173, 174.
İttihatçılar, 118, 120, 121, 123, 125, 127, 128, 130, 141, 172, 181.
İzmir, 22, 24-27, 31, 37, 56, 57, 63, 64, 86, 103-105, 130, 149, 157, 163, 174, 177, 180, 181, 183-186, 189, 197, 201, 210.
İznik, 174.

J
Jackh, Ernest, 32.
James I, 39, 40.
Japonya, 43, 144
Jön Türk Devrimi, 102, 210.
Jön Türkler, 86, 89, 115, 116, 139, 144.

K
Kafkaslar, 63, 69, 71, 112, 144, 146, 148, 153, 167.
Kahire, 129, 150, 166.

Kala-i Sultaniye Antlaşması, 72.
Kâmil Paşa, 117, 119, 127-129, 174.
Kanada, 41.
Kandiye, 110.
Kapitülasyonlar, 30, 144, 145, 167, 180, 189-191, 211.
Karadağ, 82, 99, 126.
Karadeniz, 66, 71, 73, 104, 128, 144, 145.
Kars, 147, 153, 159.
Katerina II, 17, 18, 21, 69, 206.
Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 51, 52, 60, 63, 65, 69, 77, 97
Kazgan, Haydar, 94.
Kâzım Karabekir, 153, 163, 164.
Kemal Bey (Boğazlıyan Kaymakamı), 160.
Kenya, 196.
Kıbrıs, 35, 56, 100, 146, 148.
Kırım Savaşı, 28, 53, 71, 79, 80, 93, 95, 128, 194.
Kitchener, Lord, 129, 196.
Konya, 149, 154, 163, 169, 181, 182.
Kosova, 126.
Kossuth, Louis, 200.
Köprülülü Hamdi Bey, 170.
Kut'ül Amare, 148, 172, 181.
Kuveyt, 114, 188.
Kuzey Amerika, 15, 41, 195.

L
Lamartine, Alphonse de, 23.
Lawrence, Thomas Edward, 151, 152.
Leopold II, 196.
Levant - Tacirleri, 37, - Şirketi, 36, 37.
Libya, 124, 125, 138.
Lloyd George, David, 128, 143, 152, 155-157, 171, 173, 174, 181, 185, 187, 197.
Londra, 36, 40, 47, 48, 63, 73, 78-80, 92, 93, 105, 109, 111, 129, 134, 137, 145, 150, 168, 170, 177-182, 184,
Lowther, Sir Gerald, 119, 130.
Lynch Şirketi, 123.

M
Macaristan, 74, 177, 200.
Mac Farlane, Charles, 24, 25, 27-29, 202, 204.
Malta, 65, 155, 164, 188.
Mahmut I, 23.
Mahmut II, 27, 28, 42, 50, 52, 56, 63, 68, 71-76, 202, 204, 209, 210.
Mahmut Nedim Paşa, 84, 96, 98.
Mahmut Şevket Paşa, 121, 127-130.
Makedonya, 73, 84, 103, 111, 114-116, 120, 126, 127, 130.
Mallet, Sir Louis, 130, 145.
Manchester, 108.
Maraş, 154, 166, 171.
Marsilya, 64, 73, 189, 202.
Marx, Karl, 20, 21.
Mavri Mira, 157, 158.
McMahon, Sir Henry, 150.
Medine, 149, 151.
Mehmet III, 38.
Mehmet Sait Paşa, 127.
Mekke, 149, 151.
Mezopotamya, 115, 131, 133, 135, 138, 167, 178.
Mısır, 16, 19, 51, 52, 59, 60, 63, 70, 72,

77, 94, 96, 97, 1012, 105, 107, 108, 114, 116, 113, 124, 129-131, 133, 144, 146, 150, 151, 167, 178, 182, 185, 187, 190.
Milletler Cemiyeti, 155, 191.
Milne, General George Francis, 168.
Mithat Paşa, 83, 84, 86, 87, 116.
Mondros Mütarekesi, 153.
Montagu, Lady 18, 22, 23, 208.
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, 17, 22, 202.
Mora, 24, 25, 64.
Mudanya, 184, 185, 187.
Muharrem Kararnamesi, 100, 101, 191.
Mun, Thomas, 38.
Murat III, 36-38.
Murat V, 98.
Mustafa Reşit Paşa, 52, 76, 82.
Musul, 135, 147, 149, 153, 191.
Musurus Paşa, 93.
Muş, 149.

N
Namık Paşa, 48, 93.
Napolyon, 42, 59, 61, 67, 72, 73, - Savaşları, 14, 41, 42, 60.
Navarin, 26, 63, 64.
National Bank, 134.
New York, 15, 41.
Nijerya, 196.
Nikola I, 69, 70.
Noel, Binbaşı Edward, 165, 166, 168.
Nuri Paşa, 52.

O
Orbay, Rauf, 163, 181.
Orta Amerika, 15, 41.
Osmanlı Bankası, 100, 101, 105, 113, 130, 146.
Ortodoks Kilisesi, 84.

P
Palmerston, Lord Henry John Temple, 48, 50, 51, 67, 68, 71, 76, 77.
Panislamizm, 210,
Paris, 79, 81, 97, 130, 137, 140, 157, 159, 167, 168, 173, 176, 177, 179, 200.
Patrikhane, 189, 198.
Peyssonnel, Charles de, 22.
Pickthall, Marmaduke, 32, 79, 199, 209, 210.
Poincaré, Raymond N. L., 186.
Polonya, 41, 69, 71, 194, 200.
Ponsonby, Lord, 67, 68.
Portekiz, 41-43, 168.
Prusya, 52, 67, 77.

R
Rakoczi, Prens Ferencz, 200.
Rawlinson, Albay Sir Alfred, 164.
Robeck, Sir John Michael, 143, 167.
Roma, 155.
Rosebery, Lord, 131, 134.
Rousseau, Jean Jacques, 17, 22.
Rum, 26, 61, 73, 79, 103, 157, 180, 199, 205, 209, - azınlığı, 158, - bakanlar, 79, - din adamları, 25, - gazeteleri, 160, - isyancılar, 63,

- işçi sınıfı, 118,-lar, 31, 160, 167, 172, 183, 206, - okulları, 158, - tacirler, 73, - tercümanlar, 80.
Rumeli, 46, 57, 98, 104, 115, 117, 126, 181.
Rusya, 14, 23, 42, 45, 47, 59, 60, 62, 63, 65-68, 71-73, 77, 79, 81, 98-100, 111, 112, 114, 115, 119, 124, 131, 140-142, 145-147, 149, 152, 211.

S
Sait Halim Paşa, 135, 141, 142, 155, 156, 164, 172.
Sakarya, 180.
Sakız Adası, 20, 35, 63.
Salisbury, Lord, 86, 113, 114.
Samsun, 154, 159, 161, 162, 163.
San Remo, 176, 188.
Sanders, Liman von, 141.
Sason, 112.
Sazanof, Sergey Dimitrieviç, 128, 140.
Selanik, 55, 115, 117, 120, 126, 159, 210.
Selim III, 39, 40, 59, 72, 74, 75.
Senior, Nassau, 30, 202.
Serbest ticaret, 43, 45, 68, 69.
Serez, 73, 117, 126.
Sèvres Antlaşması, 32, 177, 178-180.
Sforza, Kont, 186.
Shelley, Percy Bysshe, 20, 61.
Sırp, 141 - isyanı, 82, 99, -lar, 82, 111, 126, 130, - orduları, 83.
Sırbistan, 73, 84, 99, 126, 142.
Sivas, 160, 163, 165, 166, 167, 177.
Slade, Adalphus, 62.
Smith, Adam, 38.
Sokullu Mehmet Paşa, 36.
Souchon, Amiral Wilhelm, 144, 145.
Sudan, 196.
Suriye, 77, 86, 131, 147-149, 151, 153, 169, 177, 181, 185.
Süleyman Nazif, 164.
Süveyş Kanalı, 107, 108, 131, 144, 150.
Sykes-Picot Anlaşması, 149.

Ş
Şam, 56.
Şerif Hüseyin, 149-152, 188.
Şeyh Sait, 161.
Şeyhülislamlık, 75, 210.

T
Takiyüddin Mehmet, 207.
Talat Paşa, 140, 142, 164.
Tanzimat, 29, 76, 84, 92, 198.
Taşnak örgütü, 112.
Tebriz, 112.
Tiflis, 112, 146.
Tott, Baron de, 21-23, 202, 208.
Townshend, General Sir Charles, 181, 182.
Trablusşam, 35, 36, 153.
Trablusgarp Savaşı, 102, 127, 142, 138.
Trablusgarp, 103, 125.
Trabzon, 68, 112, 149, 160, 169, 177.
Trakya, 110, 126, 129, 130, 153, 160, 177, 182, 186, 189.
Tunus, 36, 87, 100, 107.
Turgot, A. R. Jacques, 19.
Türkiye Bankası, 132, 137.

U
Urfa, 154, 166.
Urquhart, David, 49, 50, 65, 68.
Uşi (Ouchy), 125.

Ü
Üçlü İttifak, 124.

V
Van, 112, 147, 149, 160, 177.
Venizelos, Elefterios
Victoria,(Kraliçe), 69, 88.
Viyana, 71, 79, 181
Viyana Kongresi, 14, 60.
Voltaire, François-Marie Arouet, 61, 202, 206.

W
Walder, David, 205.
Wangenheim, Baron Hans von, 141.
Wilson, Woodrow, 157.
Winckelmann, Johann Joachim, 20.

Y
Yahudi, 103, 205, - bakanlar, 79, - devleti, 188, -ler, 39, 172, 176, 183, 198, - milleti, 198, - sarraflar, 80.
Yalçın, Hüseyin Cahit, 121, 125, 164.
Yanya, 73.
Yed-i vahit, 47, 52.
Yemen, 114, 115, 151.
Yeniçeri Ocağı, 27, 65.
Yeşil Ordu Cemiyeti, 174, 175.
Yunan, 61, 172, 209, - askerleri, 157, 180, 183, - bağımsızlığı, 78, - donanması, 126, 143, 145, - dostu, 181, - halkı, 60, - ihtirasları, 145, - isyanı, 20, 61, 65, 68, 80, 84, 194, -lar, 16, 27, 61, 62, 64, 65, 110, 111, 122, 126, 130, 143, 154, 157, 159-162, 167, 173, 174-180, 182, 183, 187, 189, - mitolojisi, 24, - ordusu, 157, 178, 180, 183, 184, - suları, 143, - uygarlığı, 16. 20, - vahşeti, 64.
Yunanistan, 18, 19, 24, 30, 31, 61, 63, 64, 74, 79, 101, 103, 110, 111, 118, 143, 148, 159, 174, 176, 179-181.
Yunus Nadi, 165, 175.

Z
Zarifi, Yorgo, 31.
Ziya Gökalp, 164.

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecinde "Doğu Sorunu" çerçevesinde Türk-İngiliz ilişkilerini ele alan Necla Geyikdağı, 1838 Ticaret Anlaşması'ndan Yunan isyanına, Ermeni olaylarından İtalya ve Balkan Savaşları'na, bölüşüm diplomasisinden savaş, işgal ve kurtuluş yıllarına uzanıyor.

Çalışmasında ağırlıklı olarak İngiliz kaynaklarına dayanan Geyikdağı, Batı dünyasında halen devam etmekte olan "Türk korkusunun" izini sürerek Batılıların "Türk ulusunu yok etme hırsının" nedenlerini ve sonuçlarını inceliyor, "Türklere karşı neden bu kadar düşmanca davranıyorlar?" sorusunun yanıtlarını veriyor.

"Batılılar kendileri katliamcı oldukları için psikolojik yansıtmayla, Türklerin de aynı kötü duyguları ve huyları taşıdıklarını sanıyordu. Meşhur ansiklopedist Diderot, vaktiyle bütün Türkleri yok etmek istememiş miydi?"

(Necla Geyikdağı)

ARAŞTIRMA
ISBN 978-625-7697-00-2

₺30

KAYNAK YAYINLARI